

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Конча

•

СІВЕРСЬКИЙ ПОХІД ІЛЛІ МУРОМЦЯ

На основі вивчення різних варіантів билини «Перша поїздка Іллі Муромця» та співвіднесення її свідчень з археологічними даними пропонується реконструкція історико-географічного підґрунтя билини.

Серед епічної спадщини Давньої Русі, яка дійшла до нас у вигляді билин, особливе місце належить билині «Перша поїздка Іллі Муромця», відомої також під назвою «Ілля Муромець і Соловей Розбійник». Билина відбиває момент перетворення нікому невідомого тридцятирічного мешканця провінції на одного з найславетніших героїв Русі. Саме завдяки зображеним билиною перемогам, Ілля долучається до кола богатирів князя Володимира, які, згідно з епічним уявленням, становлять і міць, і славу, і саму сутність Києво-Руської держави. «Перша поїздка Іллі» дійшла до нас більш ніж у ста варіантах записів, будучи добре відомою практично в усіх районах збереження билинного епосу¹. Крім того, в десятках казок, створених за мотивами билинних сюжетів і зафіксованих по всій території розселення східнослов'янських народів², центральне місце теж відводиться темі перемоги Іллі над Солов'єм. Тому не буде перебільшенням сказати, що за популярністю в народі цей сюжет значно перевищував інші сюжети і мотиви билинного епосу.

Згідно з билинною розповіддю, богатир Ілля виїжджає з рідного Мурому до Києва. Дорогою він звільняє від ворожої облоги руське місто, що ним, як правило, виступає Чернігів, а також бере в полон напівлюдину-напівчудовисько Солов'я Розбійника (Солов'я Рохманого), що, засівши біля дороги *на дубах*, вбивав подорожніх свистом. Ілля збиває Солов'я стрілою з дерева і привозить у Київ на показ, чим викликає захоплення князя Володимира і всіх киян.

Хоча в народній пам'яті Ілля закарбувався саме як переможець Розбійника, але фактично першим його подвигом є звільнення Чернігова: усі кращі зразки билини неодмінно засвідчують цей епізод. У той же час мотив звільнення Чернігова Іллею ніколи не зустрічається ані як окремий сюжет, ані у поєднанні з іншими мотивами, будучи пов'язаним неодмінно з перемогою над Солов'єм. Останнє завжди слугувало для билинознавців точною вказівкою на те, що мотив «битви під Черніговом» і мотив перемоги над Солов'єм від початку становили органічну єдність, хоча сутність її залишається неясною.

Питання про зв'язок теми звільнення Чернігова з темою бою з Солов'єм, а також питання про географічну прив'язку останньої є складовими завдання історичної «розшифровки» (історичної інтерпретації) цього неординарного на тлі билинної традиції епічного сюжету. Попри те, що вдало поясненими, з точки зору відповідності тим чи іншим історичним фактам і подіям, можуть вважатися на сьогодні десятки билинних сюжетів та окремих епізодів³, переконливого історичного трактування билини «Ілля і Соловей» не було ще запропоновано⁴.

Завдання пошуку витоків билини ускладнюється, зокрема, тим, що звільненим Іллею містом далеко не завжди виявляється Чернігів. У найбільш ранніх записях сюжету, що датуються початком XVIII ст. (і, на думку деяких дослідників, сягають писемного прототипу XVII ст.), в цій ролі виступає *Себезж* (Себезин, Себеский град) (БЗП, с. 79 - 104). В одному з ранніх записів власне билини (епічної пісні, проспіваної безпосередньо збирачу) з м. Шенкурськ Архангельської губернії, звільнене місто зветься *Кидиш* (Киреевский, с.79, 82), ту саму назву (*Кидош*) знаходимо у варіанті, записаному на Алтаї (Гуляев, №1). Кидош-Кидиш, імовірно, відповідає назві *Кинешма*, що виступає в ряді переказів того ж сюжету, записаних у XVIII ст. – на початку XIX ст. (БЗП, с. 107 – 109, 247; Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

У Поонежжі та в деяких інших районах Півночі збирачі билин, починаючи з П.Рибникова та А.Гільфердинга, нерідко в ролі звільненого міста відмічали *Бекетов* (Быкетовец, Бекешов) (Рыбн., № 117, Гильф., № 56, СРФБ, I, № 62, прил., VII, № 1 та ін.) або *Бежегов* (Рыбн., № 140). На узбережжі Білого моря Ілля звільняв *Чиженець* (Марков, № 68, 107 та ін.), а в Пудозькому краї – *Смолягин* (БПК, № 53, 62, Рыбн., № 128 та ін.).

Не можна сказати, що подібні метаморфози є чимось незвичайним для билинної традиції. Так, наприклад, герой одноіменної билини Ставр Гоудинович, за одними варіантами, прибуває до Києва з Чернігова, згідно з іншими - з Новгороду або з Литви. Рідним містом багатиря Михайла Козарина називається то Галич, то Чернігів, то загадковий Карамішев або Коромислов (= Перемишль?). Тому нічого несподіваного і незвичайного дослідники билин не бачили в тому, що назва звільненого Іллею міста постійно варіює.

Проте слід відзначити, що згадані випадки взаємозаміни назв міст і країн в билинних сюжетах обмежуються переважно тим набором, який постійно фігурує в билинах, а саме: Київ, Чернігів, Царгород, Новгород, Муром, Ростов, Галич, Рязань, Казань, Ляхов, Шахов, Кряков, Леденець, Волинець, Москва, Литва, Орда та д. ін. Ані Себезж, ані Кидош, ані Кинешма, ані загадкові Бекетов з Чиженцем в інших билинах практично ніколи не згадуються. Більше того, як неважко бачити, згадані населені пункти не належать до кола дуже відомих, а частина з них (Бекетов, Бежегов, Чиженець) більше ніде не фігурують взагалі.

Назву «Смолягин» зазвичай вважають варіантом назви «Смоленськ», але Смоленськ, хоч і зрідка, але згадується в билинах під знайомою усім назвою – той же Муромець свій важкий шлях прокладає «через тые грязи смоленские». Смоленськ, імовірно, фігурує в билинах також як *Смоленець*, але немає явних випадків відображення його як *Смолягин*.

Постає, отже, запитання: чому саме такий набір назв виступає як альтернативна назва звільненого Іллею міста?

Найбільшого поширення набуло пояснення, запропоноване свого часу провідним представником історичної школи в билинознавстві Всеволодом Міллером⁵. На його думку, Себезж – невеличке містечко на півдні Псковської землі, увійшло до билини про звиятиги молодого Іллі Муромця тому, що упродовж XV – XVI ст. воно часто опинялося в епіцентрі військових дій. Особливо мав запам'ятатися випадок, коли взимку 1536 року велике польсько-литовське військо несподівано для усіх було розбите порівняно незначними силами себезжців і московитян. Місцеві жителі схильні були пояснювати цю перемогу допомогою небесних заступників, і саме пам'ять про це чудо, вважав В.Міллер, підштовхнула билинників XVI – XVII ст. до заміни підзабутого Чернігова на Себезж. Пізніше Себезж за співзвуччям засоціювався з Кидошем, себто *Китежем* з «Повісті про невидимий град Китеж»⁶, а остання у свою чергу притягнула назву Кинешми. Назву «Бекетов» В. Міллер вважав за варіант «Беже-гов», яку теж пов'язував із «Се-безж».

Пояснення В.Міллера задовольнили, звичайно ж, далеко не всіх. Для більшості дослідників, звільнення міста героєм так само, як і його перемога над

фантастичною істотою, наділеною надзвичайною руйнівною силою, є символічними актами, універсальними в героїчній епіці⁷. Те, що в більшості варіантів билини звільненим містом опиняється Чернігів, пояснювали особливою роллю цього міста в билинному епосі, яке виступає фактично другим після Києва центром Русі і згадується не менш ніж у половині сюжетів. Постійні коливання у визначенні виконавцями назви міста можуть свідчити про те, що будь-які певні географічні та історичні прив'язки були непринципові для співців, важливо було передати здатність героя до самопожертви, а разом і підкреслити ефективність наданої йому космічно-нездоланної сили.

Проте подальше розгортання подій в билині змушує з обережністю поставитися до такого, здавалося б, вельми раціонального пояснення. Популярні видання, літературні перекази билин, як правило, редукують виклад між перемогою Іллі над Солов'єм і його прибуттям до Києва, але низка автентичних записів билини засвідчує у цьому проміжку чимало цікавого.

Збивши Солов'я стрілою з дерева, Ілля приковує його до сідла і, їдучи далі, найжджає на «поселення солов'їне»: в різних варіантах це великий терем, дім, село, двір «на семи верстах» (двір буває оточений *булатним тином*, на кожній «тининці» стирчать богатырські голови). У поселенні мешкають стара Солов'їха з доньками і зятями (рідше – з синами). Родичі Солов'я збираються напасти на Іллю, озброївшись списками і рогаatinaми, але Соловей застерігає їх від цього. Тоді Солов'їне сімейство починає благодіяти богатыря, аби віддав їм «*батьошку родимого*». В низці варіантів Ілля Муромець обіцяє це зробити після того, як «золота казна» (скарб, яким володіє Соловей) буде доправлена до Києва. У подальшому Ілля обманює Солов'ят – прикотивши «теліги ординські» зі сріблом-золотом до Києва, ті знаходять батечка або вже мертвим, або навіки посадженим у «*погреб*». В іншій групі варіантів про скарби не йдеться: Ілля, під'їхавши до Солов'їної оселі, начебто приймає запрошення на гостини, але незадоволений неввічливим поведженням Солов'ят вбиває усіх і (в окремих варіантах) спалює оселю.

Перед нами таким чином розгортається картина, яка була, вочевидь, достатньо типовою для доби Київської Русі: ми бачимо злам спротиву родової громади, накладення данини (пор. в літописанні під 984 роком: «*і возять повоз [на Київ] і до цього дня*»), фізичне винищення непокірних, вбивство заручників, спалення поселень. Важко назвати ці доволі реалістичні замальовки билини набором символів, що покликані звеличити образ епічного персонажа.

Якщо не відривати сцену сутички з Солов'єм від подальшого розгортання сюжету, загадковий образ Солов'я на дереві стає значно зрозумілішим. До його витлумачення досить близько підійшов свого часу О.Потебня, який вказав на випадки влаштовування засідок, пунктів спостереження, пікетів на деревах у козаків, кавказьких народів тощо⁸. З викладу билини також цілком очевидно (і тут цілком правий В.Я.Пропш), що Соловей, хоч і Розбійник за прізвиськом, але не схожий на злодія, адже він не пропускає «ні кінного, ні пішого», вбиваючи усіх свистом, через що прямоїжджою колись дорогою ніхто не їздить тридцять років. Зрозуміло, що справжній розбійник-подорожник не був би зацікавлений у перериванні трафіку. Отже, Соловей не грабує на дорозі, він *охороняє* її. З огляду на сказане вище, не виключено, що охороняє він саме підходить до того поселення, де живе його родина і де лежить його «золота казна».

У зв'язку з образом дивовижного, вражаючого свистом чудовиська на дереві давно було звернуто увагу на не менш дивний образ у «Слові про Ігорів похід»: «**Дивъ кличеть *врѣху древа* велить послушати земли незнами **Вльзе и по морию и по Сулю, и Сурожу, и Корсуню, и тебе Тьмуроканьський бльванъ****». При всій неясності образу міфічного «*дива*», цей загадковий персонаж виконує цілком зрозумілу функцію - він попереджає степових мешканців, про те, що «**Игорь къ Дону вои ведеть**», що має наслідки очікувані - «**А половци неготовами дорогами побегоша къ Дону...**» - і, зрештою, фатальні для воїв Ігоря. «Слово...», таким чином, за допомогою алегоричних, але цілком впізнаваних образів, зображує

прикметне і, очевидно, доволі характерне для порубіжних зон тих часів явище – систему спостережувальних пунктів і пікетів, завданням яких, зокрема, було оповіщення про пересування ворожих сил. Цілком очевидно, що високі дерева з густо порослими верхівками були зручними об'єктами для влаштування таких пунктів, а *свист*, що є невід'ємною ознакою Солов'я, був одним із засобів передачі інформації.

Широко відомі варіанти билини зображують пригоду Іллі під Черніговом, наїзд на Солов'я, потім на Солов'їне поселення як смужку випадкових (майже випадкових) подій. Проте є й варіанти, які зазначають, що Ілля вирушає у свою поїздку саме для того, аби «упіймати» Солов'я й очистити дорогу. Рукописна (т. зв. *Себезька*) версія билини XVIII ст. ще більше уточнює ситуацію: збивши Солов'я з дерева, Ілля збирається «*вынять у него сердце ретивое*», Соловей, каючись, благає про помилування, тоді Ілля каже: «*Скажи мне, где твоя золотая казна лежит?*» (БЗП, с. 80 і далі). Саме за «казною» Ілля їде далі й здобуває її у вищевказаний спосіб. Сумнівно, що цей поворот, який мало не перетворює самого Ілля на розбійника, міг бути домислений укладачами і переписниками XVII - XVIII ст., скоріше навпаки – його унікали пізніші розповідачі, прагнучи показати безкорисливість Іллі: так, у ряді варіантів Ілля гордо відмовляється від скарбів, що їх йому настирливо пропонують Солов'ята. Отже, маємо підстави вважати, що перед нами слід давнішої версії, де пригода з Солов'їним сімейством зображалась як задалегідь спланована акція.

Не менш цікавою є відповідь Солов'я, наведена в тій же версії: «*Моя, государь, золотая казна лежит в моих сёлах Кутузовых...*». Подальший виклад унаочнює, що поселення, яке в більшості версій зветься просто «Солов'їним», в цій версії має назву «Кутузове». В. Міллер знайшов у Подесенні кілька сіл з подібною назвою, але, оскільки про їхню давність не можна сказати нічого певного, значно цікавішим для нас є саме значення назви.

Якщо відволіктися від імовірності пояснення «Кутузових сел», як вказання на маєтності відомого з XVII ст. роду Кутузових (що виглядало б абсолютно недоречним для даного контексту), цю назву можна зіставити із застар. рос. *кутузка* «місце ув'язнення», «тюрма», *кутуз* «вузлик» («валізка»), «речі у вузлику». Джерелом цих слів виступає загальнотюркське *kut- / *gut- «охороняти», «зберігати», що особливо очевидно з огляду на засвідчені середньовічними уйгурськими текстами форми *kudas* «берегти», «охороняти», *kudazil* «той, кого охороняють», *kudasci* «сторож» тощо⁹. Отже, «кутузові села» нашої билини – це «села, що оберігаються», або ж «прихисток», «схованка», що цілком відповідає змісту розповіді.

Опускаючи філологічні деталі, можна також висловити припущення, що згаданий вище *Кидош*, який замінює Чернігів у деяких версіях билини, є іншою фонетичною формою того ж *Кутуз*(-ова села), сягаючи тюркської форми типу *kudas*-. Останнє може бути підтвержене тим, що назва «Кидош»-«Кидиш» виступає також як варіант назви *Китежа* – невидимого града, що, згідно з агіографічною легендою, виступає як «*сокровенная обитель*»¹⁰.

На те, що назва «Кидош», «Кидиш» (подекуди змінена на «Кинешма») не просто витіснила в ряді варіантів Чернігів, а первинно існувала поряд із ним, може вказувати наведений В.І.Далем переказ, згідно з яким Ілля послідовно звільнює від ворогів спочатку Кинешму, а потім Чернігів. Кинешма до того ж населяється в цьому переказі «*кумирниками*», які під враженням подвигу Іллі навертаються у християнство (Киреевский, Прилож., с. XXXIII).

Таким чином, у давніших версіях билини назва «Кидош» («Кинешма»), імовірно, стосувалася саме місця, що його охороняв Соловей, а пізніше в окремих варіантах замінила собою назву звільненого Іллею Чернігова.

Оскільки виглядає очевидним, що назви Кидоша (= «Кутузова села») і Чернігова колись співіснували, можна теж припустити, що й інші загадкові назви, *невідомі в інших билинах*, не випадково замінили собою Чернігів, а від початку

згадувалися в даному сюжеті. Інші билини засвідчують чимало прикладів скорочення і спрощення первинно розлогішої географічної номенклатури (пор. різні варіанти билин про Вольгу, Чурилу, Солов'я Будимировича тощо). У низці варіантів «Першої поїздки» знаходимо сліди співіснування вищенаведених назв: поряд згадані Смолягин і Чернігів (БПК, № 62), Чернигород (= Чернігів) і Чиженець (Марков, № 68), Бекешов (= Бекетов?) і Чернігів(ська річка) (Гильф., № 56).

Відзначимо також, що деякі варіанти можуть містити певну вказівку на те, що події, зображені билиною, стосувалися не північних Себежа, Кинешми, Смоленська, а саме Чернігово-Сіверської землі. Такою вказівкою може бути згадка рукописною версією «*сибірського царя*», що править у місті Себез, а також «*Сібірського царства*», що його хочуть захопити вороги і половину якого сибірський цар потім готовий віддати Іллі Муромцю. Зазвичай появу слова «сибірський» пояснюють переробкою з «себезький», однак усі (більше десяти) варіанти цієї версії билини незмінно дають форми «сибірський цар», «сибірське царство» і жодного разу «себезький цар». Інша рукописна версія XVIII ст., називаючи звільненим містом Чернігів, правителем у ньому призначає «*киберського князя*»: «*И встречают [Илью] из города Чернигова граждане с честью. Идет сам князь киберски и воеводы черниговскии, принимают доброва молодца...*» (БЗП, с. 116 та ін.). Нарешті в згаданій вище шенкурській билині зі збірки П.Киреевського (де звільненим містом опиняється Кидиш) теж знаходимо вказівку на те, що пригода з Солов'єм сталася в якихось *Сібірських землях (українах)* (Киреевский, I, с. 78 - 81):

У Илья конь бежит, как сокол летит,
Реки, озёра промеж ног берёт,
Хвостом поля да укрываются...

Илья на золото, серебро не заритсе,
Он вперёд едет под востоцную сторону
Во Сибирскии да во украини.

Ці «Сібірські України» розташовані дивовижно близько до Києва: варто Іллі перебратися через велику річку (в даному варіанті вона зветься Дунай, в інших – Смородина, Непра-река, *Днепр-река* (Гуляев, № 1), Пучай-река), і він уже опиняється «*во гради во Києви, у ласкова князя Владимира*». Додамо до цього, що в цілому в билинній традиції Сибір (як такий) згадується дуже рідко.

Сукупність даних: близькість «сибірського царства» і «сибірських україн» до Києва, «киберський» (теж, очевидно, із «*сибірський*»?) князь у Чернігові, найкраща засвідченість Чернігова як звільненого Іллею міста дозволяє зробити висновок, що «Сібірський» – це видозміна «*Сіверський*» давніших версій (термін «Сівер(щина)» був поширений ще у XV - XVI ст., але упродовж XVII ст. виходив з ужитку). Маємо, отже, підстави говорити про те, що билина відбиває час, коли назва «Сіверська земля» («Сіверське князівство») не лише була актуальною, а й мала свого власного правителя, поданого в билині як цар або князь (в низці інших варіантів в даному епізоді фігурує *Чернігівський князь*: Гильф., № 3 та ін.).

Втім, співвідношення «Себез-град» і «сибірський цар», що править у ньому, дозволяє припустити ще одну можливість.

Археологічні дослідження Чернігівської землі виявили велике давньоруське поселення (понад 12 га) і чималий могильник (близько 100 курганів) поблизу села *Сибереж* приблизно за 20 км на північний захід від Чернігова¹¹. За даними, які наводять О.В.Шекун та О.М.Веремейчик, поселення існувало вже з IX століття, його розміри найбільші серед поселень, які виникли тут у IX – X ст. (середні розміри більшості поселень регіону 4 – 5 га, більшість могильників нараховує від 2 до 20 курганів). Є також підстави вважати, що біля Сибережа існувало й давньоруське городище, тобто давній Сибереж (Себереж) міг вважатися містом («градом»).

Щоправда, назва «Сибереж» засвідчена тільки починаючи з XVI ст. (1527 рік: *Свибрижа*¹², 1645 рік: *Себереж*¹³). Але маємо узяти до уваги, що назви більшості

давньоруських поселень (у т. ч. городищ), виявлених розкопками, не згадані в літописанні. З іншого боку, широко відомо, що понад 70 відсотків назв Лівобережжя Дніпра, відомих з літописних джерел, дожили до нашого часу, відносно незначно змінившись. З огляду на ці факти, є імовірним, що Сибереж був відомий під цією назвою вже від часу виникнення у IX столітті.

Можливо, назва Сибережа відобразилася в билинному епосі не лише як «Себез» рукописної версії билини про Іллю Муромця. В одному з печорських текстів в переліку видатних богатирів значиться *Кузенко Сибирчаженин*¹⁴, що йому, імовірно, відповідає *Кузьма Семерчанинов* однієї билини з Поонежжя¹⁵. Ця остання билина розвиває сюжет про бій Іллі з невідомим (позашлюбним) сином. Мати ж позашлюбного сина Іллі, згідно з низкою варіантів, зветься «девица

Мал.1 «Сильний, хоробрий богатир Ілля Муромець». Малюнок XVIII ст., що зображує перемогу Іллі Муромця над Солов'єм Розбійником

Сиверьянична» (Гильф., № 233), «*Сиверьяночка*» (Гильф., № 246), що знову ж відносить нас до Сіверської землі, на північно-західній окраїні якої розташовується Сибереж.

В археологічній топоніміці Чернігівської землі знаходиться паралель і для назви *Смолягина*, що також виступає звільненим містом у низці варіантів. Приблизно на 20 км західніше Сибережа і на 8 км східніше Любеча лежить археологічний комплекс Смолигівка¹⁶. Селище й могильник поблизу Смолигівки мають скромніші розміри, ніж Сиберезькі (на могильнику виявлено усього 15 курганів), тому, можливо, зовсім не випадково звільнене Іллею Муромцем поселення деінде звалось *село Смолягино* (БПК, № 62).

На продовження наших топонімічних зіставлень може вказати село Безиків північніше Чернігова й Сибережа (пор. *Бежегов* билинних варіантів), неподалік якого (біля сусіднього с. Бурівка) виявлені давньоруські пам'ятки.

Натомість не має очевидних паралелей в топоніміці Чернігівщини назва *города Бекетова*, але, як і у випадку з Кутузовим-Кидошем, показовою може бути її етимологія. Провідний тюрколог Н.А. Баскаков, досліджуючи витоки прізвища *Бекетов*, зіставляє їх з казахським *bekit* «укріпляти», «скріплювати», «зачиняти»¹⁷. Можливо, тюркізмом слід вважати і застаріле російське *бекет* «сторожовий загін», «караул»¹⁸. Значення назви у такому разі якнайкраще збіглося б з визначеною вище функцією «застави солов'їної».

Для наших висновків вельми показовим є той факт, що Смолигівка і Сибереж є важливими пунктами вздовж тракту Любеч – Чернігів, що у певний період був, очевидно, не менш важливим, ніж шлях Київ – Чернігів, як про те засвідчують клади арабських монет IX – X ст., знайдені в цьому регіоні, а також високий рівень його заселеності¹⁹. Згідно з дослідженнями В.П.Коваленка і О.В.Шекуна, у X – XI ст. існувала й водна - річково-озерна магістраль, яка з'єднувала район Любеча (Подніпров'я) з Десною трохи нижче Чернігова²⁰.

Отже, ймовірно, саме у зв'язку з якимись подіями на широко відомій *прямоїжджій дорозі* між Любечем і Черніговом до билини потрапили Смолигівка (= Смолягин) і Сибереж (= Себеж) і, врешті-решт, сам Чернігів як кінцевий пункт шляху і центр князівства.

Може виникнути, однак, запитання: до чого тут шлях Любеч – Чернігів і села біля нього, якщо в билині йдеться про дорогу з Мурому на Київ, якою Ілля мав їхати, анітрохи не відхиляючись від обраного напрямку?

У цьому зв'язку варто згадати, що найраніші згадки про билинного Іллю називають його не «Муромець», а *Муравленин* (1574 р.), *Моровлин* (1594 р.), *Муровец* (1791 р.). У ряді районів поширення билинного епосу (на Мезені, Печорі, в Сибіру, на Дону), а також у казках та переказах, записаних в Білорусі, Україні, Фінляндії, засвідчені форми *Муравець*, *Муравиц*, *Мурович*, місцем виїзду Іллі деякі варіанти називають *город Моров* або *Муров*²¹.

З огляду на ці факти свого часу точилися дискусії з приводу первинності форми прізвиська билинного Іллі, а відповідно, й імовірного місця його народження і (або) виїзду у «першу поїздку». Певної популярності набуло припущення В.Каллаша, згідно з яким рідним містом Іллі міг бути *Морівськ (д.-рус. Моровескь)*, що розташовується на Десні, якраз посередині між Києвом і Черніговом. Опоненти, однак, слушно зауважували, що якби місцем виїзду героя на перші подвиги був Морівськ, то він не міг би їхати на Київ через Чернігів. Не менш дивним виглядав би у цьому випадку точний збіг місця виїзду Іллі з розташуванням «застави солов'їної» (між Києвом і Черніговом).

Вельми цікавою у даному контексті стає та обставина, що складовою реконструйованого В.Коваленком та О.Шекуном водного шляху між Любечем та Черніговом була невеличка *річка Муравля*, що впадає до озера Болгач неподалік Любеча²². Річка становить, власне, початковий етап цього шляху (більша частина якого припадала на р. Білоус, притоку Десни). Імовірно, за назвою річки могло бути назване і якесь з давньоруських поселень, що їх кілька виявлено в окрузі. Припускати це дозволяють згадки джерелами XVI – початку XVII ст. *Моравельської землі* (волості), що лежала безпосередньо на північний схід від Любеча²³ і, вочевидь, отримала свою назву або від річки Муравлі, або від (зниклого у XIII – XIV ст.) поселення, у свою чергу названого за іменем ріки.

Отже, якщо невідомий нам полководець, який запам'ятався в епосі як *Муравець-Муравленин*, вів своє військо на Чернігів, маючи по дорозі сутички з ворогом під Смолигівкою («Смолягиним») і Сибережем («Себежем»), дуже імовірно, що відправним пунктом (а може, й базою) його походу був район р. Муравлі, котрий відповідає початку шляху Любеч - Чернігів. Могло бути й так, що р. Муравля запам'яталася якраз тим, що біля неї й сталася та перемога, про яку говорить билина і після якої були зайняті (звільнені) навколишні села (Смолигівка тощо) і *гради* Сибереж та Чернігів. Закарбувавшись в епічній пам'яті як відправний пункт «першої поїздки Іллі» *Муравля (Муравль?)*, згодом була осмислена і як місце народження улюбленого героя²⁴.

Ще пізніше, коли епічна традиція перемістилася на північ, а назви *Мурав(ля)* і *Муравець* остаточно перестали про щось нагадувати, вони були переосмислені як *Муром* і *Муромець*. Про звільнення Чернігова Іллею билина, однак, твердо пам'ятала, і тому російські паломники, які у XVII – XVIII ст. ходили *через Чернігів* на поклоніння Печерським святиням (серед яких значилися й мощі нібито похованого там Муромця), упевнювалися в думці, що саме цією «дорожкою примоезжею» їхав з Мурому до Києва і богатир Ілля.

Але чому тоді «застиава солонв'їна» розташовується між Києвом і Черніговом? Імовірно, ті, вочевидь, ворожі Києву сили, які тримали під контролем Чернігів, старались убезпечити себе від ударів київських дружин, у зв'язку з чим на найкоротшому шляху між Києвом і Черніговом уздовж Десни була організована система спостережувальних пунктів і сторожових заслонів (*бекетів?*), яка й відобразилася в епосі як нездоланна «застиава Солонв'я Розбійника». Удар, однак, був несподівано нанесений з району Любеча (Муравлі) в обхід згаданих сторожових залог. У результаті основні сили ворога не змогли організувати належний спротив і, ймовірно, були розбиті по частинах (битва під Черніговом - Себежем). Після цього були легко ліквідовані (і частково узяті в полон) сторожові залоги у пониззі Десни. В ході кампанії, вочевидь, не обійшлося і без заглиблення у віддаленіші частини Чернігівської (Сіверської) землі – «*во украины, во Сибирские*», осмислені епосом як наїзд богатиря Іллі на «поселення солонв'їни».

Коли ж стався цей похід і була здобута перемога, про яку вже близько 900 років зберігається народна пам'ять? Хто і над ким її одержав?

На ці запитання відповідь може дати лише комплексне дослідження усього циклу билин про Іллю Муромця²⁵.

Скорочення:

БЗП: Былины в записях и пересказах XVII – XVIII веков. Изд. подг. А.М.Астахова, В.В.Митрофанова, М.О.Скрипиль. – М., 1960.

БПК: Былины Пудожского края. Сост. Г.Н.Парилова, А.Д.Соймонов. – Петрозаводск, 1941. Гильф.: Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. - ТТ. I - III. - СПб., 1894 – 1900.

Гуляев: Былины и исторические песни из Южной Сибири. – Новосибир., 1939.

Киреевский: Песни, собранные П.В.Киреевским. – Т. 1. – М., 1860.

Марков: Беломорские былины, записанные А.В.Марковым. – М., 1901.

Рыбн.: Песни, собранные П.Н.Рыбниковым. – ТТ. 1 – 2. – Петрозаводск., 1989 – 1990 (3-е изд.)

СРФБ: Свод русского фольклора. Былины в 25 томах. Под. ред. А.А. Горелова. – ТТ. 1 - 5. – СПб. – М., 2001 – 2006.

Примітки, джерела та література:

1. Найбільш повний їх перелік: *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982. – С. 279 – 280.

2. І не лише слов'янських: *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т. I. - М., 1897. – С. 370 – 391.

3. *Миллер В.Ф.* Очерки... – ТТ. I – III; *Плисецкий М.М.* Историзм русских былин. – М., 1962; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 39 и след.; *Азбелев С.Н.* Указ. соч; *Его же:* Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли. – СПб., 2007.

4. Відмітимо деякі спроби: *Петров Н.И.* Историко-географическая основа былин о победе Ильи Муромца над Соловьём Разбойником // Известия отделения русского языка и словесности Имп. АН. – Т. V, кн.2. - СПб., 1900; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 87 – 90; *Рыбаков Б.А.* Указ. соч. – С. 72 – 74; *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 202 – 206.

5. *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. I. – С. 391 – 401; Т. III. – С. 112 - 114; див. також: *Миллер В.Ф.* Народный эпос и история. – М., 2005. – С. 190 – 197.

6. В різних записах легенди назва «невидомого града» виступає як *Кидош, Китеш, Кидаш* і под.: *Комарович В.Л.* Китежская легенда. Опыт изучения местных легенд. – М., 1936. – С. 110 – 112.

7. Зокрема: *Протп В.А.* Русский героический эпос. - М., 1958. – С. 50 – 56.

8. *Потебня А.* Этимологические заметки: Соловей-разбойник на дубах // Живая старина. – 1891. – Вып. III. – С. 124 – 127.

9. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Т. II. Ч. 2. – СПб., 1899. - Ст. 1486 – 1487.

10. *Комарович В.Л.* Китежская легенда... – С. 165 – 167.

11. *Шекун А.В. Веремейчик Е.М.* Селища IX – XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 93 – 101. *Шекун А.В.* Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча / Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 166.

12. *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 216 (і вище).

13. *Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // Киевская старина. – 1896. - № 6. – С. 372.

14. Печорские былины. Записал Н. Ончуков. – СПб., 1904. – С. 332 (№ 84).
 15. Русские былины старой и новой записи. – М., 1894. – Отд. II. - № 14.
 16. *Шекун А.В., Веремейчик Е.М.* Указ. соч. – С. 94 – 100.
 17. *Баскаков Н.А.* Русские фамилии тюркского происхождения / Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 262 – 263.
 18. Традиційно *бекет* виводять з франц. *ricquet*, однак слід зважити, що цей термін відмічений насамперед у козаків (*Баскаков Н.А.* Там же), для яких є характерним використання тюркської військової термінології.
 19. *Фомин А.В.* Топография кладов куфических монет X в. в междуречье Днепра и Десны / Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С.74 – 80; *Шекун А.В.* Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем / Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 70 – 74.
 20. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Летописный Листвен (к вопросу о локализации) // Советская археология. – 1984. - № 4. – С. 63 – 65.
 21. *Каллаш В.В.* К вопросу о прозвании Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1889. – №. 3. – С. 204 – 205; 1890. – №. 2. – С. 248 – 252; *Миллер В.Ф.* Очерки... – Т. III. – С. 86 – 90. Див. також: *Конча С.В.* Муромець або Моровлин? // Історико-географічні дослідження в Україні. - Число 11 (в друку).
 22. *Коваленко В.П., Шекун А.В.* Вказ. праця. - С. 63.
 23. *Яблоновский А.У.* Указ. соч. // Киев. стар. – 1896. - № 4. – С. 93; № 5. – С. 252.
 24. В одній з печорських билин згадується *речка Муравленка*, що протікає десь неподалік рідного села Іллі: СРФБ, I. - № 51 (с. 319).
 25. Щодо можливої хронологічної прив'язки створення перших сказань про Іллю Муромця див.: *Конча С.В.* Билини і археологія (поховальний обряд X ст.) // Магістеріум. – Вип.27: Археологічні студії. – К., 2007. – С. 84 – 89.

Дякую Олені Веремейчик за допомогу у підборі матеріалів до цієї статті.

Ігор Ситий

З ПРАКТИКИ СОТНИЦЬКОГО УРЯДУ

Історія України XVII – XVIII ст. уже кілька століть відноситься до пріоритетних напрямків у дослідженнях вітчизняних істориків. Проте чимало питань ще чекають свого вичерпного висвітлення. Темою нашої публікації є практика призначення на посаду сотника. Зазвичай козаки самі обирали свого керманича, а полковник або гетьман затверджував цей вибір своїм універсалом. Але вже з кінця XVII ст. ситуація почала змінюватися у протилежний бік. Генеральна і полкова старшина сама вирішувала, кому бути на посаді сотника тієї або іншої сотні, а рядові козаки вимушені були визнавати це рішення. Окрім того, до цього активно втручалася російська влада, яка напряду почала призначати на ці посади бажаних для себе осіб. Проте названі практики не вичерпували все різноманіття засобів, завдяки яким претендент міг зайняти уряд сотника. Дуже важливу роль у цьому питанні відігравали родинні зв'язки. Простежимо це на прикладі родин Троцин та Масел, які обіймали уряди сотників у Срібнянській та Варвинській сотнях¹.

ТРОЦИНИ²

Троцина Трохим Васильович – сотник Срібнянської сотні (квітень 1682 р. – 24.05.1705 р.)³. Дещо відмінну і точнішу інформацію про нього наводить В. Модзалевський: Троцина (Троць) Трохим Васильович – сотник Срібнянської

Печатка Якова Величка, прилуцького полкового осавула, 1755 р.

сотні (травень 1682 р., січень 1688 р., березень 1691 р., квітень 1696 р., по травень 1707 р., помер до 21.10.1718 р.)⁴. За О. Лазаревським, Трохим займав уряд сотника з 1688 р. і до 1707 р., коли став прилуцьким полковим суддею. Залишив уряд по старості. Дії І. Мазепи не підтримав, але був у цьому звинувачений і помер по дорозі до Санкт-Петербурга⁵. Оновлені дані знаходимо у дослідженні С.Павленка: Троцина Трохим Васильович – прилуцький полковий суддя 1707 р., до цього майже 20 років сотникував у Срібному, 1708 р. наказний прилуцький полковник. Підписав чолобитну від прилучан про вірність царю (після спалення Батурина). По завданню гетьмана їздив до запорожців з посланням. У листі від 29.02.1709 р. з

Сорочинців Г.Волконський повідомляв про арешт судді. Певно, був страчений у Лебедині як мазепинець⁶.

Троцина Андрій Трохимович – сотник Срібнянської сотні (24.05.1707 р.-13.01.1732 р.)⁷.

Троцина Антон Трохимович – сотник Срібнянської сотні з 1707 р.(універсал від 24.05.1707 р. прилуцького полковника Дмитра Горленка) на місці батька, звільнений 13.01.1739 р., помер 6.05.1749 р.)⁸.

Троцина Антон – сотник Срібнянської сотні (згод. 18.08.1726 р.)⁹.

Троцина Михайло Антонович – сотник Срібнянської сотні (13.01.1732 р. -1.12.1755 р.)¹⁰.

Троцина Микола Антонович – сотник Срібнянської сотні (згод. 30.03.1739 р.¹¹, 15.12.1740 р.¹², 15.03.1743 р.)¹³.

Троцина Микола Антонович¹⁴ – сотник Срібнянської сотні з 13.01.1739 р. на місці батька, 1.12.1755 р. звільнений за станом здоров'я, помер до 17.03.1774 р.¹⁵.

Троцина Фаддей Миколайович – сотник 2 Варвинської сотні (1770-1773 рр.)¹⁶.

Печатка Якіма Троцини, корнета, 1782 р.

МАСЛА

Масло Йосип – отаман Срібнянської сотні (1740 -10.1755 рр.)¹⁷.

Масло Йосип – сотник Срібнянської сотні (1.12.1755 – 1772 рр.)¹⁸.

Масло Йосип – сотник (без уряду), за земського підсудка Іваницького повіту (згод. 7.12.1776 р., 16.12.1776 р., 15.03.1777 р., 17.05.1777 р., 19.09.1777 р.)¹⁹.

Масло Йосип – підсудок земський (прирівнювався до бунчукового товариша) Іваницького повіту (згод. 23.04.1779 р., 10.09.1779 р., 28.11.1779 р., 10.12.1779 р., 6.05.1780 р., 29.01.1781 р.)²⁰.

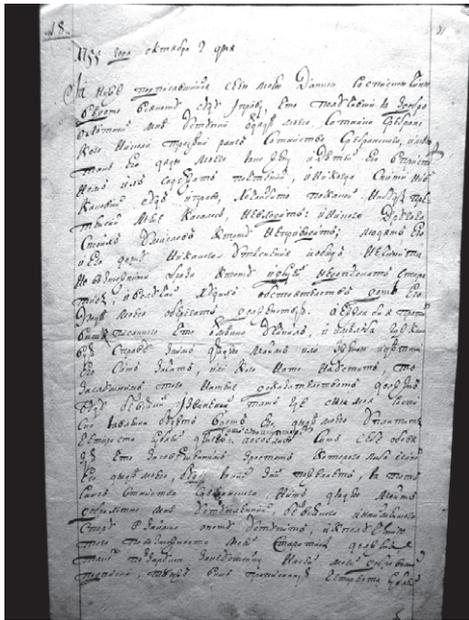
Печатка Якова Трифановського, військового товариша, 1755 р.

Масло Трохим – осавул Срібнянської сотні (10.1754 р.)²¹.

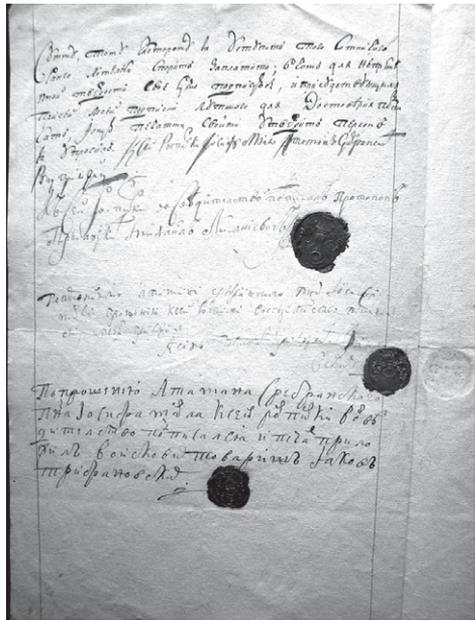
Масло Трохим – отаман Срібнянської сотні (03.1759-1767 рр.)²².

Масло Андрій – отаман Журавської сотні (16.11.1766-1782 рр.)²³.

Як бачимо, названим родинам удалося утримувати за собою уряд срібнянського сотника протягом 1682 – 1772 рр. Проте у 1750-х рр. для них склалися несприятливі обставини. У 1752 р. Срібне було передано сестрі К.Розумовського Агафії та її чоловіку²⁴. Це спричинило конфлікт між М.Троциною, який звик розпоряджатися у містечку, як у власній

Розписка Йосипа Масла Миколаю Троцині

Розписка Йосипа Масла Миколаю Троцині, 2 стор.

вотчині, та новими власниками²⁵. Вагові категорії у цьому протистоянні були різні, і тому Микола Троцина був вимушений шукати якийсь вихід. Передати уряд синам він не міг. Усі три сини були неповнолітніми²⁶. Тому виникла ідея передати уряд своєму племіннику Йосипу Маслу. 2 жовтня 1755 р. була укладена угода між дядьком та племінником під назвою “Росписка”. Й.Масло прийняв уряд срібнянського сотника від дядька з певними умовами. Він зобов’язувався поважати дядька та його рідних, не зазіхати на його власність, повернути уряд синам Троцини, коли останні досягнуть повноліття. Угода родичів через 2 місяці була підтверджена офіційною владою, коли М.Троцина був звільнений з посади, мовляв, за станом здоров’я. З тексту документа видно, що Микола Троцина не дуже довіряв племіннику, про що свідчить зазначений розмір штрафу за порушення угоди – 400 рублів. Життя підтвердило побоювання сотника. Фаддей Троцина зміг ненадовго зачепитися лише за уряд сотника 2-ої Варвинської сотні, Яким Троцина служив у армійських полках, а Григорій Троцина помер раніше батька²⁷. Ймовірно, що і Йосип Масло чимось не сподобався А.Розумовській. У 1773 р. срібнянським сотником став Олександр Часник²⁸.

У додатку ми подаємо повний текст розписки із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей, описи та зображення печаток Срібного, Троцини, Й.Масла та деяких інших осіб.

ДОДАТОК

Розписка срібнянського отамана Й. Масла про те, що він отримав уряд срібнянського сотника від свого дядька Миколи Троцини

Росписка²⁹

“№ 8”
 1755 года октября 2 дня
 Я ниже подписавшийся сеєю моею данною роспискою чиню вѣдомо всякому

Печатка Івана Троцини, штабс-ротмістра, 1809 р.

суду і праву, что получивши я з доброохотной мнѣ уступки от дядѣ моего сотника сребранского Николи Троцѣни рангъ сотниства сребранского, имѣю такъ его дядю моего яко жену и дѣтей его в пристойномъ ихъ содержать почтении, и никогда с ними ни в каковой судъ и право, хочайбыто по какой нибудь претенсии мене касалось, не входить: и никого другого с моихъ умисловъ к тому не приводить; людям его и его дому никакого утѣснения и обидь не чинити но возможными образи к тому и других не допускати старатися, и в случай худих обстоятельствъ домъ его дядѣ моего оберегать долженствую, а ежели би я противъ вишь писаного что *отмѣнно* учинилъ, и имѣлби где каковую справу з нимъ дядею моимъ или з женою и дѣтми его самъ зачатъ, или кого на то наустить, то за слушнимъ того на мене доказательствомъ долженъ буду без всякихъ извинений тамъ где сия моя росписка явленна будетъ в домъ его дядѣ моего уплатить четириста рублей денегъ³⁰, а особливо симъ себе обовязую что за совершеннимъ зростомъ которого либо с синов его дядѣ моего, буди який з нихъ пожелаетъ, я тотъ рангъ сотниства сребранского нимъ дядею моимъ доброхотно мнѣ уступленний, без всякого и наименьшого спору взаимно оному уступить, и к получению того по возможности моей старатись долженъ, такожъ под зарукою за неустойку на сей моей добровольной подписки, туюжъ вишь прописанную четириста рублей сумму, тому которому я уступить того сотничого ранга хотѣлби спорить заплатити; в чомъ для непремѣнной твердости своеручно подписусь, и присудствующихъ при сей моей подписки лутшого для достовѣрия подписать, і оную печатми своими утвердить персонъ я упросилъ. К сей росписки Иосиф Масло атаманъ сребранский руку приложилъ.

Печатка Єлисея Акимовича Троцини на веновному записі від 8.08.1842 р.

Къ сей росписки во свѣдѣтельство подписалъ протопопъ прылуцкий Михаиль Лисаніевичъ. М.П.³¹

Печатка Йосипа Масла, сотника, іваницького земського підсудка

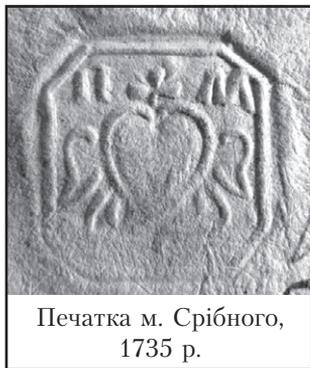
По персональному атамана сребранского пна Иосифа Масла прошенію к сей росписки во свѣдѣтельство подписался, и печат приложилъ асаулъ полковий прилуцкий Яковъ Величко. М.П.³²

По прошенію атамана сребранского пна Йосифа Масла к сей росписки во свѣдѣтельство подписался и печат приложилъ войсковий товаришь Яковъ Трифановский³³. М.П.³⁴

Печатки Срібного³⁵

1. Паперово-воскова, восьмикутна, 18x17 мм, віск натурального забарвлення (світло-коричневий). Зображення: серце, що увінчане хрестом у сайві, обабіч стилізований рослинний орнамент та абрєвіатура “ П М С ”. Виявлена на документі під такою назвою: “Випись з книгъ ннѣшнихъ мѣскихъ срѣбранскихъ” від 19.06.1735 р. на продаж двору з городом срібнянським жителем Троцком Василенком за 100 золотих Ганні Корнієвій, срібнянський жительці (двір стояв поміж дворів знатного бунчукового товариша Михайла Скоропадського та козачого двору Срібнянської сотні) з таким приписом: “Казалисмо в книги ннѣшніє мѣскіє срѣбранскіє вписати и сей купчий лист при подписѣ іншихъ именъ и при печати мѣской срѣбранской сторонѣ потребуючой до рукъ видаты”. Справу розглядав уряд: Іван Василенко, отаман городовий і наказний сотник, Ярема Майборода, вїйт, Іван Юрченко, бурмістр, писар Срібнянської сотні Даміян

Язловієцький³⁶. На арк. 17 зв. є помітка від 6.08.1742 р. про зняття копії з цього документа слідчою комісією про скупівлю земель вільних посполитих, яку зробив писар комісії Михайло Карповський³⁷. Слід відбитку цієї печатки, але вже на зеленому воску, міститься на купчій від 16.06.1708 р. на продаж срібнянському сотнику Антону Троціні Панком, Харком та Грицихою Пучечками ниви “на Галцѣ, на яру прозиваеоме Савустяновщина (...) за тринадцят золотих из шостаком”, з таким приписом: “И сюю купчую з уряду сръбранского при звиклой печати мѣсцкой сръбранской ему пну сотникови для спокойнѣйшого тимъ нивямъ владѣнія видаемъ року мсця и дня вишписанного. Сію купчую писаль Яков Бялостоцкий, писар городовий сръбранский”³⁸. Справу розглядали війт Захарко Бездетка, бурмістр Юхим Луценко, срібнянський житель Дацко Шепеленко, товариш “Васковского” курення Василь Глущенко.

Печатка м. Срібного,
1735 р.

2. На червоному сургучі, восьмикутна, 18x17 мм. Зображення тогожне № 1. Купчий запис від 15.12.1740 р. на продаж дворика з хатою у Загайках посполитого жителя срібнянського загайківського Леска Панченка срібнянському сотнику Миколі Троціні за 7 золотих з таким приписом: “Приговорили (...) пну сотнику сей купчий записъ з ратуша Сръбранского за подписомъ имен нашихъ и оного продавца при печати ратушной

видат”. Справу розглядав уряд: отаман Йосиф Масло, наказний отаман Ємеліан Лисенко, сотенний осавул Леонтій Юрченко, війт Корній Якимов, бурмістр Іван Соляник. Останні три неписьменні. За них росписався сотенний срібнянської канцелярії канцелярист Петро Сохацький³⁹.

Приписка: “1742 году августа 7 сия оригинальная купчая крепость в следственной о скуплѣ свободнихъ посполитихъ людейъ дворовъ, грунтовъ и протчихъ угодий коммѣсиі біла свидетелствована свидетелствуоу следственной коммѣсиі писарь Михайло Карповский”⁴⁰.

Відбитки цієї печатки на червоному сургучі містяться:

- на купчій від 15.12.1740 р. на продаж срібнянською посполитою жителькою загайківською Наумихою Скиданенковою хати з двориком у Загайках срібнянському сотнику Миколі Троціні за 7 кіп, з таким приписом: “Мы теди предупомянутие урядники вислухавши обоихъ сторонъ добровольное сознате согласно приговорили вышшеспецѣфѣкованному пну сотнику сей купчий записъ з ратуша сръбранского за подписомъ именъ нашихъ и оной продавца при печати ратушной видат року и дня вишписаннихъ.” Склад уряду та приписка автентичні вищенаведеним⁴¹;

Печатка м. Срібного, 1740 р.

- на купчій від 30.03.1739 р. на продаж колишнім загайківським жителем Троцком Котом та його дружиною Варкою хати з двориком у Загайках срібнянському сотнику Миколі Антоновичу Троціні за 4 рублі, з таким приписом: “Видалисьмо сие купчое писмо з ратуша мѣского сръбранского при подписаніи шимени его Кота на той нимъ сознанный продажъ, за подписомъ же именъ нашихъ с притисненіемъ мѣской сръбранской печати року и дня вишшевираженнихъ. К сему купчому писму вомѣсто вишписанного Троцка Кота жителя сръбранского неграмотного по его прошенію козакъ сребранский Иванъ Савинъ подписался. К сему купчому писму подписалися атаманъ городовій Іеремѣй Феодоровичъ, асаулъ Леонтій Юрченко, хоружій Андрѣй Кондратенко, войтъ мѣский Леонтій Римаръ и бурмістръ Иванъ Юрченко сръбранскіе, вмѣсто же ихъ неграмотнихъ по ихъ требованію писар сотенній сръбранскій Даміанъ Язловієцькій руку приложилъ”⁴²;

Печатка Михайла Лисанієвича, прилуцького протопопа, 1755 р.

- на купчій від 15.03.1743 р. на продаж козачкою і сріблянською жителькою Феодорою Левчійкою “луку, яроть три и при ней поля пахатного дній на два, да заготовленной на той луки сѣна ннѣ в стожку копень в двадцяти стоячого над Тростянцемъ в прозиваемомъ урочищѣ Бабачисѣ” пані Феодорі Антоновні Троциновні Яроновській за 11 рублів, з таким приписом: “Мы же вышшеписанніе урядники вислухавши ея Левчѣйки добровольное сознатте и узнавши продажу ея, а пней Феодори Яроновской куплю за слушніе видалимо сию з сотеной сребранской канцелярії по прошенію ея Левчѣйки потребоующой сторонѣ сие купчое писмо за подписомъ рукъ сотничой и сотенной старшины при печати мѣской сребранской року и дня вышшеписаннихъ. Сотникъ сребранский

Николай Троцина, атаманъ сребранский Іосифъ Масло, асауль сотенній Леонтії Юрченко, хоружій сотенній Петро Ювченко, а вмѣсто асаули и хоружого неграмотнихъ подписалъ писар сотенній сребранский Петръ Сохацкій.

К сему купчому писму козачка срѣбранская Феодора Левчѣйка подписалася, а вмѣсто ея неграмотной по ея прошенію Трофимъ Данчичъ фактор срѣбранской руку приложилъ”⁴³.

Печатки Троцин

1. Троцина Іван, штабс-ротмістр. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм. Зображення: овал, вкритий ромбоподібним штрихуванням, над овалом – шолом під короною, обабіч стилізований рослинний намет. “Купчая крепость” від 2.07.1809 р. на продаж колезькому асесору Єлисею Якимовичу Троцині сінокосу і ріллі біля с. Волошиновки⁴⁴.

2. Троцина-Нос(...) Семен, колезький секретар. На червоному сургучі, овальна, 18x16 мм. Зображення: на тлі мантиї (?) овал, вкритий ромбоподібним штрихуванням, над овалом – шолом під короною⁴⁵. Такою ж печаткою скористався колезький секретар Костянтин Авраменко⁴⁶.

3. Троцина Єлисей Якимович, поміщик Прилуцького повіту, колезький асесор і кавалер. На червоному сургучі, овальна, 30x28 мм. Зображення: у фігурному щиті голова бика, над щитом – п'ятизубцева корона, з якої виходить рука в обладунку, що озброєна шаблею, обабіч літери – “Е”, “Т” (“Емельян Троцина”), навколо щита арматура, до щита підвішені медаль із зображенням всевидючого ока та володимирський хрест. Віновий запис від 8.08.1842 р.⁴⁷.

4. Троцина Яким, корнет. На червоному сургучі, овальна, 23x20 мм. Зображення: в щиті – стріла, вістрям угору, обабіч – дві шестипроменеві зірки, під стрілою – півмісяць; над щитом – корона, увінчана 5 пір'їнами, які простромлені стрілою; обабіч щита – стилізований рослинний орнамент. «Увѣрителное обязательство» від 14.11.1782 р.⁴⁸

5. Троцина Дмитро, військовий канцелярист. На червоному сургучі, кругла, Ø 14 мм. Зображення: чоловіча голова. «Мировая зделка» від 22.06.1771 р.⁴⁹

Печатка Йосипа Масла, іваницького земського підсудка

Печатки Й.Масла

1-й варіант. Як сотника, підсудка земського Іваницького повіту. На червоному сургучі, овальна, 24x22 мм. 54 відбитки. Зображення: у червоному картуші – півсерця і півхреста (блакитний), що накладені на стрілу (вістрям угору), навколо

картуша – арматура, над картушем – корона, обабіч – літери “Г”, “М”. “Раздѣлочная опись” від 06.05.1780 р.⁵⁰, записи купчих від 07.12.1776 р.⁵¹, 16.12.1776 р.⁵², 15.03.1777 р.⁵³, 17.05. 1777 р.⁵⁴, 19.09.1777 р.⁵⁵, 23.04.1779 р.⁵⁶, 10.09.1779 р.⁵⁷, 28.11.1779 р.⁵⁸

2-й варіант. Як підсудка земського Іваницького повіту. На червоному сургучі, овальна, 19x16 мм. 1 відбиток. Зображення: у щиті – ламаний пояс, увінчаний хрестом, над щитом – коронований шолом, що увінчаний ламаним поясом з хрестом, навколо щита – стилізований рослинний орнамент. “Выпис” від 29.01.1781 р.⁵⁹

Печатка Йосипа Масла,
сотника та іваницького
земського підсудка

Примітки, джерела та література:

1. Розпис урядовців зроблений за друкowanими генеалогічними розвідками, окремим рядком винесені дані, які були розшукані в архівній збірці Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ).

2. Походять від якогось Василя, який мешкав у Перевалочній Прилуцького полку, де мав млин // Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19.

3. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К.: СтилоС, 2005. – С. 136.

4. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19.

5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том третий. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С.321-322.

6. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та приборчники. – К.: Видавничий дім «КМ академія», 2004. – С. 244-245.

7. Кривошея В. Указ праця. – С. 136. Помилково називає Антона Андрієм. З Антона прізвисько батька стало прізвищем. До сотництва Антон був співаком у царівни Софії Олексіївни (сама завдяки їй Трохим став срібнянським сотником), канцеляристом Генеральної військової канцелярії. Д. Апостол використовував Антона для нагляду за прилуцьким полковником Гнатом Галаганом. Був двічі одружений. Наслідком другого шлюбу була сварка з сином від першого шлюбу Миколою за спадок // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 322.

8. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип. 2. – С. 19. Лазаревський А. Троцины (к истории малорусского шляхетства) // Киевская старина. – 1893. – Т. 43. – № 11. – С.321-324. Зазначено, що Антон помер у 1746 р.

9. “Уступная крепость” від 13.05.1721 р., про розмежування земель між селом Перепис та слободою Веселювка Городнянської сотні // ЧІМ. – Інв. № Ал 501/10/74. Серед урядовців, що складли документ своїми підписами 18.08.1726 р., згадуються срібнянський сотник Антон Троцина, бунчуковий товариш Василь Полоницький, військовий канцелярист Самійло Холодович. Під документом, нижче підпису сотника стоїть дата “1727”. Можливо, він поставив свій підпис пізніше. А.Троцина згадується і в децю пізнішому документі. Це копія грамоти Петра II від 22.09.1727 р., де він дякує за «благодарственную челобитную», надіслану йому від України через бунчукового товариша Семена Лизогуба, стародубського полкового сотника Семена Галецького, срібнянського сотника Антона Троцину, підтверджує скасування «новоположенных зборов» та відновлення гетьманства, повідомляє про відрядження в Україну таємного радника Федора Наумова та про нагородження імператорським «жалованем» С.Лизогуба та його товаришів.

«У подлинной монаршой грамотѣ подпись, канцлер граф Головкин» // ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Арк. 15^{об.}. У першій чверті XVIII ст. Антон Троцина разом з журавнським сотником Михайлом Ягельницьким переклав на українську мову привілей від 1516 р. на Магдебурзьке право Києву від короля Сигізмунда I // Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Миська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2008. – С. 57.

10. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136. Помилково називає Миколу Михайлом.

11. “Купчое письмо” від 30.03.1739 р. // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/7, арк. 15-16.

12. “Купчий запис” від 15.12.1740 р. // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/6, арк. 13-14. “Купчий запис” від 15.12.1740 р // ЧІМ. – Інв. № Ал 1220/10, арк. 21-22.

13. “Купчое письмо” від 15.03.1743 р., про продаж срібнянською жителькою Феодорою Левчихою луки та ниви за 11 рублів пані Феодорі Антонівні Троциновні-Яроновській (ймовірно, що остання – це донька Антона Трохимовича Троцини. Народилася бл. 1695 р., у 1745 р. жила з батьком у Срібному // Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування

В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. . – Т.V. – Вип. 2. – С. 20. Називає її Феодосією) // ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/9, арк. 19-20.

14. Микола Трощина та Йосип Масло відзначилися своїм жорстоким ставленням до мешканців Срібнянської сотні // Лазаревский А. Указ праця. – С.320-321.

15. Модзалевский В. Малороссийский родословник /Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип.2. – С. 20.

16. Кривошея В. Указ. праця. – С. 130. Модзалевский В. Малороссийский родословник / Упорядкування В.Томазов. – К.: Ін-т історії НАН України, 1998. – Т.V. – Вип.2. – С. 20.

17. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

18. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

19. Посилання на джерела дивися у Додатку в описах печаток Й.Масла.

20. Там само.

21. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

22. Кривошея В. Указ. праця. – С. 136.

23. Кривошея В. Указ. праця. – С. 131.

24. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1990. – С. 774.

25. Лазаревский А. Указ. праця. – С. 330.

26. Там само.

27. Там само.

28. Лазаревский А. Указ праця. – С. 321.

29. На 2-х арк. паперу з філігранями “Р Ф”, “6 Р”, віньєтка. Текст на сторінках 1-2, зроблений коричневим чорнилом. Особливості письма: літера *y* подана у формі церковнослов'янської літери *ук*, літера *я* – у формі церковнослов'янської літери *я* // ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/2, арк. 5-6. Документ надійшов у 1953 р. з Прилуцького краєзнавчого музею, інвентарний № 643.

30. Над рядком зроблена дописка: “ + и тот свои иск ...тер...”.

31. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 27х24 мм. Зображення: у круглому щиті увінчаний хрестом півмісяць рогами вниз, під ним – п'ятипроменева зірка. Обабіч щита літери “П”, “П”, під щитом декоративний орнамент. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною, з якої виходить рука, озброєна мечем. Обабіч корони – літери “М”, “Л” (“Михаиль Лисанієвич Протопоп Прылуцкий”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Окрім цього Лисанієвича, відомий ще виходець з Польщі Гнат Лисанієвич. У 1706-1709 рр. він був прилуцьким полковним писарем, а потім став прилуцьким протопопом // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 63, 139.

32. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 22х20 мм. Зображення: в овалному щиті серце, простролене зліва направо шаблею, вістрям униз, справа наліво – стрілою, вістрям униз, під ним – ромбоподібна штриховка. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною. Обабіч корони – літери “Г”, “В” (“Яковь Величко”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Яків Степанович Величко займав уряд полкового осавула у 1742 – 1764 рр. // Кривошея В. Указ. праця. – С. 127. Відомий також і Величко Влас, отаман Іваницької сотні (1738) // Кривошея В. Указ. праця. – С. 132.

33. Відомий срібнянський намісник та прилуцький протопоп Михайло Трифановський. Він був одружений з Агафією Шкуратовною, онучкою (?) прилуцького полковника Івана Шкурата, який був убитий під Берестечком у 1651 р. // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 5, 344.

34. Печатка відбита на червоному сургучі. Овальної форми, 20х17 мм. Зображення: у щиті складної форми хрест на півмісяці в оточенні 4 шестипроменевих зірок. Над щитом – шолом під п'ятизубцевою короною. Обабіч корони – літери “М”, “Я”, під щитом – “Т” (“М... Я... Трифановський”). Намет у вигляді стилізованого рослинного орнаменту. Щодо цієї печатки варто відмітити 2 моменти. Перед нами приклад практики “*caentia sigilli*” – печаткою батька (або старшого) користуються діти (або молодші) або печаткою одного родича користується інший родич. Головне зображення майже збігається із зображенням на печатці Прилуцького полкового суду. Єдина відмінність – кількість зірок. На судовій їх 5. Подібну схожість бачимо і на печатці поміщика Прилуцького повіту, колезького асесора і кавалера Єлисея Якимовича Трощини. Головне зображення на печатці – голова бика – майже збігається з міським гербом Прилук. Не вистачає лише шаблі, яка простролює голову бика. Складається враження, що на Прилуччині частина козацької старшини позичала символіку офіційних установ для особистих гербів і печаток. Проте не виключаємо, що це поверхова, випадкова схожість.

35. Відоме з 1174 р. У кінці XV ст. разом з Прилуками, Іваницею, Переволочною було зруйноване Менглі-Гересем. Відновлене у 20-х – 30-х рр. XVII ст. Яремою Вишневецьким, бо ще у 1590 р. землі у басейні Удаю були передані королем Сигізмундом III О. Вишневецькому, які до цього були “уходами” остерських козаків та канівських міщан // Лазаревский А. Указ. праця. – С. VIII, 1 – 4. У 1633 р. вже називається містом // Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 130. У 1640 р. виникло Срібнянське братство для протистояння релігійним утискам. 1648 – 1781 рр. Срібне – центр сотні Прилуцького полку // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська радянська енциклопедія,

1990. – С. 774. Срібнянська сотня займала землі по берегах середнього Лисогору, його притоків Галці, Березовиці, Тростяниці та притоку Удаю – Утці. У 1763 р. склад сотні був змінений – кілька сіл були передані до Другої Варвинської сотні // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 320.

36. Є відомості про військового товариша Вязловецького // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 326. Чи не одна і та це особа?

37. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/8, арк. 17-18: на 17-му. Комісія була наслідком указу 1742 р., який забороняв купівлю дворів посполитих. У 1780-х рр. М.Карповський був уже возним // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 248.

38. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/5, арк.11-12: на 11-му.

39. Ймовірно, що він походив з монастирищенських Сохацьких, які дали кількох сотників та священників // Лазаревский А. Указ. праця. – С. 199.

40. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/10, арк.21-22: на 21-му.

41. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/6, арк.13-14: на 13-му.

42. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/7, арк. 15-16: на 15 – му.

43. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/9, арк. 19-20: на 19 – му. У документі згадується дейманівський козак Василь Масло. Отже, чи походив і Йосип Масло з Дейманівки?

44. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/19, арк. 38-39: на 39 – му.

45. Там само.

46. Там само.

47. ЧИМ. – Інв. № Ал 1220/76. – Арк. 153.

48. ЧИМ. – Інв. № Ал 506/5/8. – Арк. 2.

49. ЧИМ. – Інв. № Ал 503/3. – Арк. 15 зв.

50. ЧИМ. – Інв. № Ал 506 / 7 / 7, арк. 33 зв., 42 зв., 43 зв. (“добровольная росписка”), 56.

51. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 15-17, 19, 21, 23, 25-26.

52. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 27, 28.

53. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 36-38.

54. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 39-51.

55. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 53.

56. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 56-58.

57. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 62.

58. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 70, 72, 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108.

59. ЧИМ. – Інв. № Ал 515 / 4 / 111.

ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

Анатолій Адрюг

●

ВІДБУДОВА ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ

У розвитку української архітектури другої половини XVII – початку XVIII століть велику роль відіграла відбудова пам'яток слави предків – визначних споруд часів Київської Русі. Стародавні споруди завжди нагадували про героїчне минуле. Коли в першій половині XVII ст. розгорнулася боротьба за національне визволення українського народу, відбудова давньоруських споруд набула важливого політичного значення.

Одним із перших, хто звернув пильну увагу на виховне й ідеологічне значення пам'яток Київської Русі як втілення культурної самобутності, був Петро Могила. В 1627 р. він став архімандритом Києво-Печерської лаври, а в 1633 р. – митрополитом Київським. Відбудова давніх пам'яток в руслі візантійської традиції стимулювала відновлення будівельної діяльності і поживлення культурного життя [1]. Заходами П.Могили в Києві відбудовано Софійський собор, Десятинну і Трисвятительську церкви, Михайлівський собор Видубицького монастиря та церкву Спаса на Берестові. Відновлюючи, він хотів показати давність історії від часів Київської Русі. Успенську церкву на київському Подолі відбудував італієць Себастьяно Брачі, а Софійський собор – архітектор із Італії Октавіано Манчіні. Вони виконували роботу згідно з вимогами замовників за місцевими звичаями у традиційних формах [2].

1 грудня 1618 р. в селі Деуліно поблизу Москви між Польщею й Росією укладено перемир'я на 14 з половиною років, згідно з яким Чернігово-Сіверська земля перейшла під владу Речі Посполитої. За цим договором православне духовенство залишило Чернігів і перебралось до Росії. На сіверських землях провадилась політика поширення і зміцнення католицьких орденів. Окремою сеймовою конституцією 1635 р. підтверджені фундації домініканців у Чернігові, Ніжині та Новгороді-Сіверському. Незважаючи на протести городян, чернігівський Борисоглібський собор перетворено на домініканський храм. Домініканці перебували собор, надали йому вигляду костюлу – на фасадах збили напівколони, пробіли високі стрільчасті вікна, подібно до готичних споруд. У 1626 р. утворена греко-католицька архімандрія, яка довгий час існувала формально в чернігівському Єлецькому монастирі. Прихильників унії було мало, позиції греко-католиків виглядали непереконливо, і архімандрит Кирило Транквіліон-Ставровецький не зміг відбудувати напівзруйнований Єлецький монастир [3].

Чернігів здавна славився своїми давньоруськими храмами, і тому після переможного завершення Національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького постало актуальне завдання – відновити і відбудувати православні святині. Один із найстаріших чернігівський Спасо-Преображенський собор зведений в центрі стародавнього дитинця в 30–50-х роках XI ст. Він є найдавнішим храмом доби Київської Русі, що зберігся до наших днів на території

України. Ця визначна пам'ятка вітчизняного зодчества внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування та архітектури України). Охоронний номер 811. Постановою Ради Міністрів УРСР №125 від 20 лютого 1967 р. храм увійшов до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині Національний архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”). З початку 1990-х років чернігівський Спасо-Преображенський собор знову став діючим храмом. У ньому відбуваються богослужіння, і він є чудовим туристичним об'єктом.

Давньоруська основа храму збереглася до наших днів, хоча протягом століть він не один раз відновлювався і перебудовувався. Споруда являє собою хрестово-купольну будову з трьома навами й нартексом (бабинцем). Має 5 бань на кутах центральної частини плану споруди та три апсиди зі сходу. Центральний підбанник спирається на чотири стовпи. В загальній композиції інтер'єру поєднана візантійська хрестово-купольна система з елементами базилики – двох'ярусні аркади-трифорії влаштовані на мармурових колонах під північною і південною підпружними арками. Просторовий хрест перекритий коробовими склепіннями, які на фасадах виявлені у формах закомар. Над бабинцем влаштовані хори, на які можна дістатися сходами у західній вежі. Первісно хори продовжувалися на настілах з дерева у північній і південній навах.

Храм змуровано з цегли та каменю на цем'яночному розчині. Застосовано також в конструкціях мармур і природний шифер. Розміри плану споруди – 22,40x35,25 м. Висота від підлоги до zenіту центральної бані становить 30 м. Для інтер'єру будівлі характерна чітка структурованість, тенденція до об'єднання простору, своєрідна ритмічність архітектурних членувань [4].

Спасо-Преображенський собор постраждав під час захоплення Чернігова монголо-татарами в 1239 р. Згодом головний храм чернігівської землі відремонтували, і він продовжував діяти. Відомо, що в 1610 р. польські війська захопили Чернігів, і собор знову постраждав. Деякий час простояв без нагляду і знову був відновлений.

Значніші роботи проведені в храмі в другій половині XVII ст. за чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Вони досліджені недостатньо. Відомостей про ці роботи в літературі вміщено замало. Для докладнішого висвітлення проведених у другій половині XVII ст. відбудовчих робіт необхідно залучити іконографічні матеріали – зображення Спасо-Преображенського собору на чудотворній іконі чернігівської „Єлецької Богоматері” 1690-х років та на мальованому плані Чернігова („Абриси”) 1706 р. Ці твори з'явилися приблизно в 10-річний проміжок часу і зафіксували зовнішній вигляд пам'ятки станом на кінець XVII – початок XVIII століть. Цінність і важливість їхнього залучення полягає ще і в тому, що з такою конкретною метою вони дослідниками не розглядалися.

Усі автори, які писали про Спасо-Преображенський собор, відзначали, що його відновлення в другій половині XVII ст. відбувалося за сприяння чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. На цій посаді він перебував в 1672 – 1686 роках. Джерелом таких відомостей, безумовно, була епітафія, текст якої був вигравіруваний на металевій пластині, прикріпленій над похованням В.Дуніна-Борковського в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря до початку XX ст. Текст епітафії неодноразово публікувався ще в XIX ст. До Спасо-Преображенського собору в епітафії мають відношення чотири рядки:

Церков соборна чрез брань бяше опустела,
Его тцанієм вскорє сотворися цела,
Своим ю имением претвори на нову
В честь преобразившуся Христу Богу Слово [5].

Т.Г.Шевченко в своїх „Археологічних нотатках” зазначив, що чернігівський Спасо-Преображенський собор відновлений у 1675 р. генеральним обозним В.Дуніним-Борковським. Храм простояв у занепаді 436 років після розорення Чернігова ханом Батием у 1239 р. [6]. Ці нотатки Т.Г.Шевченко зробив за

дорученням Археографічної комісії (тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві). З цією метою він перебував у Чернігові в лютому – березні 1846 р. [7]. Слід зауважити, що автор нотаток не точно вказав тогочасну посаду В.Дуніна-Борковського. Інші літературні джерела подають досить скупі відомості про відновлювальні роботи 1675 р. Повідомляється про надбудову апсид, відновлення перекриття і бань. Припускається втрата барокових бань під час пожежі 1750 р. Форми сучасних завершень храму постали в основному в кінці XVIII ст. у результаті відбудовчих робіт після пожежі 1750 р. [8].

Відсутність достатніх письмових свідчень надолужують іконографічні матеріали. Найраніше відоме зображення Спасо-Преображенського собору міститься в нижній частині чудотворної ікони чернігівської „Єлецької Богоматері”. Вона написана чернігівським живописцем у 1690-х роках (до 1698 р.). Імені художника поки що назвати немає можливості. Ліворуч від стовбура ялини серед міської забудови височить білостінний Спасо-Преображенський собор, звернений до глядача своїм головним західним фасадом. Тут храм зображений після відбудовчих робіт 1675 р. У давньоруські часи стіни не були потиньковані, а в XVII ст. і стіни, і підбанники поштукатурили й побілили. Барокові бані вкрили бляхою, яку імітує на іконі срібне покриття.

Центральна баня стала двох'ярусною. Дві менші мають по одному ярусу і знаходяться на південно-західному й північно-західному кутах об'єму споруди. Тобто відтворена дійсна об'ємно-просторова композиція будівлі. У відомих спорудах Чернігова доби Київської Русі вона більше не зустрічається. Двоспадові дахи над кожним нефом влаштовані на дерев'яних кроквах. Тому західний фасад завершували трикутні фронти. Невеликої хрещальні біля південно-західного рогу споруди не видно (мабуть, її на той час вже не було), а висока башта із шпилем, яка стоїть і зараз, збудована в кінці XVIII ст. Північна сходовая вежа (її давньоруська нижня частина збереглася до наших днів) до поля зору художника не потрапила – вона не увійшла до композиційної площини ікони. Її межа майже збігається з краєм головного об'єму споруди.

Про те, що на іконі представлений саме Спасо-Преображенський собор, свідчить також і зображення над центральною закомарою храму. Художник досить схематично представив композицію, імовірно, „Преображення”. В центрі постать Христа, а обабіч від нього, можливо, фігури пророків Мойсея та Іллі. Що це Спасо-Преображенський собор, свідчить і загальна композиція розміщення бань храму, і його чільне місце серед міської забудови на іконі і в реальній містобудівельній ситуації [9]. Раніше ми ідентифікували зображення цього храму на чудотворній іконі чернігівської „Єлецької Богоматері” 1690-х років з чернігівським Борисоглібським собором XII ст., який і нині стоїть трохи на північний захід від Спасо-Преображенського собору. Але саме наявність живописної композиції та відсутність прибудови із заходу до Борисоглібського собору (на час створення ікони вона вже існувала) свідчить на користь Спасо-Преображенського храму.

Приблизно через десять років Спасо-Преображенський собор було зображено на мальованому плані Чернігова „Абрисі чернігівському” 1706 р. У центрі стародавнього дитинця (на плані він позначений як „перший черкаський замок”) зображений храм. Над ним напис: „соборная”, а внизу дещо ліворуч: „каменная”. Ці слова засвідчують, що перед нами зображення Спасо-Преображенського собору. За всіма ознаками він звернений до глядача своїм головним західним фасадом, хоча це й порушує справжню орієнтацію споруди щодо сторін світу. Подібне бачимо і в зображенні інших храмів на „Абрисі” (наприклад, Троїцького собору). Як і в зображенні на іконі „Єлецької Богоматері”, центральна баня отримала двох'ярусне завершення. Первісно ж собор мав завершення в один ярус. Обабіч центральної бані дві невеликі бані вже мають грушоподібні завершення на відміну від давньоруських. Усі підбанники світлові й мають вікна. Чітко сприймається центральна закомара, а бічні відсутні, тобто все виглядає майже так, як і в наші дні. Цей малюнок підтвердив думку М.М.Говденко, що закомар над бічними пряслами

первісно не було. В сучасному вигляді на західному фасаді бічні закомари лише позначені і мають плоский дах. Біля північно-західного кута Спасо-Преображенського собору можна побачити сходову вежу, а симетрично до неї біля південної стіни показані, мабуть, рештки хрещальні. На іконі їх немає, а місце, де вона розміщувалась, майже повністю закрито будівлями. Храм і пізніше зображали художники. Наприклад, Г.І.Нарбут помістив його на обкладинці книги В.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського „Малоросійський гербовник” 1914 р. Храм з плоским головним куполом і високими шпилями над баштами після перебудов XVIII – XIX століть. Пропорції споруди дещо видовжені.

Отже, давньоруський Спасо-Преображенський собор у другій половині XVII ст. відбудовано у нових формах, які були прийнятні для інших часів. Будівничі XVII ст. зберегли первісну основу споруди і не внесли до об'ємно-просторової композиції суттєвих змін. Нове виявилось у надбудові другого ярусу центральної бані та в зміні форми завершень усіх бань. Це було пов'язано із влаштуванням перекриття даху над склепіннями на спеціальних конструкціях. У домонгольські часи побутувало так зване позакомарне покриття, при якому листи олова вкладалися безпосередньо на цегляне склепіння. Конструкції даху з дерева покривали склепіння над трьома навами, які виходять на фасад не напівкруглими закомарами, а трикутними фронтонами. Стіни і підбанники собору вкрили тиньком і побілили. Все це змінило образ Спасо-Преображенського собору згідно з естетичними поглядами другої половини XVII ст.

Чернігівську архітектурну школу XII ст. гідно репрезентує мурований Борисоглібський собор, який розміщений на території дитинця неподалік від Спасо-Преображенського собору. Пам'ятка внесена до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Охоронний номер 812. За своїм типом Борисоглібський собор – шестистопний хрестово-купольний храм з однією банею і трьома апсидами зі сходу. Первісно з трьох боків (крім східного) споруду оточували галереї. У східній частині галерей були влаштовані однокамерні каплиці. Фасади будови розчленовані напівколонами. Кути підкреслено лопатками. На апсидах нижче карнизу є аркатурний фриз, який продовжується й далі на фасадах. Подібний фриз можна бачити і на єдиному підбаннику. В середині храму-усипальні в північній і південній стінах влаштовано по три ніші-аркасолії. На хори ведуть сходи у товщі західної стіни.

Протягом століть Борисоглібський собор зазнавав багатьох руйнувань і перебудов. Під час татаро-монгольської навали у 1239 р. у вогні пожеж постраждали коробові склепіння і галереї. У другій половині XIII ст. споруду відновили – покрівлю влаштували із дерева, переклали тимпани порталів. Під час цих робіт північна галерея не відновлювалась. У 1627 – 1628 роках собор перебудували для домініканського костюлу – східну частину споруди дещо розширили, на фасадах збили напівколони, а також пробили видовжені стрільчасті вікна.

У другій половині XVII ст. Борисоглібський собор відбудовується як православний храм. У 1672 р. із західного боку до нього прибудовується восьмикутна в плані башта [10]. Разом з новозведеною східною банею, великою центральною банею і завершенням західної башти собор отримав об'ємно-просторову композицію трибаневого храму. Таким його й представив у своїй реконструкції автор дослідження і проекту реставрації цієї пам'ятки архітектор М.В.Холостенко [11].

Але вивчення іконографічних матеріалів засвідчило, що чернігівський Борисоглібський собор після відновлювальних робіт другої половини XVII ст. отримав дещо іншу об'ємно-просторову композицію, ніж це було відомо раніше. Вона відрізняється від тієї, яку запропонував М.В.Холостенко. Єдине відоме зображення Борисоглібського собору в чернігівських стародруках міститься на титульному аркуші великої книги „Алфавит собранний рифмами сложенный” Івана Максимовича, яка побачила світ у Чернігові 15 грудня 1705 р. Зміст книги

склали віршовані оповіді, взяті із житій святих і патериків. П.М.Попов висловив припущення, що гравюру виконав відомий український гравер Іван Стрельбицький [12]. Раніше дослідники вбачали в цьому зображенні храму різні споруди. В.Січинський вважає, що це один з київських соборів [13]. Т.Н.Каменева висловила припущення, що тут зображена Іллінська церква чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря [14]. Я.П.Запаско припустив, що це Успенський собор Києво-Печерської лаври [15]. Г.Н.Логвин же впевнений, що художник представив чернігівський Троїцький собор [16]. Такий різнобій думок можна пояснити тим, що автори є фахівцями різних спеціальностей, і більшість з них історією чернігівської архітектури безпосередньо не займалась.

Насправді ж на титульному аркуші вміщено зображення Борисоглібського собору в Чернігові. Цю думку підтверджують зображення святих Гліба й Бориса (храм зведений на їхню честь) над зображенням собору. На той час собор називали не Борисоглібським, а Глібоборисівським, і тому бачимо Гліба першим зліва. Ліворуч від собору стоїть княгиня Ольга, а праворуч – князь Володимир. Над ними (і біля бань собору) поясні зображення князів Гліба й Бориса. Далі догори можна бачити зображення представників династії Романових - від Філарета до сина Петра I Олексія Петровича. Крім того, в тексті книги сказано, що в її складанні брали участь учні Чернігівського колегіуму, який розташовувався на території Борисоглібського монастиря. Як відомо, Чернігівський колегіум заснував у 1700 р. архієпископ Іван Максимович, котрий і став автором (або редактором) книги „Алфавіт” 1705 р. Цікаво, що серед малюнків Києво-Лаврської іконописної майстерні є один, який виконаний під впливом згаданої гравюри. На ньому між постатями Бориса й Гліба можна бачити храм, дуже подібний до зображеного на титульному аркуші „Алфавита” 1705 р.

Ця гравюра на металі зафіксувала зовнішній вигляд чернігівського Борисоглібського собору після перебудов XVII ст. Вона допомогла встановити той факт, що з півдня й півночі додатково ще були зведені дві невеликі бані. Центральна і бічні бані мають двох'ярусне завершення. Те ж саме бачимо і в прибудові із заходу. Художник позначив і двоспадовий дах над західною частиною споруди. Чітко показано й невеликий схил даху із заходу над головним об'ємом споруди, вкритий, мабуть, дошками. Над ним видно невеликий трикутний фронтон. Подібне влаштування даху проглядає з північного боку. Існування цих бань підтвердили й інші іконографічні матеріали. У такому ж вигляді чернігівський Борисоглібський собор намалював художник Д.І.Іванов в акварелі 1810 р., яка увійшла до альбому К.М.Бороздіна.

У 1857 р. Борисоглібський собор розширили на схід шляхом прибудови нової апсиди, переробили північний і південний фронтони. Мабуть, тоді ж зняли і дві бічні невеликі бані, а форми завершень інших змінили. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років у храмі пошкоджені склепіння, вигоріли всі конструкції з дерева. В кінці 1940-1950-х роках пам'ятка досліджувалась і реставрувалась за проектом архітектора М.В.Холостенка в гаданих первісних формах доби Київської Русі. Всі нашарування XVII – XIX століть зняли, а західну прибудову XVII ст. у формах українського бароко розібрали [17]. Такий підхід до реставрації може викликати заперечення. Адже оригінальна українська архітектура другої половини XVII ст. не менш вартісна, ніж давньоруська. Викликає деякі сумніви й імітація в сучасних матеріалах (бетон, оргскло) давньої підлоги та капітелей на фасадах. У 1972 році Борисоглібський собор став одним із музеїв Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (нині Національний архітектурно-історичний заповідник „Чернігів стародавній”). В середині споруди розміщена постійна експозиція, яка знайомить відвідувачів з історією пам'ятки та її особливостями.

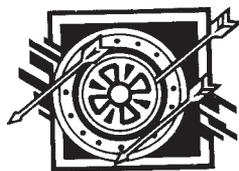
Отже, після домініканського костюлу чернігівський Борисоглібський собор відбудували як православний храм. Щоб надати кубічному об'єму давньоруської споруди рис українського п'ятибанного храму, із заходу прибудували ротонду з

двох'ярусною банею. Такі ж бані звели на північ і на південь від центрального підбанника. Разом з невеликою східною банею вони утворили об'ємно-просторову композицію з п'ятьма банями, коли чотири бані розміщувались навколо центральної вздовж осей північ-південь і схід-захід. Об'єм споруди покрили чотириспадовим дахом, який із заходу мав невеликий трикутний фронтон. В цілому ж був створений мальовничий образ барокової споруди.

Таким чином, визначні пам'ятки архітектури доби Київської Русі на стародавньому чернігівському дитинці – Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори – були відбудовані в другій половині XVII – початку XVIII століття в нових формах. Будівничі зберегли первісну конструктивну основу споруд. Зміни виявились головним чином у влаштуванні дахів та пружних грушовидних завершень бань. Однобанному Борисоглібському собору надали рис п'ятибанного українського храму. Дбайливе відношення до пам'яток Київської Русі засвідчило велику повагу до вітчизняної культурної спадщини.

Джерела та література:

1. Пугачева Н.Т. Идейно-политический смысл реставрационной деятельности Петра Могилы // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. научных трудов. – К., 1987. – С. 132 – 139.
2. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С.94 – 95. Нельговський Ю.П. Архітектура другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т.2. – С.95 – 97.
3. Очерк истории города Чернигова. 907 – 1907. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 18 – 19. Маслов С.И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 69 – 71. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 – 1648). – К.: Темпора, 2006. – С.190 – 193.
4. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Автор текста и сост. альбома Г.Н.Логвин. – М.: Искусство, Лейпциг: Эдицион, 1982.- С. 460 – 461. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 272 – 274.
5. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського. – Чернігів, 2005. – С.11 – 12.
6. Шевченко Т.Г. Археологічні нотатки // Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. – К., 2003. – Т.5. – С.217.
7. Шевченківський словник. – К.: УРЕ, 1977. – Т. II. – С.339.
8. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С.40. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. - К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.272.
9. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001. – С.16.
10. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов: Типография губернского земства, 1882. – С.17.
11. Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове // Советская археология. – 1967. - №2. – С. 190.
12. Попов П.М. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 105.
13. Січинський В. Архітектура в стародруках. – Львів, 1925. – С.10; табл. IX, рис. 4.
14. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Государственная ордена Ленина библиотека СССР им. В.И.Ленина: Труды. – М., 1959. – Т. 3. – С.283.
15. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XI – XIII ст. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971.- С. 180.
16. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 119.
17. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.262.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Сергій Іваненко-Коленда

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПРИЗВИЩА ТА ГЕРБА МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО ТА ВСІЄЇ РУСИ

ГАВРИЇЛА КОЛЕНДИ (1606 - 1674)

Рід Коленда (Koleda) належав до руської знаті Великого князівства Литовського і королівства Польського, в історії котрих протягом XVI – XVIII ст. він залишив помітний слід. Шляхетська родина уніатського митрополита Гавриїла Коленди становила одне з відгалужень цієї кровно-спорідненої спільноти, яка і виводила своє походження від особи на ім'я Коледа.

Наприкінці XVI –початку XVII ст. білорусько-литовські представники цього роду, об'єднані гербом «Белти»¹ для того, щоб відокремитися від багатьох інших репрезентантів прізвища Коледа, стали називатися Колендами. Деякі з них навіть входили до сенаторського кола Речі Посполитої².

Найвідомішим серед Коленд до наших часів, безперечно, залишається Юрій (у чернецтві – Гавриїл) Коленда (1606–1674), архієпископ Полоцької, Вітебської й Мстиславської уніатських єпархій, архимандрит Дерманського, Ліщинського та Березвецького монастирів, настоятель Супрасльської лаври, протоархимандрит (генерал) ордена святого Василя Великого, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі. Доля цього церковного ієрарха трагічних часів Хмельниччини та Руїни неодноразово привертала увагу дослідників.

Протягом XIX – XX століть особу митрополита Гавриїла Коленди побіжно згадували у своїх студіях церковні історики М. Булгаков, М. Коялович, А. Сапунов, А. Великий, П. Підручний, Н. Полонська-Василенко та Г. Лужницький. Уважніше митрополиту діяльність розглядали Маріан Рехович³ та отець-василіанин Іриней Іван Назарко⁴, але треба зауважити, що ніхто з вищезгаданих авторів не переймався дослідженням митрополитичого родоводу, а тим більше проблемою походження прізвища Коленда та герба «Белти», назву якого нам вперше повідомляють польські дослідники геральдики та родоводів Каспар Несецький⁵ та Северин Урусський⁶.

Наше завдання полягатиме в тому, щоб на основі праць попередників, а особливо на підставі аналізу друкованих і рукописних джерел, реконструювати герб цього помітного в історії Речі Посполитої шляхетського роду і простежити походження та граматичне написання його прізвища протягом XVI –XVII ст. Для досягнення цієї мети було залучено численний актовий матеріал Національного історичного

архіву Білорусі (НІАБ) у Мінську, основний корпус рукописних джерел якого, а саме: персональні справи шляхтичів Коленд-Стадницьких, зберігається у фондах Мінського дворянського депутатського зібрання (далі – Мінське ДДЗ). Частина приватної документації митрополита Гавриїла Коленди потрапила до Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Тут варто виділити фонд №201 «Греко-католицька митрополічна консисторія м.Львів (1806-1945)», у якому зовсім несподівано віднаходимо цінну збірку рукописів XVI – XVII ст. з проблематики, що нас цікавить, на яких залишилися автографи та підвісні печатки митрополита Гавриїла Коленди та його родичів, зокрема батька та рідного брата Михайла-Костянтина.

* * *

Прізвище Коленда (Коледа) походить від латинського слова **Calendae** (kalendae), яке у древніх римлян означало перший день місяця (1 січня, наприклад, називали – *Calendae January*, і т. д.). На римському пагорбі Капітолії у цей день проходило засідання сенату, яке супроводжувалося народними гуляннями, а в дохристиянські часи – ще й приношенням жертв язичницьким богам. Також у цей день римляни, що мали борги, були зобов'язані виплачувати по них проценти. **Calendarium** – так називалася боргова книга кредитора.

Оригінальність слова «календа» підкреслює приказка: “Ad Calendas Graecas” – “Відкласти до грецьких календ” (тобто відкласти назавжди), оскільки греки, рахуючи час по олімпіадах, не мали календ у своєму «календарі». Та й саме слово «календар», що має в собі корінь «календа», у греків з'явилося значно пізніше, ніж у римлян.

Після прийняття християнства (313 р. н. е.) у Римській імперії під календами також розумілося святкування першого дня місяця з обрядами та веселощами, що походили від поганських часів. Проти цих проявів язичництва природно повставали великі вселенські вчителі і святителі Християнської церкви: Василій Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст.

Зокрема святкування Календ уже на рубежі IV-V століть н. е. засуджують святитель Іоанн Златоуст та блаженний Августин Аврелій, а також у спеціальній проповіді на цю тему – Астерій Амасійський⁷. Наприкінці VII ст. н. е. Шостий вселенський собор, що проходив у Трулі – судовій залі Константинопольського палацу імператора, остаточно виніс постанову: “Так звані Календи, Вота, Врумалії і народне зборище в перший день березня, бажаємо зовсім ліквідувати з життя вірних” (62 правило Собору, 680 рік Р.Х.)⁸.

Проте саме слово „календа” виявилось живучішим, ніж події, які з ним попередньо були асоційовані. Так, із IX сторіччя н. е. римо-католицька церква вже називає *календами* духовні бесіди, що проходили на початку кожного місяця з питань пастирської практики. У XIII ст. з'явилися навіть календарні братерства, «*fratres calendarii*» – товариства взаємодопомоги мирян та духовенства, які збиралися в перший день кожного місяця. Календарні братерства проводили поминальні богослужіння за померлими товаришами та установлювали свята, дні посту, милостиню та інші релігійні заняття. Однак, коли ці товариства взаємодопомоги сильно розбагатіли, їх засідання перетворилися в справжні оргії та зникли в часи Реформації.

До східнослов'янського мовного вживання слово **календа** потрапляє після хрещення Русі в трохи зміненому вигляді – Коляда, – це вже на Русі так називається Різдво Христове та різдвяні свята. Калядою або коледою також називають подарунок або викуп пану від селянина за користування землею, від чого пішло прислів'я: “На святий Степан (27 грудня) – кожен сам собі пан.” І, звичайно, під колядою розуміли все, що дарували священику під час його різдвяного відвідування осель своїх парафіян як селянських, так і панських. На білорусько-литовських і польських землях ще й досі існує приказка: „Іде поп (ксьондз) по коленді”.

Коленда або *Каляда*, як особливе ім'я людини, з'являється на Київській Русі

теж незабаром після її хрещення. У першій половині XI сторіччя чоловік на прізвище Коляда вперше згадується на сторінках давньоруських літописів. Зокрема, це сталося 1044 року, коли великий київський князь Ярослав Мудрий приєднав до своїх володінь білоруське місто Новогрудок та призначив у ньому своїм намісником дружинника Коляду⁹. Цілком можливо, що саме цей Коляда і є повноправним родоначальником («protoplastus») білорусько-литовської шляхетської родини, з якої походив Гавриїл Коленда, греко-католицький митрополит всієї Руси.

Славнозвісна “История Русов или Малой России” повідомляє нам про «полковника Колядича»¹⁰, котрий на рубежі XIV – XV століть захищав Литовську Русь від німецьких хрестоносців, які поширювали свої завоювання по берегах Балтійського моря. Цей «Колядич» перебував на службі українського князя Венцеслава Светольдовича, військо якого зробило королю Владиславу Ягайлові та всьому його королівству “значні послуги”. Ось як пише автор “Истории Русов”: “Коли у 1401 році від магістра хрестоносців Магнуса, опісля багатьох з ним сутичок і замирень, прислані були до короля Владислава з нарочитим посланцем два закривавлених меча, що за тогочасним звичаєм означало рішучу та жорстоку війну і виклик на неї, то за королівським повелінням князь Венцеслав Светольдович, з’єднавшись з військом польським і литовським, пішов разом з ними в наступ на хрестоносців побіля міста Динабурга (*зараз Даугавпілс, Латвія*) і „вдаривши на них руськими своїми списками, привів їх у смятіння і завдав їм рішучої поразки.”

Король Владислав Ягайло був надзвичайно задоволений і вдячний князю Венцеславу Светольдовичу та його «руському воїнству» (серед якого був і «полковник Колядич») за такі їх “важливі послуги” і нагородив різними почестями та подарунками. А коли від чинів литовських були зроблені деякі замаху на привілеї й маєтності чинів руських та їхнього лицарства, то король Владислав Ягайло 13 квітня 1409 року видав підтверджувальний привілеї на пакти з’єднання народу та лицарства Руського з народом та лицарством Польським і Литовським: “Бути їм як рівний з рівними і вільний з вільними вічно і непреложно.”

Це військове братерство русько-польсько-литовського лицарства закріпилося у дарованому праві (Городельському привілеї 1413 року) користуватися руському лицарству гербами польської шляхти. Ось так за Колядичем та його нащадками закріпився польський герб «Белти», який був принесений до Польщі з Моравії ще у IX сторіччі.

Типовий герб «Белти», як його описує польський хроніст Каспар Несецький у своєму вищезгадуваному гербовнику «Корона Польська при золотій вільності», виглядає так: “...на червоному полі щита – три схрещені срібні стріли (белти). Середня стріла направлена наконечником догори, бокові стріли – наконечниками донизу. Над середньою стрілою розміщується хрест. Щит увінчаний лицарським шоломом та шляхетською короною. В шоломі над щитом – п’ять страусових пір’їн”¹¹. «Користується гербом «Белти» рід Коленда у Великому Князівстві Литовському»¹².

Деякі геральдисти висловлюють думку про те, що хрест у гербі „Белти” з’явився лише у XVII ст., коли Гавриїл Коленда зайняв посаду митрополита. Тому у геральдично-генеалогічній літературі такий герб з хрестом прийнято називати „Коленда” (від прізвища духовної особи, котра використовувала згаданий варіант) або «Белти» змінений¹³. Це підтверджується також печатками (з хрестом) митрополита Гавриїла Коленди та його брата Михайла-Костянтина (без хреста), що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. Також класичне зображення герба „Белти” (без хреста) прикрашає родовідні книги шляхтичів Коленд та Стадницьких-Коленд, які зберігаються в державних історичних архівах Білорусі та Литви.

Що ж стосується питання граматичної конверсії митрополичого прізвища (і загалом прізвищ усієї руської шляхти), то цій проблемі ще на початку XVII ст. приділив увагу анонімний автор відомого трактату “Пересторога”, який деякі

дослідники (зокрема Ю. Мицик) приписують Йову Борецькому. Надзвичайно обурювала письменника та прикра обставина, що Русь втратила свою шляхетську еліту, оскільки її представники навіть імена і прізвища свої "...поодмінjali, яко би ніколи не знайшлися бути потомками благочестивих прародителів своїх"¹⁴.

Цей закид автора "Перестороги" безпосередньо стосувався родини митрополита Гавриїла Коленди. Справа в тому, що протягом XV–XVI ст. русини не дотримувалися чітких граматичних правил у написанні свого прізвища, відмінюючи його за своїм бажанням, як заманеться. Не були винятком у цьому діди та прадіди митрополита Гавриїла Коленди, які разом із латинізованим варіантом свого прізвища (Коленда Федорович), без зайвої сором'язливості продовжували вживати східнослов'янський варіант — Каляда Григорій або Коледа Михайло. Проте, коли після Люблінської унії польські звичаї та польська мова все більше стали набувати ваги в житті шляхетського стану, з цією граматичною анархією треба було покінчити. І ось для того, щоб відокремити свою родину від усіх інших репрезентантів прізвищ Каляда та Коледа (які на початку XVII ст. були не менш розповсюдженими, ніж на початку XXI ст.), віленський земський писар Ян Михайлович (батько митрополита) остаточно починає підписуватися прізвищем Коленда. Хоча деякі його знайомі (зокрема митрополит Іпатій Потій), інколи, можливо, навмисне, дозволяли собі вживати по відношенню до нього старе прізвище — Коледа.

А при тому, що у побутовому листуванні уніатський митрополит Речі Посполитої вживав головним чином польський граматичний варіант свого імені та прізвища — *Gabriel Koleda*, то з цього приводу і деякі сучасні дослідники історії церкви (зокрема — білоруські), „не мудрствуя лукаво”, називають його Гаврилом Калядою. На нашу думку, в науці це є не зовсім припустимим вульгаризмом, головним чином з огляду на його невідповідність справжньому прізвищу історичної персони.

Повертаючи до наукового обігу родовий герб „Белти” та автентичне прізвище „Коленда” митрополита Гавриїла-Юрія, зверхника уніатської церкви Речі Посполитої, ми відновлюємо історичну справедливість та віддаємо данину своїй повазі та шани одному з головних будівничих української греко-католицької церкви, до якої на сьогодні належать мільйони наших співвітчизників.

Джерела та література:

1. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1914.- Табл. XIX.
2. Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Ksiestwa Litewskiego 1386-1794.- Krakow, 1885.- S. 13.
3. Rehowich M. Kolenda Gabriel.// Polski Słownik Biograficzny.- Warszawa, 1936.- Т. 13.- S. 310-311.
4. Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). *Записки Чина Святого Василя Великого* (далі — *Записки ЧСВВ*).- Рим, 1962.- С. 51-56.
5. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1728.- Т. 1.- S. 68.
6. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1738.- Т. 2.- S. 558.
7. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej.- Warszawa, 1910.- Т. 7.- S. 100-101.
8. *Архимандрит Киприан Керн* «Литургика, гимнография и эортология»,- Москва, 1999.- С.147.
9. «Книга правил святыхъ апостоль, святыхъ соборовъ вселенскихъ и поместныхъ, и святыхъ отецъ». Троице-Сергиева Лавра 1992 г. — С.102.
10. Ермалович М. Старажытная Беларусь.- Мн., 1990.- С. 102—103, 307—310; *Татищев В.* История российской.- М; Л., 1992.- Т. 2.- С. 79; Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).- М., 1962.-Т. 2.
11. Кониский Г. История Русов или Малой России. — Москва, 1846.- С. 10.
12. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1728.- Т. 1.- S. 68.
13. Niesiecki K. Korona Polska przy złotej wolności.- Lwow, 1738.- Т. 2.- S. 558.
14. Gajl T. Polskie rody szlacheckie i ich herby.- Białystok, b. d.- S. 100.
15. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові.— Львів, Львівський державний університет, 1954.— С.26

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Туптало

●

«РУНО ОРОШЕННОЕ»

(Підготовка тексту, передмова та коментарі Олександра ТАРАСЕНКА)

Література, присвячена творчості Дмитра Савича Туптало, досить обширна й різноманітна. Доробок письменника постійно перебуває в полі зору славистів з різних країн і сьогодні активно репродукується. Деякі його твори, в тому числі «Діаріуш», видані в перекладі українською мовою¹. «Руно орошенное» – перший літературний твір знаменитого агіографа і тому вартий особливої уваги дослідників. До того ж книга містить відомості з історії Чернігова та Чернігівщини, а отже, становить інтерес як історичне джерело регіонального характеру.

Справді, життя та діяльність Дмитра Туптало пов'язані з Чернігівщиною, де йому судилося нести чернечий послух у декількох монастирях, керувати ними і водночас писати свій головний агіографічний твір – монументальні житія святих. Двічі Дмитро мешкав безпосередньо у Чернігові: у 1675 – 1677 рр. він виконував обов'язки проповідника при чернігівській архієрейській кафедрі, а у 1697 – 1699 рр. очолював Чернігівський Єлецький монастир.

Під час перебування у Чернігові на посаді кафедрального проповідника, Дмитро отримав від чернігівського архієпископа Лазаря Барановича завдання «з пилним старанием» укласти книгу про чудеса від ікони Богородиці Іллінського монастиря². У 1670-х рр. монастир відбудовувався, зміцнювалася його матеріальна база. Лазар Баранович вирішив побудувати на території монастиря великий Троїцький собор, у результаті чого обитель стала називатися Троїцько-Іллінською. Отже, літературне уславлення давнього чернігівського монастиря було доречним. Варто зауважити, що в той же час подібне завдання виконував настоятель іншої чернігівської обители – Єлецької – Іоанікій Галятовський. У 1676 р. у Новгород-Сіверській друкарні вийшла його праця «Скарбница потребная», яка містила описи чудес від ікони Богоматері Єлецького монастиря. Наступного 1677 р. там же була видана книга «Чуда Девы Марии» без зазначення автора. Авторство Дмитра Туптало встановлено за наступним його виданням, яке було надруковано вже в Чернігові 1683 р. з назвою «Руно орошенное». Книга, вочевидь, користувалася читацьким попитом, бо у наступні двадцять років витримала ще п'ять видань – 1689 р., 1691 р., 1696 р., 1697 р., 1702 р. Відмінності кожного видання визначені дослідницею чернігівської друкарні Т. Каменевою. Вона ж встановила, що «Руно орошенное», ідентичне з виданням 1702 р., було надруковане у 50-х рр. XVIII ст.³ Нещодавно «Руно орошенное» видане в Росії в адаптованому варіанті⁴.

Так звана Маріанська тематика була досить поширеною в європейській католицькій літературі XVII ст., звідки традиція звеличення Божої Матері, аж до сповідання *immaculate conceptio*, проникла в український інтелектуальний простір. Для українських письменників епохи бароко притаманна також стилізація

у формі «Чудес»⁵. Описи дивовижних випадків зцілення біля святих мощів, ікон, джерел, оздоровлення по молитвах святих подвижників, Богородиці мали засвідчити, що православна церква на українських землях є благодатною. Робота в цьому напрямку активізувалася в Могілянську епоху, коли з'явився і перший великий твір такого жанру Атанасія Кальнофойського «Тератургима, або Чуда» (1638)⁶. Розквіт літератури з Богородичними сюжетами припадає на другу половину XVII – початок XVIII ст.⁷ Творчість Дмитра Туптала є квінтесенцією цього літературного напрямку. Дебютувавши «Чудами Девы Марии» («Руно орошенное»), він невдовзі розпочав роботу над Життями Святих, яку можна представити як розгортання масштабного полотна з різноманітними образами, вкоріненими в історію, але неодмінно наповненими «чудами», бо прославлених Церквою святих не буває без чудесних проявів. Для характеристики творчого шляху Дмитра Туптала слушними є спостереження дослідника протоієрея Олександра Державіна: «Для нас интересно то, что большая часть «прикладов» (в «Руно орошенном») заимствована из житий святых; следовательно, свят. Димитрий уже в это время интересовался житийной литературой и внимательно читал ее. Назидательный характер книжки и тот метод, каким пользовался свят. Димитрий при ее составлении, также заслуживают внимания. Они указывают, куда склонялись намерения свят. Димитрия, как писателя, и какой прием работы наиболее сроден был его душе. Это был метод собирания, сводки в одно целое сведений, находящихся в различных источниках. Его же применил Святитель и при составлении Четвиех-Миней, главная цель которых так же, как и «Руна орошенного», состояла в назидании читателей»⁸.

Структура «Руна орошенного» 1697 р. досить складна, але подібна до інших видань книги. Суттєві відмінності спостерігаються лише у виданні 1677 р. («Чуда Девы Марии»), яке було надруковане староукраїнською книжною мовою. В ньому було вміщено 22 «Чуда» без «Прилогів». Усі наступні видання перероблені і надруковані церковно-слов'янською мовою з українськими вкрапленнями. Твір складається зі вступної частини, де, зокрема, подаються відомості з історії Іллінського монастиря і печер преп. Антонія (попередньо надруковані лише у виданні 1677 р. у «Чудах Девы Марии»), а також подано віршований «Догмат Пресвятой Богородици». Основна частину твору містить двадцять чотири «Чуда». Після кожної з них подається «Бесіда», затим «Нравоучение» і «Прилог». Завершують основну частину твору молитва і закінчення. Крім того, наприкінці видання вміщені додаткові сім «Чудес», які сталися у 1683, 1687, 1693, 1694, 1695 роках. В останньому чуді подані два листи польською мовою чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. Після того перелічені декілька чудесних зцілень за 1695 – 1696 рр. Завершується твір повідомленням про те, що книга видана «повелением» царя Петра Олексійовича, «благословением» патріарха Адріана, «тщанием» ігумена обителі Лаврентія Крщоновича. У кінці книги міститься досить розлоге звернення/подяка до гетьмана Івана Мазепи⁹.

Кожне «Чудо» починається з оповіді дивовижного зцілення мешканців Чернігова і Чернігівщини із зазначенням імені і населеного пункту. Першою йде оповідь про подію, яка сталася в монастирі у квітні 1662 р. Декілька діб поспіль плакав образ Іллінської Богородиці, який був намальований ченцем Геннадієм Константиновичем 1658 р. Зауважимо, що це була перша фіксація дивовижної події. Саме «Руно орошенное» стало джерелом цієї інформації для інших авторів, у тому числі для козацьких літописів. Але видання 1697 р. містить (у додаткових «Чудах») опис дивовижного зцілення генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, який на напутні слова молодого ченця зреагував так: «Що ты мене учишь офторватися, дитя мое будучи, я сам своими очима видѣвъ слезы Пресвятой Богородици, и сам от ужаса и умиленія плакалем». Видання здійснювалося за життя генерального обозного, а отже, його свідчення не піддається сумніву. Щодо опису цього «Чуда» та інших, вміщених у додатковій частині, то впадає в око їхня мовна відмінність від основної частини. Мова додаткової частини, звернення/

подяки наближена до української літературної, а можливо, й до розмовної мови. Це наводить на думку про співавтора «Руна орошенного» і актуалізує питання про відстеження Дмитром Тупталом видань свого твору. Видання «Руна орошенного» 1683 р., 1689 р., 1691 р., 1696 р. у чернігівській друкарні здійснювалися за відсутності автора, про що зазначено, до речі, в кінці самих видань. Видання «Руна орошенного» 1697 р. могло здійснюватися за участі Дмитра Туптала, адже 10 червня того ж року він був призначений в управління Чернігівським Єлецьким монастирем, а 20 червня чернігівський архієпископ Іоанн Максимович висвятив його в архимандрита в Успенському соборі монастиря¹⁰. На жаль, видання 1697 р. не містить (на відміну від попередніх) точніших (місяць і день) вихідних даних.

«Руно орошенное», як годиться бароковій літературі, містить перифрази, алегорії, метафоричні паралелі тощо. Автор використав безліч біблійних цитат, уривків з творів святих отців і богослужбових текстів, але, вочевидь, не в усіх випадках він робив відповідні посилання. Часто запозичені цитати або словосполучення вплетені в авторський текст. Дослідження й вилучення цих інтерполяцій складає окрему дослідницьку роботу¹¹. Втім, «Руно орошенное», відповідаючи тогочасним бароковим риторичним правилам, насичене також цілеспрямованою духовною експресією. Проте у книзі немає абстрактного моралізаторства. На нашу думку, автор апелює скоріше не до почуттів, а до розуму. Конкретними прикладами він наполегливо закликає читача до самозаглиблення, постійно тримаючись лейтмотиву – фізичне становище людини безпосередньо пов'язане з її духовним розвитком.

Усі видання «Руна орошенного» оздоблені рамками, ініціалами, заставками, кінцівками; деякі з них прикрашають герби. У виданні 1697 р. вміщена гравюра ікони «Іллінської Богоматері». Взірцем для майстра був, очевидно, оригінал, що не зберігся до наших днів. У Чернігові працювало чимало граверів, і авторство багатьох робіт досі не ідентифіковано. Це стосується оздоблень і «Руна орошенного»¹². Але відомо, що вже в першій чверті XVIII ст. гравюри із зображенням «Іллінської Богоматері» виконувалися і за межами України¹³.

Отже, «Руно орошенное» Дмитра Туптала є цінною літературною пам'яткою української літератури доби бароко. Вона є дебютним твором письменника і водночас історіографічним джерелом регіонального значення. Гадаємо, що «Руно орошенное», витримавши досить багато видань у попередні епохи, і в наш час здобуде свого читача.

Дана публікація «Руна орошенного» здійснюється з видання 1697 р., примірник якого зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського¹⁴. Палеографічний опис книжки подано у каталозі кириличних стародруків Чернігівського історичного музею¹⁵. Текст твору не адоптований, але подається сучасним шрифтом. Літери слов'янського алфавіту, які не використовуються в сучасній українській чи російській мовах, транслітеруються такими чином: *w* – *o*, *w̄* – *om*, *oy* – *y*, *s* – *c*, *z̄* – *kc*, *ψ* – *nc*, *ν* – *u* або *v*, *ѣ* – збережено в усіх випадках, *z* – збережено лише в середині слова та інколи у прийменниках з фонемою – *o*. Титла розкриті. Надрядкові знаки не відтворюються. Виносні літери вставлені в рядок. Кириличні цифри замінені на арабські. Пунктуація сучасна. Скорочення розкриваються і подаються у квадратних дужках. Авторські квадратні дужки в тексті замінені на круглі. Нумерація аркушів оригіналу не вказується, використовується лише знак розподілу аркушів – *//*. Латинські та польські фрагменти відтворюються згідно з сучасними правилами написання. Примітки автора, які в оригіналі розташовані на полях аркушів, друкуються курсивом у квадратних дужках у тексті твору. Примітки публікатора позначаються літерами.

Висловлюємо подяку директору і співробітникам Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського за надану можливість скористатися колекцією стародруків для підготовки і здійснення даного видання.

Примітки, джерела та література:

1. У кн.: *Соболь В.* Пам'ятна книга Дмитра Туптала. – Варшава, 2004. – 217 с. Останні переклади у кн.: Слово багатоцінне: хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху бароко (кінець XVI – XVIII століття) / Упоряд. *В. Шевчук, В. Ярменко.* – К., 2006. – Кн. 3. – С. 362 – 458.
2. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. – Вып. 2, ч. 2. Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 2-й половины XVII в. / Сост. *А. Гусева, И. Полонская.* – М., 1990. – С. 17.
3. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды государственной ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. – С. 280. Дослідниця висловила слушну думку з приводу популярності «Руна орошеного», яка полягає в тому, що твір міг приваблювати читачів «конкретними случаями из текущей жизни».
4. *Святитель Димитрий Ростовский.* Руно Орошенное. – СПб.: «Мирь», 2003. – 232 с.
5. *Шевчук В.* Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII ст. У двох книгах. Книга друга: Розвинене бароко, пізні бароко. – К., 2005. – С. 222 – 223.
6. Про структуру, ідейну, сюжетну та художню складову твору див.: *Шевчук В.* Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII ст. У двох книгах. Книга перша: Ренесанс, ранні бароко. – К., 2004. – С. 322 – 324.
7. *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Каталог стародруків, виданих на Україні (1574 – 1800). – Кн. I. – Кн. II, ч. 1; кн. II, ч. 2. – Львів, 1981, 1984.
8. *Державин А., прот.* Радуют верных сердца. Четири-Минеи Дмитрия, митрополита Ростовского, как церковноисторический и литературный памятник. – М., 2006. – Ч. 1. – С. 124. Принципи організації літературних текстів (структура, мотиви, образність, цитування Святого писання і Отців Церкви, алегоричні ряди тощо) були притаманні навіть епістолярній спадщині Дмитра Туптала і його сучасників-інтелектуалів. (*Федотова М.А.* Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского: исследование и тексты. – М., 2005. – 384 с.).
9. Видання 1696 р. містило варіанти посвяти: 1) гетьману Івану Мазепі з вдячністю за добудову Троїцького собору і подарунок монастирю коштовного кіоту для ікони Божої Матері; 2) царю Петру Олексійовичу. (Українські книги кирилловської печаті XVI – XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В.И. Ленина. – Вып. 2, ч. 2. Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 2-й половины XVII в. / Сост. *А. Гусева, И. Полонская.* – М., 1990. – С. 31).
10. Спробу аналізу твору див.: *Огієнко І.* «Руно орошенное» св. Дмитрія Ростовського. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 8 с. З сучасних досліджень див.: *Савченко І.* «Руно орошенное» Дмитрія Туптала: до проблеми формування творчої лабораторії письменника // Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. – К., 1999. – Вип. I. – С. 8 – 13.
11. *Шляпкин И.А.* Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). – СПб., 1891. – С. 257.
12. Щодо цього робилися різні припущення. Частіше автором гравюри називають ігумена Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича. Сучасний польський дослідник Вальдемар Делюга, який раніше схилявся до цієї версії (*Deluga W.* Les gravures orthodoxes et greco-catholiques de la Republique Polonaise des XVIIe et XVIIIe siecles // *La Revue des etudes slaves*, Paris, LXVI/2, 1994, p. 273), зрештою висловив думку, що автором чернігівських гравюр цього часу міг бути хтось з Тарасевичів або Іван Стрельбицький (*Deluga W.* Pokrov – gravure orthodoxe du Musee National de Varsovie // *Bulletin du Musee National de Varsovie*, XXXIX, 1998, № 1-4, p. 16 – 22; Він же. *Українські графічні зображення чудовних ікон мар'яних з XVII і XVIII віку* // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць / Відповід. ред. В.А. Смолій. – К., 2008. – С. 312 – 335).
13. *Адруг А.* Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». – Чернігів, 2006. – С. 12.
14. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. АЛ – 1941.
15. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог / Упорядники *С.О. Половникова, І.М. Ситий.* – К., 1998. – С. 136 – 137.

РУНО ОРОШЕННОЕ, ПРЕЧИСТАЯ И ПРЕБЛАГОСЛОВЕННАЯ ДѢВА МАРІЯ

от ея же Чудотворнаго Чернѣговскаго Образа слезами иногда в Монастиру Троици Живоначальной^б росившаго чудѣйственную благодати Росу, в сию малую книжицу собрано, и в духовное орошеніе вѣрним, типом пятое, подано в типографіи Троецкой Чернѣговской^в.

Архимандриту сущу первому в той Святой и Чудотворной обители всечестному отцу ЛАВРЕНТІЮ КРЩОНОВИЧУ^г в лѣто от созданія міра 7205, от воплощенія же Бога Слова 1697.

Того ж де року Архимандрія в сей Святой обители по милости Царского Пресвѣтлого величества Царя ПЕТРА АЛЕКСѢВИЧА учинена. //

Воспою радуся тоя чудеса.

Св. Дамаскин.

Чудна дѣла твоя и душа моя знает я зѣло.

Пс. 138.

Дух святой найде на тя, и сила вышняго освѣтит тя.

Лука 1, зач. 3.

Кто возглаголет силы Господня.

Пс. 105, ст. 2.

Ничтоже бо покровенно есть, еже не открытается, и тайно, еже неразумѣется. Зане елика в тмѣ рѣсте, во свѣтѣ услышится, и еже ко уху глаголасте в храмѣх, проповѣстается на кровѣх. Лука, 12, зач. 63. //

О МАНАСТЫРУ СВЯТАГО ПРОРОКА ИЛІИ ЧЕРНѢГОВСКЕМ

О ПЕЧЕРАХ ПРЕПОДОБНАГО ОТЦА НАШЕГО АНТОНІЯ,

и о чудотворном Пресвятой Богородици Образѣ Чернѣговском.

Илія Божій Пророк, Антоній свѣтило Россіи,

И Марія, з котрой Бог взял тѣло.

Вертоград при Болдинских Горах оградили,

И в нем сличный сад славы своя насадили,

Тот Церков, ов Печеры, а свой Образ Дѣва

Презентует, храня нас от Божія гнѣва.

Церков святого славнаго Пророка Иліи в землѣ Россійской змурованная Благочестивым Князем Чернѣговским // Святославом Ярославичом^д року Божого от створенія свѣта 6577, а при ней и монастыр близко Богоспасамаго града Чернѣгова, от которого отлеглий стоит як бы за версту при Горах Болдинских, где Преподобный отец наш Антоній Печерскій, през немалый час ушовши з Кіева, од гнѣву Изяслава Князя Кіевского^е, жил, и выкопал пещеру, за Княженія того ж Святослава Ярославича Князя Чернѣговского; так о том Исторія в Патерику Печерском, в житіи Преподобнаго Антонія, на листѣ 12 правит [*Патерик Печерскій*]: Прелестник возбуждаше Изяслава, да гнѣвом своим Преподобнаго Антонія от Предѣл Кіевских ижденет, якоже на нѣкое время и получи желаемое враг, извѣщей же быв о том Князь Чернѣговскій Святослав, яко // Брат его Изяслав, на Преподобнаго Антонія гнѣвается зѣло, присла по святого ношцію, и к Чернѣгову того взят, идѣже он возлюби мѣсто близ Града в Горѣ Болдыни, и ту Пещеру ископав, живяше в ней; на немже мѣстѣ создан бысть послѣди и Монастир. Тот, по збуреню Чернѣгова и всѣх Градов, и Монастирей Россійских злочестивым Батіем, который бурил землю рускую року 6745-го [*Афанасій Калнофойскій в Чудах Печер в трактатѣ 1, параграфѣ 2-м, на Листе 29*], пустова през чотыриста и дванадцат лет, потым в року 7157-мом, Божією помощію Церков святого Пророка

Иліи, при ней и Монастыр, старанем и коштом Благочестиваго Ктитора, Пана Стефана Пободайлы ^ε, бывшаго полковника Чернѣговскаго, роставровал всечесный Ёромонах Зосима Тишевич ^{*}, Игумен того ж Монастира, за котораго / / Игуменства в том Монастиру от Церкви святого Иліи Пророка, Илѣнским названом, Господь Бог Пречистія и преблагословенныя Дѣвы Маріи, Матере своя, Образ, котораго маліовал Григорій, в Иноцех Генадій Константинович ³, Маляр Дубенский, Року от Рождества Христова 1658-го. В томже Монастиру Илѣнском, славными и великими прославил чудами, о которых нижей Господу поспѣшествующу, и слово утверждающу, повѣм.

На початку початок того Мѣсца святого и фундаторов, Святослава Ярославича и Преподобнаго Отца нашего Антонія Печерскаго, положили, абысь Чителнику ласкавый вѣдал оног старожитность, иж от выш реченных стародавних мужей взяло свой початок. Каждая бо вѣм давняя рѣч, яко то здавна выставленные структуры, фортецы, города, монастыры, своею старожитностью здобитися и славити звыкли; ку тому бысь знаючи великую // святобливість Преподобнаго Антонія, поважал у собе тое святое мѣсце, мѣючи до него любов, которое Преподобный отец наш Антоній своим освятил мешканем, яко посполите мовять: Человѣк святит мѣсце. Видим то в розных Исторіях, же Преподобныи Отцы наши, которыи жили святобливе, zostавили по себѣ мѣсца святыи: по Пущах, по Горах, по Печерах, где скорбного пути Крестъ, идучи за Христом, двигали, яко мовит Апостол: Проійдоша в милотех и козійх кожах лишенны скорбяще, озлоблены, иж не бѣ достоин мир, в пустынях скитающеся, и Горах, и Вертепах, и пропастьех земных [Ко Евреом, глава 11]. Оно Ливійскій, Фивейскій, Іерданскій, Сенаридскій славою квітнут пустыни, по пустыннолюбных жителех, котрыи ризу суетства оставивши в руках блуднаго мїра в злѣ лежачого, (наго мовлю: Всякую житейскую отвергши печаль), избѣгли до тихих и безмолвных пристанищ пустынных. Оно Єрусалим, Палестина, Єгипет, Сїнай, Афон, слынет по обителях, Лаврех и Монастирех святых, в которых як на тверди небесной мысленныи засвѣтили солнца, по реченному: Праведници просвѣтятся яко Солнце [Матф. 13]. Оно малый Вертеп // болїи Сїнайской горы, для головы Святого Іоанна Хрестителя [Цвѣтник, глава 1]. И в нашой Россійской землѣ, в Богоспасаемом Градѣ Кіевѣ, видим святое мѣсце по святым и Преподобным отцех Печерских, где первый Преподобный Отец наш Антоній, з Горы Афонской прїнесши благословеніе, постом, малитвами, трудами, потом и слезами своими скропил и освятил землю. Тот же и на том болдинском мѣсцу, оное благословивши и подвигами своими освятивши (яком выжей рекл), выкопал Печеру, где многих Преподобных отцов там же подвизавшихся, положены суть Мощи. А так святое оно мѣсце, з старожитности и святоблиivosti Преподобнаго отца Антонія, и иных по нем мешкаючих святых отцов, не мнѣй из Чудов нынешных времен дѣючыся от образа Пресвятой Богородици, похвалу и славу свою мѣет; и слушне назватися может Вертоградом, котораго Преподобный отец наш Антоній Печерами ископал, святыи Пророк Ілія стѣнами молитв своих огородил, Пресвятая и преблагословенная Дѣва Марія цвѣтами чудов своих насадила; абы pracowитыи дѣлатели, честные иноци подвизаючіися в том огородку, плоды добродѣтелей збирали и до житниц небесных зносили. //

Догмат Пресвятой Богородици

Ко Богородици вси людїе тецѣте,
Царїе смиренно и Князи припадѣте,
В купѣ и Патриарси, и Архиерее,
Тецѣте, и согласно рцѣте Иерее.

О всепѣтая Мати, от всякой напасти
Избави нас, и не даждь в сѣть грѣховну впасти,
Покрий нас покровом си, нетокмо же нынѣ,
Но покрый на всяк час и при смертной годинѣ.

Жаждай да градет ко мнѣ, так Христос глашает,
Так и Христова Матер к себѣ призывает.

Призывает, як кокош под крилѣ простерти,
Под крила до ней бѣжит грѣшный от смерти.

Дано орла велика Дѣвы той двѣ крилѣ,
Дабы под сѣнню тѣх грѣшнии вмѣстили,
Под сѣнь Богородици грѣшнии бѣжѣте,
Як птенца под крила ей купно припадѣте.

На грѣшников множество ястробов лѣтает,
И много сѣтей враг наш на нас простирает,
Но кто от сих избавит? аще не та Дѣва,
От грѣха возлетѣвши и по смерти жива. //

Яко же орел гнѣздо свое покривает,
И на птенца вожделѣ от враг защищает,
Так орла великаго имущая крила,
Коль многое множество грѣшних защитила.

Голица ейя в Небѣ храмину обрѣтши,
И о десную Царя Царица усѣдши,
И своя птенца тамо посадити хошет,
Аще кто возлетѣти за нею восхошет.

В ризѣ преиспещренной истканной от грѣшних
Та предстоит Церквѣ, Царица во вышних,
Испещренной рожийми рясни аки цвѣти,
Богатимы, нищими, старими и дѣти.

Небес пространнѣйшую та имѣет ризу,
И с высоты ко грѣшним простирает низу,
Низу грѣшнии в землѣ грѣха нилѣгайте,
Востанѣте от грѣха ко Дѣвѣ бѣгайте.
Аще кто еще нейдет на грѣшних совѣти,
И помышляет еще на грѣх смертний выйти,
Ко зачатой без грѣха скоро обратися,
И аще уже выйшол ко Девѣ вернися.

Аще на сѣдалици уже лежиш в гробѣ
Грѣховном, ко Дѣвичой, в стан бѣжи оздобѣ, //
Пречистая убѣлит як снѣг твою ризу,
И не даст больш лежати в гробѣ грѣха низу.

Во солнце облаченна свѣтит всему миру,
Чем не может свѣтити и слѣпу и сыру,
Слѣпый, хромый и нищий бѣжите ко Дѣвѣ,
Глухий и немощный и тот, що ледво живой.

Меч ярости Божія возбуждает брани,
За грѣхи наши врази ах встают нани,
Столп Дѣвая есть крѣпкий з тысяща щитами,
Сими защищайтесь грѣшни пред врагами.

Труси уже по мѣстах, ах страхи и глади,
Як Христос пророковал, ах стенают гради,
Нѣст нам град пребывающ, градуща взищѣте,
К граду Царя велика, ко Дѣвѣ тецѣте.

Мати Бога вышняго и всѣм странным Мати,
Мати и бѣдствующих вѣсть як ратовати,
Мати болных, немощних, юних вѣсть пытати,
Жесл старости, вѣсть она старость поддержи.

Но гдѣ сия есть Матер? аще кто пытается,
Гдѣ странных и страждущих Мати обитает,
у Отца Небеснаго обителя многи,

Но до Матки в Больдину пытайте дороги. //

О всепѣтая Мати, от всякой напасти

Избави нас и не дажд в сѣть грѣховну впасти,
Покрий нас покровом си, не токмо же нынѣ,
Но покрой на всяк час и при смертной годинѣ.

De mane montes de uespere uisita fonts.

Рано на гори кажут врачеве ходити,
В вечер на источники проходя смотрѣти,
На гору Больдинскую хром и слѣп идѣте,
В вечер, рано, в полудне, Дѣвѣ слези зрѣте
Здѣ источники цѣлбы текут невозбранно,
Навсякий час, не толко в вечер и рано,
Здѣ слѣпым силуамска купель истѣкает,
На горах станут воды, псалмиста глашает. //

РУНА ОРОШЕННОГО ПРЕЧИСТОЙ ДѢВЫ МАРИИ,

Чудодѣйственная благодати Роса,
от чудотворнаго ея Образа
истѣкающая.
От тебе Роса укану [*Акафист*].

РОСА ЛЮБВЕ.

Иуже Пречистая Дѣва, паче естественными от Иконы своя слезами чудеснѣ
изъяви. Аз о всяком немощнѣм восплакахся,
воздохнух же видя Мужа в бѣдах [*Иоан, гл 1*].

ЧУДО 1.

Во Царство Пресвѣтлаго Государя Царя и Великаго Князя АЛЕКСИЯ
МИХАЙЛОВИЧА Всея Великіа // и Малыя и Бѣлая Россіи Самодержца.
Содержащу Престол Архіерейства в Чернѣговѣ Преосвященному Господину Отцу
ЛАЗАРУ БАРАНОВИЧУ", Православному Архіепископу Чернѣговскому
Новгородскому и всего Сѣвера. В лѣто от Рождества Христова 166 второе, мѣсяца
апріля, в Монастыру Илинском, при Игуменѣ того ж Монастыра Отцу Зосимѣ,
Образ Пречистой и преблагословенной Дѣвы Маріи, в Церкви, от 16 числа, до 24
плакал. На сіе Чудо всѣ людіе града Чернѣгова, съ многим ужасом смотрѣша.

БЕСѢДА

Егда Руно Гедеоново орошено баше, прознаменовашеся Божія к человѣком
любов, ея же ради отчее Слово воплотися // от Дѣвы: тако бо возлюби Бог мір,
яко и Сына своего едиnorodнаго дал есть [*Иоан. 3*].

Егда Икона Пресвятыя Дѣвы слезами себе орошаше, кое знаменіе непщевашеся
быти? Не ино точію знаменіе любви ея к нам, слезы бо суть ясным любви
показаніем, се ти истину изъявляю: Плакаша Ісус над Лазарем. Зрят люди слезы
его, и что глаголют? Любовь его к Лазару повѣствуют: Прослезися Ісус, глаголаху
убо жидове, вижд како любяше его [*Иоан. 11*]. И друзи Іовли, видѣвшіе любимаго
своего друга острупленна от главы и до ногу, возопиша гласом веліим восплакашася
[*Іов. 2*]. От сюду познай вину и Пречистыя Дѣвы слез: плачет над нами, любит бо
нас, и видя струпамі беззаконій согнивших, и в гробѣ злаго обычая лежащих, и
всеконечнѣ душою умерших, соболѣзнует нам и состраждет. Слезы точит, яко же
Ісус над Лазарем, и яко тріе друзи над Іовом. Ибо многое в истину злыми нашими
дѣлы имами к Іову согноенну и к Лазару мертву подобіе: Іов на гноищи, Лазарь в
гробѣ лежаху, мы же в грѣсех. // Коемуждо нас вопити нужда: весь от страстей
безмѣрных содержим есм, и на ложи зол низлежу. Лежим, не восстаем, яко рещи
о нас Давиду: Падоша вси дѣлающіи беззаконне, изриновены быша и не могут
стати [*Пс. 35*]. Ниже бо радим о востаніи нашем, по писанному: егда прійдет
нечестивый в глубину зол, не радит [*Притч. 18*]. Іов ели жив, а Лазар уже и мертв

б'яше. Мы егда согрѣшаем от немощи, покаяти же ся ищем, тогда ели живы есмы едва ощущаемся. Егда же и в обычай грѣха прійдем, тогда уже и мертвы есмы душею, нибо можем живы быти отятой сущей грѣха ради от душѣ благодати Божией. Яко же бо есть живот тѣлу душа, сице живот душѣ Бог. И яко же тѣло без душѣ мертво, тако душа без Бога. От сюду рече Августин блаженный: Мнози мертвыя души в живом имут тѣлѣ [Августин]. И Феофілакт святой съ святѣйшим Златоустым, о богатѣм иже в Луцѣ, глаголет: Живу сущу ему, погребенна бѣ в нем душа его, яко гроб носящи плоть [Феофілакт]. И не дивно яко плачет Дѣва над нами, аки над ели живыми или конечнѣ // умершими. Мати живота, не хошет видѣти нас мертвых, но живых, еда (рече) хотѣнїем восхощу смерти грѣшника, а не яко же обратитися ему и живу быти? [Иезек. 18] И вдовица въ градѣ, нарицаемом Наин, плакаше мертвого сына своего, и не бяху въ тще ея слезы. Видѣв ю, Господь милосердова о ней [Лук. 7]. Не всуе и Марїини слезы проливаются теплѣ, ея бо ради слез милосердует Господь о народѣ Хрїстианстѣм, оставляет беззаконїя людїй своих, покривает вся грѣхи их, укрощает весь гнѣвъ свой, возвращается от гнѣва ярости своя [Пс. 89], воскрешает нас умерших, през подаянїе своя нам благодати, и дает нас Матери своей во защищенїе. О, сило слез Марїинных!

ПРАВОУЧЕНІЕ

Образ Пречистыя Дѣвы плакаше. Почто? Да ты, человекче, сый образ Божїй, навыкнеши не смѣяться. Горе смѣющимся! Мір сей есть удоль плачевный [Пс. 83], то како в нем смѣяться? Смѣх ваш в плач обратитися и радость // в сѣтованїе. Здѣ поплачи, да тамо возрадуешися, и радости твоея никто же возмет от тебе. Поплачи же о грѣсех твоих, да очистишися, понеже по свѣдательству Петра Дамаскинскаго, очищенїе без плача не бывает [Петр Дамаск.]. Не можеши плата черна убѣлѣти без воды, тако ни грѣхов без слез теплых. Слезы же и ефиопа убѣлѣят. Ефиопско лице б'яше жены грѣшницы, пишет бо ся о грѣшных у Іеремѣи Пророка: Потемнѣ паче саж образ их. Но смотри како слезами убѣлѣися паче снѣга [Плач Іерем. 4]. Плакася у ног Христовых и слыша: Отпускаются грѣси ея мнози [Лук. 6]. Ничто же тако прїятно есть пред Богом, яко слеза кающагося человека. Добр есть пост, но иногда нетаковаго поста Аз избрах, глаголет Господь [Исаия. 88]. Добра и молитва, но иногда и та не бывает без порока: Молитва его буди в грѣх [Исаия. 88]. Добра и милостыня, но ни о той упованїе извѣстно: Аще раздам вся имѣнїя моя, ничто же есм [1 Кор. 13]. Едина слеза сокрушенна пред Богом без порока есть. Сердца сокрушенна и смиренна Бог не унычижит [Пс. 50]. Кто помянет Іосїю Царя в Іерусалимѣ, память // его въ истинну достойна похвалы: Идолы сокруши, олтары разори, иже на высоких жряху жертвы испроверже, жерци закла, и умерших идоложертвенников кости на воздух размета, сичеву ревность по Бозѣ показа, и по сем плакася о людех прогнѣвавших идолослужением Бога, тогда к нему речено: Раздрал еси ризы твоя, исплакался еси предо мною, и аз услышах тя, глаголет Господь, смотри, вся его добрая дѣла минув, и аки забыв, едины точію слезы поминает, и сих ради его услыша, тако слезы суть прїятны у Бога [1 Царство. 3], еже разсуждая святой Феодорит, рече: Толико ползует сокрушенїе и слезы стяжавших я [В вопросѣ 24].

Любителница Христова в пѣснях пѣсней, написау вся уды любимаго, и уподобляя главу злату, ланиты фіалом аромат, устнѣ кринам каплющим змирну, о очесах глаголет: Очи его яко голубинѣ на исполненїе вод [Пѣсни, гл. 5]. Не без тайны очи его голубинѣм уподобает. О Палестинских голубѣх повѣствуют, яко над водами жити и потоками водными своя очеса пасти любят. Егда очеса Христова // суть голубинѣм подобны, вѣжд яко и он любит потоками водными увеселяти очеса Своя, потоками же сими, их же поминает Давид: Исходиша водная, изведоста очи мои, понеже не сохраних закона твоего. На слезы истинно кающихся Господь хошет смотрѣти всегда. Не всуе Пророк глашаше: Положил еси слезы моя пред собою [Пс. 55]. Кто рад смотрѣти на злато, кто на красоту лица, кто на сладостныя пища и пїтїя, а Христос на слезы людїй плачущих о грѣсѣх. Радость бывает на небеси Ангелом о грѣшницѣ кающемся, кольми паче Ангелом Творцу, иже грѣшных ради и небеса

преклонив сніде и пострада, грѣшником нам сущим за ны Христос умре [Рим. 5]. Сего ради плачѣм о содѣянных злых, да и Господа сматряющаго ны возвеселим, и кал грѣховный омыем, и радости вѣчныя по плачи сподобимся. Сіе бо есть слез премоушеніе: Блажени плачущіи, яко тыи утѣшатся [Мат. 5].

ПРИЛОГ

З дожда сѣмена растут, з росы маргарита,

З плача радость, плачущим зде, та в небѣ скрита. //

Близ Лавры святого Саввы, старец велик именем Анфим, имяше келію свою обои пол потока суца под Лаврею к Востоку, и пребысть в ней тридесять лѣт не исходнѣ в молитвах и слезах многих [От житія святого Саввы]. Та же на кончину свою в недуг впаде, и на одрѣ болѣзни препадобный лежаше. Видѣв же его отец Савва сице престарѣвшася, и в толицѣ недузѣ лежаща, хотѣ его взяти в Монастир, да братія ему служат. Он же моляше ту ему скончатися, идѣ же вначалѣ вселися, и оставлен бысть во своей его келіи болный. Единою же в нощи, востав отец Савва прежде пѣнія утрянго на молитвы, слыша гласы нѣкїя предивныя многого пѣнія. Мнѣв убо яко утреню поют в Церкви, дивляшеся в себѣ, паромонар не прїиде по обычаю благословитися, и без благословенія его утреню поют. Абїе пришед к церкви, обрѣте двери заключенны, и воскорѣ возвратися, удивляяся что быша слышанныи гласы, и паки слыша тыяжде пѣваемыя со всякою сладостію, бе бо пѣваемое сице: Пройду в мѣсто крова дивна, даже до дому Божїя, в гласѣ // радованія и исповѣданія шума празнующих. Увѣдав же откуду оны дивнїи гласы исхождаху, яко от тоея страны, идеже бяше келія блаженнаго Анфима, позна преставленіе его. Абїе возбудив братію, и поем нѣкїя, иде с кадиллом и съ свѣщами во старцеву келію, идеже еще пѣнія Ангелов к небеси с душею преподобного восходящих слышахуса, и свѣт небесный со неизреченним благоуханіем осіяваше. Вшедшим же им внутр, обретоша тѣло святого еще тепло суццо, лежаще на землѣ мертво. Душа же его отиде съ Ангелским пѣніем къ Господу. Еже цѣловавше благоговѣнно, и должная пѣнія сотворше, честныя его мощи гробу предаша.

Сице старцу труды в покой, слезы в радость премоунишася.

РОСА ЗАЩИЩЕНІЯ.

Радуйся, варварскаго избавляющая служенія.

ЧУДО 2.

Егда попущеніем Божїим за грѣхи наши, в том году 166 втором, в коем и Икона Богородична пла//каше, тихо нашедше сарацины, много весїи окрест Чернѣгова поплѣниша. Иноци того Илѣнскаго Монастира, не вѣдуще нашествїя варварскаго, в обители своей сидяху. Единоя же нощи, взвѣщено бысть им о татарѣх. Тогда вси обуждшеся, внїйдоша в Церков, и в пещерѣ Преподобнаго отца нашего Антонїя, скришася. В полунощи же нападоша татаре на Монастир, и вбѣгше в Церков, иде же стояше Чудотворная Пресвятои Богородици Икона, сребренными табличками, яко есть обычай, украшана. Много безбожныи сотвориша пакости. Вся Иконы от мѣст своих на землю опровергоша. // Всю утвар Церковную взяша, Икони же Богородичины, на намѣстном мѣстцу стоящои, и сребрных на ней табличок, не коснушася. Яко же бо иногда за Іелисея пророка, тако и зде поганов поразил Господь Бог слѣпотою [2 Царств. Гл. 6]. Да душевными слѣпы суцце очима, и тѣлесными не узрят Иконы Матере Божїя, на ню же мы взирающе, яко истинную самую зрим Богородицу. Воспрети им сила Божїя, да не достойными руками не коснутся Кїота мысленнаго, яко одушеленному Божїю Кїоту да не коснется никако же рука невѣрных. Не точїю же не прикоснушася Иконѣ, но ни в пещеру внїйти к криющимся в ней // иноком можаху, аще и многаци покушахуса с возженною лучиною и обнаженными мечи, обаче аки нѣким отрѣваемы и изгонимы, вспят возвращахуса. Сила то Пречистой Дѣвы защищающая Иноков, сарацином входа в пещеру возбрани.

БЕСѢДА

Многи раны грѣшному грозит псаломник, неточію в нынѣшнем, но и в будущем вѣкѣ безчисленным грѣшник подлежит ранам [Пс. 31], не бывает бо грѣх без казни. От начала грѣси казнены быша: Адамов – изгнаніем, Еввин – печалми, Исполинов – потопом, Содомлянов – огнем, Египтянов – многими смертми, Израилтянов – работою грѣх казнено. Согрѣшаем и мы, коль много казни на ся влечем: междусобныя браны, смертоносныя раны, нашествія иноплеменник, и что сотворит грѣшныи? Прии//мѣм добр Ісаи Пророка совѣт: Укрійтеся в малѣ, елико дондеже мимо иде гнѣвъ Господень [Ісаіа, 26]. Но где имамы мокрытися от находящих на ны многих ран? Под покровом онем, под ним же крыяшеса Давид: Сокры мя в кровѣ своем, в день зла моего покры мя в тайнѣ крова своего [Пс. 26]. И где сей добр покров обрячем? У Пречистой и Препоблагословенной Дѣвы Маріи. В сем то Давид покровѣ сокрыся, егда гоним Авесаломом въсхождаше восходом на гору Елеонскую [2 Царство, глав. 15], яже прообразоваше премилосердную Госпожу нашу; и точію сѣнь Маріина можаше в день зол сокрити Давида, кольми паче сама она, аще к ней прибѣгнем, сокрыет нас в кровѣ своем. Та глаголет о себѣ усты Духа святаго у Ісуса Сирахова: Аз яко мгла покрих землю [Сирах. 24]. Но, о дражайшая Госпоже, почто сице худѣи вещи мглѣ уподобляешися? Нестъ ли тебѣ солнца, луны, звѣзд в именованіе? Мгла же кую имать красоту, яко ею зватися не гнушаешися? Мгла, егда над землею умножится и покрывает ю, тогда вся звѣры от ловцов цѣлы суть. Никто же их ловити может. // Се тайна почто Дѣва наречеса мглою. От ловящих бо крыет нас. Мы грѣшныи, нашего ради безчеловѣчія, есмы или скоты или звѣры. По златоустову разсужденію: Чреву угождаем яко медвѣди, плоть утолстѣваем якоже мекс, памятозлобствуем яко верблюди, похищаем яко волци, гнѣваемся яко змїи, угрызаем аки скорпіи, хитры есмы яко лисица, злобы яд носим аки ехидна [Златоуст. Омилія 3, к народу]. Сицевых нас звѣров постигают различнии ловцы, постыгает праведный гнѣвъ Божій, мця вся начинанія наша злая. Бог отмщеній, Господь Бог отмщеній [Пс. 93]. Постыгають ны и беззаконія наша, яко жалѣтися нам: Постыгоша мя беззаконіи, и невозмогах зрѣти [Пс. 39]. Постыгають ны враг невидимый: Бысть яко медвѣдь ловяи, присѣдйи ми, яко лев в сокровенных [Плач Іерем.]. Постыгають ны и враг видимый: Рече враг, гнав, постигну, утну мечем моим и пообладает рука моя [Сход. 15]. Но дерзаим, имамы мысленную мглу покривающую ны Пресвятую Дѣву Марію, в ней уповаем, под кровом ей и влас главы нашея не погибнет. //

О Пречистая Дѣво, на тебе ся надѣем и тобою ся хвалим, да непостыдимся раби твои.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Пророк Божій Моисей, претя людем (егда бы несохранили завѣта Божія) страшными казнми, между инѣми многими язвами, за болшую полагает нашествіе иноплеменник, глаголя: Аще непослушаеши гласа Господа Бога твоего, снабдѣти и творити вся заповѣди его, наведеть на тя Господь страну издалече от края земля, аки в оруженіе орле, страну ея же не разумѣши, глаголанія страну безсрама лицом, иже непосрамится лица старча, и юна не помилует [5 Книги Моисеов, гл. 28]. Явѣ пророчество то на нас събывается, егда тою нашествія иноплеменных казнію, не помалу грѣх ради наших, Господь Бог казнит нас чрез многіе лѣта, в ня же видѣхом злая [Пс. 89]. За се бо, яко несохраняем Завѣта Божія, и в законѣ его не изволяем ходити, наводит на ны страну издалече, аки во оруженіе орле: Скорѣйше быша гонящїи нас паче орел небесных, на горах // гоняху нас, в пустынѣ пресѣдоша нам [Плач Іерем. Гл. 4]. Яко не плѣняем всяк разум в послушаніе Христово, предает нас Господь в плѣнь [2 Корин. 10], яко же рече Давид: Предаде в плѣнь крѣпость их, и доброту их в руки врагов [Пс. 77]; предаде их в руки врагов, и обладаша ими ненавидящїи их, и стужаша им врази их [Пс. 105]. Яко не Богу добродѣтелми, но себѣ плотоугодїями служим, и грѣху работаем, предает нас на службу и тяжкую врагом нашим работу, о ней же пред рече Моисей: Понеже послужи Господу Богу твоему совеселіем и благим сердцем, множества ради всѣх благих; Послужиши

врагом твоим яже пошлет Господь Бог твой на тя, со гладом, и жаждею, и наготою, и со оскудѣніемъ всѣмъ, и возложитъ яремъ желѣзенъ на выю твою, дондеже сокрушитъ тя [В Закон. Гл. 38]. Обратѣмся убо къ покаянію, уцѣломудрѣмся казнены, тѣхъ людій пойдѣмъ слѣдомъ, ихъ же егда Господь убиваша, тогда взыскаху его, и возвращахуся, и утреневаху къ Богу, и помянуша яко Богъ помощникъ // имъ есть, и Богъ вышній избавитель имъ есть [Ис. 78]. Обратѣмся къ Богу, да и Богъ къ намъ обратится, и защититъ отъ плѣненія варварскаго, и избавитъ надлежащаго праведнаго своего прещенія и помилуетъ насъ. Аще же не обратимся, блудѣмъ, да не постигнетъ ны прещеніе у Ісаіи написанное: Аще нехощете, ни послушаете мене, оружіе васъ поясть. Уста бо Господня глаголаша сія [Ісаія, гл. 1].

ПРИЛОГ

При злыхъ блаженну мужу случися умрѣти:

Обычнѣ древу сыру, при сухомъ горѣти.

Отъ Лаври святаго Савы, яко пятнадесятъ поприщъ, бысть другая Лавра, рекомая Хузива. При той живяше отшельникъ нѣкій, именемъ Іоанъ, съ ученикомъ своимъ. Ученикъ же его, зря мятежъ и скорбь по вся дни отъ персянъ въ святѣмъ градѣ Іерусалимѣ, яко хотяху быти запустѣнія, моли отца своего, глаголя: Вѣрую, Отче, яко елика хочетъ Богъ сотворити, некрыетъ отъ тебе. Скажи убо и мнѣ, молю тя, будетъ ли запустѣніе граду сему? Старецъ же глаголя ему: Не нуди мя чадо, ибо кто есмь азъ, и откуда могу вѣдати сія, человекъ грѣшенъ сый. Ученикъ же стужаше ему зѣлнымъ прошеніемъ, да скажетъ быти хотящая, вѣдыше бо его прозорлива суша. Прослезився убо отецъ рече: Понеже вижу тя, о чадо, съ болѣзнію увѣдати хотяща о семъ, скажу убо тебѣ елика ми показа Богъ прежде сихъ пяти дній; быхъ о семъ маляся, и узрѣхъ себе восхищена на Краіево мѣсто святое, и весь народъ со клиросомъ зовущъ, Господи помилуй. Возрѣвъ же, видѣхъ Господа нашего Іисуса Христа, пригвождена на Крестѣ, и Пресвятую Богородицу молящуюся о людехъ. Онъ же отвращаше лице свое отъ народа, глаголя: Не послушаю ихъ, понеже оскверниша Церковъ мою. По званіи же людій, Господи помилуй, отидохомъ въ Церковъ святаго Константина, зовуще и тамо, Господи помилуй, идохъ же и азъ въ Церковъ съ клиромъ и народомъ. Шедшу же мнѣ поклонитися иде же обрѣтено бысть древо честнаго Креста, се узрѣхъ потокъ нѣкій смраденъ текущъ изъ Церкви. Стояху же тамо и два старца святотѣпна, и рекохъ къ нима: Не боиталися Бога, небрегутъ сему зде потоку быти, яко ни помолитися можемъ отъ смрада сего. Откуда злосмрадіе сіе исходитъ? Старца же она рѣста ми: Отъ безаконія людій града сего. Азъ же рѣхъ къ нима: неможета ли очистити се, да помолимся Господови? Она же рѣста ми: Вѣру ими нама Авво, яко неочистится, яже видиши, точію огнемъ. Сія же рекъ старецъ, восплакася и глаголя къ ученику своему: Се глаголю ти чадо, яко повелѣніе изыде отъ Бога, да отсѣчена будетъ глава моя. И много молихъся, да не попуститъ сему быти, и повѣда ми яко, всяко сбудетъя реченное. Сія же тѣмъ глаголющимъ и скорбящимъ, се варвари нападоша на нихъ, и абіе ученикъ убѣжа, старцу же главу отсѣкоша и отидоша. Пришедъ же ученикъ, обрѣте отца усѣченна, падъ на тѣло его, плакаше горко, и вземъ, положи его въ гробѣхъ отческихъ. Тако востерзающе плевели, восторгоша купно и пшеницу. //

РОСА СТРАННЫМЪ УТѢШЕНІЯ.

Утѣшенія не имамы, развѣ тебе,
Владычице міру.

ЧУДО 3.

Жена нѣкая именемъ Вѣра, отъ предѣла Мозирскаго¹, цѣлый годъ парализована была заражена, нѣма и суха имѣла руку. Дошедши Монастира Ілинскаго, въ субботу предъ сошествіемъ Святаго Духа [Року 1667], во время пѣнія Акафистова, иже по вся субботы предъ Иконою Пресвятой Богородицы чудотворною прежде начала Литургіи поется, та жена получи исцѣленіе. Первѣе рукою сухою и недвижимою начать двигати, показуя ю всѣмъ здраву. Простре руку свою и утвердися цѣла, яко другая. По семъ во время Литургіи, егда на изрядномъ // достойную пѣснь Пресвятой

Богородици пѣто, нѣмымъ языкомъ проглаголя, и возопи благодаря Препоблагословенную Дѣву о внезапномъ исцѣленіи.

БЕСѢДА

Окружаема печалми Ноемминь и от нищеты и вдовства, и от безвадія, глаголаше: Не зовѣте мя Ноемминь (си есть красна), но зовѣте мя горка, яко горести наполни мя Вседержитель зѣло [Руф. Гл. 1]. Обаче в печалехъ толикихъ имѣяше немалу отраду от Руфы, снохи своея, яко не остави ю, но привязася к ней любовію сицевою: идѣже идеши ты, и я пойду, идѣже будеши ты, буду и аз. Людіе твои и людіе мои. Бог твой и Бог мой. Идеже аще умреша ты, ту и аз. Идѣже погребешися ты, ту и аз погребуся, смерть разлучит между мною и тобою. Не меншія и нас обдержат печали, от внѣ и внутр. Внѣшнему челоуѣку находят болѣзни, ово разслаба тѣла, ово нѣмота // языка, ово рукъ усшеніе, яко и женѣ реченнѣй: Внутрній же челоуѣкъ разслабѣвает ся грѣхами. Нѣмъ и безъязыченъ, егда не хошет на ся исповѣсти беззаконія своя, и аки суху имать руку, волю нехотящую благаго намѣренія действовать. Обаче во всѣхъ сихъ велика намъ есть отрада Пресвятая Богородица, аще к ней имамы вѣры несумѣніе, надежды дерзновеніе и союзъ любве. Ноемминь, лишенную мужа и чада, кто бы утѣшити от горкѣи печали возмогл? Возможно Руф. Но ко отятію печали, что бѣше утѣшительно и сильно в Руфѣ, яже такожде бѣше и нища, и сира, и вдовица? Се, яко прообразоваша Марію Матеръ Христову, хотяше бо быти, и она едина от праматери его: Воозъ роди Овида от Руфы, Овидъ же роди Иесея, Исей же роди Давида Царя, иже праотецъ Христовъ бѣше по плоти [Матф. Гл. 1]. И то утѣшаша Ноемминъ в печали, егда бо зряше Руфу, радовашася сердце ея, тайно извѣщаяся, яко от ея плода имать прозябнути всей вселеннѣй радость Исусъ, Синъ Маріинъ. Аще точію стѣнь Маріина // можеше печали в радость претворити, то колми паче сама Марія Мати всякоя утѣхи, утѣшит нас о всякой скорбѣ нашей, внутрнаго и внѣшняго челоуѣка уврачуе. Точію мы к ней вѣроу прибѣгнемъ, и привяжемся ей сице любовію, яко Руфъ Ноемминѣ, да неразлучни будемъ с нею въ вся дни живота нашего. О Госпоже, буди с нами во вся дни, до скончанія вѣка.

ПРАВОУЧЕНІЕ

Иже благодатію Богородичною исцѣлѣна жена, нарецашася Вѣра, мню яко по имени своемъ и самую имѣющую несумѣнную вѣру. Невозможно бо есть кому исцѣленіе, иное ли бо от Бога дарованіе, безъ вѣры получитьи. Врачъ душамъ и тѣломъ Сынъ Божій, исцѣляющаи всякъ недугъ и всяку язю в людехъ [Матф. 4]. Вѣры всюду требоваша, и по вѣры лѣчбу подаваша. Тако в Капернаумѣ по вѣрѣ сотничѣ исцѣлилъ отрока: Иди, яко же вѣровалъ еси, буди тебѣ, и исцѣлѣ отрокъ его в той часъ [Матф. 8]. Тако кровоточивой: // Дерзай дщи, вѣра твоя спасетъ тя, и спасена бысть от часа того. Тако двомъ слѣпцомъ: По вѣрѣ ваю буди вама, и отверзошася има очи [Матф. 9]. Тако Хананеи, о жено велія, вѣра твоя, буди тебѣ, яко же хоцещи, и многихъ инѣхъ по вѣрѣ ихъ спасе [Тамъ же]. О како силна есть вѣра в молитвѣхъ к полученію прошенія [Матф. 15].

Чудится святой Кипріяну, поминая разбойника, иже на Крестѣ, како толикій грѣшникъ, все житіе свое в убійствѣхъ и иныхъ разбойникомъ приличныхъ беззаконіяхъ изживый, на кончинѣ своей краткою молитвою отверзе себѣ Рай. И вопрошаетъ Кипріяну святой Господи: Что болѣе Стефану дарствовалъ еси Господи паче сего разбойника? Что болѣе приятъ возлюбленный онъ ученикъ твой, иже возлеже на перси твоя на вечери? Чимъ болѣе упокоени суть Павловы поты? Чимъ толико многихъ святыхъ многообразныя муки, раны и смерти возмездвовашася? В единъ часъ сему разбойнику та дадеся мзда, юже оны толикими трудами и скорбями получиша [Святый Кипріяну, 4, послан. 7]. Но не чудися святой // Кипріяне, азъ ти твоего в небесехъ сожителя в отвѣтъ приведу, святаго Амвросія, иже речетъ тебѣ: яко вѣроу великою, ащеи в малой молитвѣхъ, райскую себѣ разбойникъ отверзе дверь, егда бо Господь нашъ въ время волныя его страсти, от всѣхъ оставленный, и от обѣщавшагося с нимъ умрѣти Петра, отверженный бѣше. Тогда разбойникъ единъ вѣрова вон, и

исповѣда его, Господа Царствующаго нарек: Помяни мя Господи, егда прийдеши въ Царствїи си. Зде баше видѣти велику разбойникову вѣру, егда всѣх вѣра оскудѣ. Егда вси вѣровавшии соблазнишася о Христе, он сам не соблазнися, но с вѣрою ему помолися. Тем и слыша: Аминь, глаголю тебѣ, днешь со мною будещи в Раи. Тако глаголет святыи Амвросїи, в той час вонже Рай прият Христа, прият и разбойника [Амвросїи, слово о разбойницѣ]. Но сію славу разбойникови сама подаде вѣра, еже разсуждая нѣкто, бесѣдует к разбойнику: Непобѣдиме мучениче, от всецѣлаго мїрскаго неплодія, тебѣ первоплодное вѣры Христос прїят, ты Петр на Крестѣ, Петр же въ дворе Каїафовѣ разбойник бысть. Слышим ли, что вѣра // может. То уже и мы стяжѣм ю себѣ в молитвѣ нашей, да возможем просимое получитьи. Сам Господь наш учит ны: Вся елика молящеся просите, веруйте яко приемлете и будет вам [Матф. 20]. И Іаков святыи: Аще кто от вас лишен есть премудрости, да просит от дающаго Бога всеѣм простѣ и непоношающаго, и дасться ему, да просит же вѣрою ничто же сумняся, сумняи бо ся уподобися волненїю морскому, вѣтры возмѣтаему и развѣваему, да не мнит человек он, яко прїимет что от Бога [Іаков. 1]. Откуда же сію вѣру стяжем в молитвѣ, да все еже просим прїимем? Послушаи святаго Каллиста глаголюща: Раждается вѣра из дерзновенїя к Богу [Св. Каллист в Недѣлю 10 по Св. Дусѣ]. Дерзновенїе же бывает от сего, егда кто благоугодит Богу. Многих убо трудов требѣ есть, да благоугожденїем Богу стяжет кто к нему сїцевое дерзновенїе, дабы могл крѣпщѣ вѣрити, яко вся елика имат просити, прїимет. Просите, рече, и дано будет вам [Матф. 6]. И Святыи Іоан: Возлюбленнїи, аще сердце наше незазрит нам, дерзновенїе и мамы к Богу, и еже аще просим, приемлем // от него, яко заповѣди его соблюдаем, и угодная пред ним творим [1 Іоан, 3].

ПРИЛОГ

Сим вяше гора в рѣку во вержена.

В нем же дѣлами вѣра быст спраженна.

В Александрїи египетстѣй, баше нѣкто златокузнец славен, хитр дѣлом [В Пролог. Октов. 7]. На сего нѣкая жена уязвившися любовїю (бѣ бо красен зѣло) влечаше его словеса любодѣйными к беззаконїю. Смущаше же ся и он помыслы на ню. Обаче цѣломудрен сый и бояся Бога, вопросы ю: Что зриши во мне сїце лѣпотное еже тя уязвляет, и к такому подвижетъ любодѣянїю? Она же рече, лѣпота очес твоих. Да яко же се слышав златокузнец, удари себе в десное око орудїем еже в руках держаше, и избоде е, глаголя: Тако рече Господь мой: Аще съблазняет тя око твое десное, избоди е, уне бо ти съ единѣм оком внїйти в Царство небесное, нежели обѣ оцѣ имущему вовержену быти в дебр огненную [Матф. 5]. Ви//дѣвши же егово дѣло жена, отбеже со страхом, и иде в дом свой, оного язвою спасшися от греха. Бѣже в то время мучител лют на хрїстіяны, иже держаше Александрїю. Божїим бо попущенїем обладаху сарацины Египтом, и всячески томляху хрїстіян. И умысли мучитель сїцевое ухищренїе: призвав епископа, рече ему, слышахом, яко ваш Христос заповѣда вам сїцевую имѣти вѣру, да бысте горы преставляли словом [Матф. 17]. Се же стоит гора всеѣми видима у града сего Адар зовома, нынѣ убо аще есть Бог, ему же вы работаете, Христу, и вѣру юже держите. Лучшу мните быти паче всѣх; изыйдѣте к горѣ Адар, и глаголите слово Господа Бога вашего. И аще послушавши вас, ввержится в Нил рѣку, в ослабѣ послужите Христу вашему, к сему же и мы увѣруем в него. Аще ли ни, то все богатство хрїстіянское взято будет в ризницу Цареву. Тогда отвѣща Епископ: Слово еже еси глаголаи, велми превосходит нашу немощ. Обаче не нас дѣля, вси бо есмы недостойны таковаго дѣла, но хулы ради твоея, юже на Господа нашего Ісуса // Христа глаголеши, будет то. Отпусти убо нам днїи осм, да помолимся къ Господу, и вѣруем, яко молитв раб своих не презрит, пишет бо ся: Волю боящихся его сотворит, и молитву их услышит, и спасет их, яко уповаша на нѣ [Пс. 144].

Се слышав беззаконный Варвар, посмѣяся, глаголя: Аз мнях, яко молбу покажете, и часть от имѣнїя вашего подасте в ризницу Цареву. Вы же на дѣло сїе дерзаете, ему же нѣст мощно быти ни от багмета нашего. И отпусти я с гнѣвом,

реченныя дни написав их, их же просиша. Епископ собра вся хрїстіяны въ градѣ и во всѣхъ предѣлахъ до трехъ тысячъ мужей, кромѣ жен и дѣтей, и възвѣсти имъ мучителя властелина злохитренное прещеніе: Яко не токмо имѣнію нашему восхотѣ, но и живот нашъ хочетъ разорити. И прочее о горѣ глаголавъ, въскорѣ имъ веля скорбѣти и молитися всѣмъ в купѣ и всенощное стояніе сотворити предъ Богомъ. Приступи же одна жена к епископу, и сказа ему о вышереченномъ златокузнецѣ, исповѣдаючи ему свое умышленіе. И потомъ // того твердую вѣру къ Христу, яко непрелстися, рече, моими любодѣйственными и лстивыми словесы и непощадѣ себе, и десное свое око избоде. Се слышавъ епископъ, удивися, и не обрѣте его съ пришедшими в соборѣ, и посла по него в немъ же пребываше дому. Пришедшу же ему, глаголя ему епископъ: Брате, искушеніе прїйде нѣкое на насъ отъ ненавидящихъ насъ. И все порядку сказа ему мучителево прещеніе. Онъ же рече: Владыко, мы должны есмы молитися, немощно бо есть отъ человекъ, отъ Бога же вся возможна суть. И в третій день изыйдоша къ горѣ Адар, и обыйдоша ю три краты съ Кресты. Ставшимъ же имъ прямо горы, призвавъ епископъ преждереченного оного златоковача, и рече ему: О чадо, нынѣ подобаетъ тебѣ показати вѣры своея дѣло, да ся посрамитъ мучитель, хваляся о идолѣхъ своихъ, и утвердятся столпы Церкви Христовы, и уставится сѣтованіе хрїстіянское. Тогда поклонся Златокузнецъ епископу, приступивъ къ горѣ, и помолися къ Господу, глаголя: Господи Ісусе Христе Боже нашъ, послушай молитвъ рабъ своихъ, и не даждъ врасъ//хищеніе стада своего врагомъ твоимъ, да непорядуются ненавидящїи насъ, глаголюще, гдѣ есть Богъ вашъ. Ты еси Богъ нашъ, заповѣдавый Апостоломъ, глаголя: Аще имате вѣру, яко зерно горущіе, несумнитесь рещи горѣ сей, востани и въверзися в море, и будетъ вамъ. И нынѣ не насъ ради Господи, ни намъ, но имени твоему святому даждъ славу. И се рекшу ему, потрясся мѣсто, и подвижеся гора, и падоша ницъ вси людїе, и бысть многъ вопль въ градѣ: Сокрушахуся полаты, падаху стѣны, и изыйдоша варвары, и видѣша страшное чудо, како гора идяше отъ мѣста своего в Нилъ рѣку, и вси падше моляхуся Хрїстіаномъ уставити гору отшествїя своего, да прочее града и палаты нераздршатся. И отвѣщавъ епископъ, рече: Ни братїе, нѣсть наше дѣло, но ваше хотѣніе, понеже гласисте хулу на Бога жива, и отяготисте намъ прещеніемъ вашимъ, и въ смиренїи нашемъ помянулъ ны Господь. И что сотворимъ, аще пошлетъ гнѣвъ свой, не токмо градъ разорится, но и всѣхъ васъ умертвитъ. Тогда обѣщашася вси Крїстити//ся. И уже поступающей горѣ в Нилъ рѣку, Епископъ помолися къ Богу, и ста гора, и преста трясеніе земли, и мнози варвары вѣроваша въ святую Троицу и крестїшася. Нечестивїи же вписаша ему клятву оттолѣ и до вѣка не пакостити Хрїстіаномъ. Сїя же написана быша, яко вѣрующему, вся прошенїя подаваются отъ Бога. О сило вѣры в цѣломудренныхъ.

РОСА ИСЦѢЛЕНІЯ.

Нога быхъ хромымъ. Іовъ главъ. 24.

ЧУДО 4.

Въ предѣлѣхъ Брагинскомъ¹, нѣкто благороденъ, нарицаемый Пенскїй [Шляхтич], имѣя жену Анну [Року 1671]. Та сколько лѣтъ ногами боляше зѣло, яко носимой ей быти, неможаше бо ступити нимало. Изнемогоша же и врачеве, неисцѣлную болѣзнь цѣлящїй. Той благороденъ, слышавши // о чудотворномъ Пресвятой Богородици образѣ, иже в Монастырѣ Ілинскомъ, привезе жену свою съмо, иже и в Церковь внесоша къ Пресвятой Богородици образу, идеже прилѣжно со слезами молящися, скорое получи исцѣленіе. Того же бо часа ста на нозѣ, и яко Іерусалимскому хромцу в дѣяніихъ описанному [Дѣян. 3, 3], тако и той женѣ утвердистся плеснѣ и глезнѣ, и воскочи, ста, и хождаше, хваля Бога и Богородицу, и исполнишася вси чуда и ужаса о приключившихся ей.

БЕСѢДА

Вопросѣмъ Іерусалимскаго хромца, иже носимъ бываше, гдѣ обрѣтѣ нозѣ? Речетъ: При дверехъ Церковныхъ, рекомыхъ красныхъ [Дѣян. 10]. Блаженный // еси хромче,

яко доброе избрал еси мѣсто себѣ двери Церковные красные, при них же исправистася твои нозѣ. Но блаженнѣйшии суть держайщіяся Пречистой Дѣвы, и при ней избравшии себѣ мѣсто, та бо есть многокраснѣйшими дверми, Церкви и врата сущи [Дамаскин]. При них же неточію тѣлесных (яко реченной Аннѣ), но и душевных ног хромота врачуется. Хрома баше душевными ногами египетская грѣшница, толико хрома, яко ниже прага Церковнаго преступити можаше; егда рече убогая моя нога празѣ коснуса, церков всех пріймаше и невозбраняше никому же, мене же окаянные непріймаше, но яко множество воин устроено вход затворяти, тако и мнѣ нѣкоторая Божія сила возбраняше [В житіи свт. Маріи Египетскія]. Зри же како у образа Богородичина утвердистѣся ея нозѣ, не точію вніде в Церков поклонитися честному Древу, но и в пустыню побѣже, по водам и по воздуху пойде. Тако врата сія мысленныя силны суть к уврачеванію ног обоих, тѣлесных, глаголю, и душевных.

У врат обычнѣ нищїи и убогїи милостини просит, // и гдѣ кто лучшую милостыню получит, яко у Пресвятой Дѣвы. Смуцаху мя словеса оная: Врата сія затворена будут, и не отверзутся никогда же [Иезек. 43]. Бояхся, да некогда прибѣг и толкнув, тощ не услышан, и посрамлен отиду, како бо през затворенные двери и никогда отверзающіяся, може что вніти в руцѣ мои? Но егда услыша поюща: Никто же притѣкаяя к тебѣ, посрамлен от тебе исходит, Пресвятая Богородице, но просит благодати и прїемлет дар, прїях упованїе, и дерзая аще и безстуднѣ прибѣгати к тебѣ, о Небесная Врата [Дамаскин. В Октоиху]. Затворенна ты к испытанію, како и Дѣвою пребываеши и родити возмогла еси; сими дверми нѣсть входяй: Радуйся свѣт неизреченно родившая. Радуйся еже како ни единого же научившая. Но незатворена ты к подаванію милостыни, всѣм отверста, да всяк хотяй твоего мелосердія, дверми внідет и изыдет и пажить обрящет.

Приходящу ми врата Вельмож міра сего, многіе видѣх препоны, стоят бо стражи у врат, иже или удержавают, и опасно: // откуда? И почто грядеши? Испытуют, или отнюд непускают, или единѣх пустят, других же отженут. Смахнух же и печатлѣнїя различныя, нѣщїи от них печатлѣются вратами, или затворенными, или отверстыми, но не входными [Гербы]. Стоят бо посредѣ их ово звѣры, ово с обнаженным оружіем Воя, и кто тамо вніти может? Егда же прихожду к твоим вратом, о Царице всесилная, ничто же сичево обрѣтаю. Не отрѣют мя стражіе, не отстрашуют звѣры, не прогонят мя воя, и никто же мя почто гряду испытуеть, но не возбранно вхожу, предстою пред тобою, и бесѣдную к тебѣ, аще и недостоин. Ты же мя зриши, послушаеши, милуеши, и подаеши к полезному прошенію. Из дверій Вельмож, многих многажды зрѣх исходящих плачущих, не услышанных, непомилованных, горѣ оскорбленных. Из дверій же твоих, кто когда оскорблен изыде? И точію к дверем твоим прибѣг, уже плача забывает.

Нибо терпиши, о Мати, чад своих оскорбленных и не утѣшимых зрѣти. //

ПРАВОУЧЕНІЕ

Вси уклоняющїи от пути правого, не сохраняющїи Завета Господня, хромы суть: охромоша от стезь своих, глаголет псаломник. Хромы же двояко: единогожно, и обоногожно. Единогожно ты, иже яко храмая, ово простѣ станет, ово к землѣ преклонится. Тако оны: ово къ добродѣтели обращаются, ово къ злобѣ возвращаются, ово встают, ово паки падают, и аки двоими шествуют путми, о сичевых глаголет Сирах: Горе грѣшнику, ходящу на двѣ стезѣ. Обоногожно же хромы сут сіи, иже единою падши, не хошут никогда востати, но углубше в тимѣнїя глубины, и отчаявшеся свего спасенїя, аки без ног, по землѣ суеты суетств ползают, смирися в персть душа их, прилпе землѣ утроба их. Или носими бывають, аки нѣкїим носимом обычаем грѣховным, не аможе бы оны хотѣли, но аможе грѣховная страсть их волить. Не еже хошут сія творят, но и еже нехошут, сіе содѣлають, не оны, но живый в них грѣх. К таковым хромцом вопїет Илія Пророк: Доколѣ вы храмлете на обѣ плесну вашу [3 Царст. Гл. 18]. Сичевым да их нозѣ станут на правотѣ, требѣ неотступно Церковных покаянїя святаго дверій держатся, яко же бо дверми в храмину вступуют. Тако покаянїем святым в общинїе

Церковное, во исправленіе житія, в полученіе милости Божія и прощенія грѣхов, и в Небесныя обители входят. Сими дверми ввійде разбойник, мытар, блудница и блудный сын. Подвизаймося убо и мы ввійти сквозѣ тѣсная трудов покаянных врата, донелѣ же имамы время, мнози бо по сем възыщут ввійти и не возмогут. Нынѣ в сія двери толцѣм, глаголюще: Покаянія двери отверзи ми, живодавче. Нынѣ послушаим учащаго ны Апостола: Ниспущенныя руки, ослабленныя колѣна исправѣте, и стезя правы сотворѣте ногам вашим, да не хромое совратится, но паче да исцѣлѣет [Евреом. 12]. //

ПРИЛОГ

Грѣшница, омывшая болящаго нозѣ,

Слышит свыше: прощени твои грѣси мнозѣ.

Жена нѣкая славна, по смерти мужа своего, собравши в своя помыслы вся грѣхи, и помянувши смертный час, и страшный суд в ум пріемши, иде къ блаженному Нифонту, и поклоншися ему, рече: Вѣрою прійдох къ твоей святыни, честный отче, исповѣдати вся грѣхи моя. Тому же нехотящу и глаголющу: нѣсть ми возможно, чадо, женских внимати дѣяній. Реча жена: Отче святой, Господь Исус Христос, истинный Бог наш, в наш оболкїи ся образ, не отрину пришедшїи к нему блудницы съ слезами обლობызающа честныи нозѣ его, и исповѣдающа ему своя грѣхи; а ты отгоняеши мя, покаятися хотящу и спастися. То слышав старец, отвѣща к ней, и рече: Аще сице глаголеши ми чадо, и вѣрою пришла еси к моему недостоинству, пойдем в Церков, и глаголи сокрушенным сердцем к челобѣколюбцу милостивому Богу дѣянія своя, слышашу и мнѣ, // худому старцу таковая. И пришедши вкупѣ в Церков съ старцем, и поклоншися, ста молчащи. Старец же глаголаше к ней: что се бысть, чадо, съ заутрїя нудяше мое смиреніе прїяти тя, и нынѣ не глаголеши? Та же отвѣща: не дерзну изрещи, честный отче, одержит бо мя неподобная мысль. Старец же рече: напиши ю волею, да прочту хартїю ту пред Господом Богом, прощающим по мнозѣй его милости согрѣшенїя наша. И рече жена: Ни сего могу сотворити за многая моя студодѣянія. И рече старец: Да аще ни сего можеши сотворити, сице аз сотворю: елика в житїи человечестѣм содѣваются, воспоминаю ти грѣхи, глаголя по единому, сице сотворила еси, или ино другое. Она же отвѣща: Божїа ради благодати, и святых твоих молитв, ничто же, еже глаголеши, сотворила есм. Но ина суть моя согрѣшенїя. Он же рече: Аще суть ина, то аз нѣсм сердцевидец, ни вѣм таин человѣческих. Она же молися о мнѣ рекши, отиде. Идущей же ей по улицы, видѣ нѣкоего черница стара, разслаблена, на земли лежаща, и отнюд небрегома, и рече ему: Хочеши ли, да тя пойму в дом // мой, и препкоюю тя добрѣ, яко да о моем недостоинствѣ умалиши Бога? Он же рече ей, хощу, Госпоже, да быти сотворила милость на мнѣ окаянном. Она же, вшедши в дом свой, уготова постелю, и пославши, купи ризы чернеческїя, и повелѣ рабом взявше разслабленнаго мниха, и нещи в баню, измыти и, и облещи и в новыя ризы, и принесше, положити его на уготованнѣй ему постелѣ. Сему же бывшу, и тако служаше ему, струпы мажущи и врачующи. По времени же, великому четвертку прїспѣвшу спасенныя страсти, рече жена к старцу: Вещ хощу сотворити на тебѣ отче, но потерпи и не рци ничто же. Он же рече: Яко же велиши, госпоже моя, да сотвору тако. И прїспѣвшу часу Божественныя службы, Іерею творящу в Церкви в дому ея Божественную Литургїю, и яко нача глаголати Евангелїе: Исусу бывшу в Вифанїи, в дому Симона прокаженнаго, приступи к нему жена блудница, имущи стляницу мира драгаго. И сїя рекшу Іерею, прїимши жена та сосуд мира, приступи к черноризцу, и възлїя на нозѣ его, и обლობызающи слезами омочи, и власы свои//ми отирающи, исповѣда грѣхи своя. И той убо сотворшей тако, бысть трус страшен, не во всем градѣ, но токмо в едином дому ея, и по трусѣ глас глаголющ: Оставляются грѣси твои. Тому же Божественному гласу пришедшу, воста черноризец весь здрав, никоего же имѣя струпа, ни язвы на тѣлѣ своем, славяци Господа нашего Исуса Христа, творящаго

страшная и великая чудеса. Блаженная же та жена, приемши прощеніе своих грѣхов от неизслѣдимого и неизреченнаго Божія милосердія, и прочая лѣта живота своего в покаяніи поживши, приставися к Богу, образ оставивши всѣм хотящим прійти к покаянію.

РОСА УСТРАШЕНІЯ ВРАГОВ

Радуйся, яко гром враги устрашающая.

ЧУДО 5.

Инокія нѣкая именем Александра, от Монастыра святой великомучиницы Параскевіи ^и, иже в Чернѣговѣ, // терпяше наважденіе бѣсовское долгим временем, являху бо ся ей множицею страшными образы, устремляющесе на ню, похитити ю хотяще, возбраняюще же ей и молитися. Еже все терпяше с немалым страхом, ужасом, и боязнію [Року 1672, мѣсяця апріля]. Иногда и кричаше, от страха плачущися, яко и многим при ней сущим ужасатися и трепетати. От коих страхованій уже ей изнемогшей и чающей смерти, приведена бысть другими инокинями в Монастыр Глинскій, к чудовной Иконѣ Пресвятыя Богородица, на Акафист в субботу. Иде же благодатію заступниці нашей, всѣ мечтанія, привидѣнія и страхованія оставиша ю, и воз//вратися здрава, помощ Богородичину имущи на всю силу вражію, яко к тому ничто же ей таково пострадати.

БЕСѢДА

Брань – житіе наше, а брань к началом и властем, к міродержителем тмы вѣка сего, к духовом злобы под небесным. Над ними же побѣда есть вещь зѣло добра, но неудобна. Добра – приносит бо вѣнец. Неудобна же – супостата бо нашего злоба многа, сила его крѣпка, а естество наше страстно, и сила наша немощна. Но небойся человекче, ниже отчай побѣды, имаши помощницу Пресвятую Дѣву, Воеводу возбранную, ей же побѣдительная восписуем. Сію бо помощь призови, глаголет бо: Призови мя в день печали твоея, и избавлю тя, и прославиши мя. Сей помогающей узриши врага побѣжденна. В показаніе истинны, реку что от писанія. В пѣснях пѣсней речеся от реченій [Пѣсны Пѣсней, 4]: Шыя твоя яко столп Давидов, тысяща щытов висит на нем, // и вся стрѣлы силеных. Что есть той столп, аще не духовныя крѣпость в наше спасеніе? Столп прѣпости от лица вражія: что суть тыя щыты, аще не защищенія? Что суть тыя стрѣлы, аще не врагов побѣды? Егда враг на нас воюет, она щытами нас засланиет. Егда же мы на врага воюем, она нам стрѣл силеных додает. Егда ослабѣваем, она яко столп нас вспираетъ, да непадемся. Сицевую воеводу в брани имуще, кто врагов убоятся? Горе без нея хотящему соплестися со супостатом. Но ты владычице воином своим, вѣрнѣ тебѣ служащим, непопускаеши самым быти в брани, выну еси с ними подвиг их сматряя и помагая. Увѣряться о сем, взирая на твое знаменіе на небеси явленное, солнцем одѣянное, яже тогда явися, внегда всей твари разореніе показовашесе, сие пишется: Быша блистанія, и гласы, и громы, и трус, и град велик, и се знаменіе веліе явися на небеси, жена облечена во солнце [Апокалипс. Гл. 11 и 12]. Жена та явленна, кто невѣсть, яко Пресвятую Дѣву прознаменоваше, о чесом есть многое Учителей Церковных согласіе. Зде смотри, почто // та жена не явися прежде блистаній, громов, гласов, труса и града, внегда еще вся стихія бяху в мирѣ; но в самое то страшное небесе же и земля смущеніе? Того ради, дася покажет, яко Пресвятая Дѣва, в самой лютейшой брани, в самое время злое, внегда съ супостатом нашим боремся, внегда нас ратуетъ враг, ово блистаніем похоти очес, ово гласом гордости живота, ово градом внезапных страстій и безчисленных навѣтов, ово громом страхованія, ово трусом отчаянія: тогда она, яко солнце, восходит в помощ, да аще кто побѣждается, сего утвердит. Аще кто уязвляется, сего исцѣлит. Аще кто падает, сего воздвигнет. Аще уже кто и умер есть душею в брани люте побежден, помощи же ея неотчаяв, сего воскресит, и паки к подвигу вооружит. Аще же кто добрѣ подвизается, по сем поборет, и за подвиг мзду уготовит. Въ всем же том бранном времени, да ноц области темныя ворущихся непокрыт, является в солнци, просвѣщаючи тму нашу. Тако тая возбранная Побѣдителька съ своими всегда есть // в брани. И кто нестанет добрѣ противу

грѣху, имущи готовую помощь Пресвятую Дѣву. О всесилная! Обитель твою сохраняй, в тебѣ бо сія вѣрно иночествует, в тебѣ и утверждается, и тобою побѣждаючи, вышша есть всякого искушенія, и плѣняет враги, и проходит послушаніе [Андрей Критскій в Каноне Вел.].

ПРАВОУЧЕНІЕ

Внѣ уду брани, внутр уду страхи глаголет Апостол: А во бранех обычнѣ людіе скоро емлются оружія [2 Кол. 7]. Мы коего оружія в отгнаніе страхованій взыщем? Сего, еже нам святой Іоанн Лѣствичник велит, имени Ісусова: Всегда Ісусовым именем бій ратники, крѣпчайши бо сего оружія не обрящещи ни [на] Небеси, ни на Земли [Лѣствичник, слово 15: О чистоте]. Но пріймѣте и мой совѣт, другое всесилное Имя, аки другое оружіе в другую руку возмѣтѣ, Имя Маріи, Матере Ісусовы, крѣпчайши, бо сего оружія не обрящещи. Аще нас ратует враг двоими странами, десными и шуими, то мы противу идѣм ему с двѣма оружіи: со // именем Ісусовым и Марейным, да единым десных, другим же шуих побѣдим ратников. Како же крѣпко есть оружіе Имя Маріино, слыши, что в Акафистѣ читается: Все противнїи души страхом одержими трепещут, боящеся Имени святого твоего [Молитва по Акафист]. Да будет ми лѣт Госпожу мою именовати оружіем сим, им же Давид побѣди Голияда, си есть пращею, яко же бо от пращи излетѣвый камень, уби иноплеменика [1 Царство, 17]. Тако от нея Христос изшедый, иже есть Камень крауголоен, убил, на него же паде. Всяк бо иже паде на камени сем, сокрушиться, а иже паде на него, сотриет и [Матф. 21]. Пращу егда Давид прїять в руцѣ, избра себѣ к ней пять каменій добрых от потока. В Имени Богородичном личу пять лѣтер – МАРІЯ. Пять – то суть каменій убивающих адскаго филистина: Магнит, Адамант, Рубин, Іакинф, Амефист. Каждо же их свойством своим нѣкую добродѣтель Маріину образуют. Магнит, влекущїй к себѣ желѣзо, образует смиреніе Маріино, еже привлече Бога // на землю, въ словесех бо ея смиренных сих: се раба Господня, буди мнѣ нынѣ по гласу твоему, снїйде Бог с небесе и воплотися от нея. Адамант твердый являет мужество Маріино. Рубин червленый – цѣломудріе. Іакинф небесного видѣнїя показывает Богомышленіе ея. Амефист огневиднїй – любовь палающую. Сими пятма мысленными каменми, аще и вси Голияды пекелныи, изряднѣе же пять болших побѣждаются: Магнитом смеренїя убивается бѣс гордости. Адамантом мужества уязвляется бѣс страхованїя, наносящїй и ослабляющїй к подвигу. Рубином цѣломудрїя – бѣс безстудїя и нечистоты. Іакинфом богомышленїя поражается бѣс земнаго пристрастїя. Амефистом любви – бѣс ненависти. И не дивно, яко Имени сего Пресвятого бояться и трепещут бѣсы. Еще бо в ветѣм завѣтѣ пять вещей обрѣтошася, починающихся от пяти Лѣтер Имени Маріина, иже силу сего Имени прознаменоваша: Море чермное, Аред источник, Руно Гедеоново, Іордан рѣка, // Арарат гора [Судей, 57 (?)]. Море фараона потопа [Бытія, 8]. При Аредѣ Гедеон прїять знаменїе побѣды [Исход, 14]. При Іорданѣ Царіе Амореїстїи Ісусом Навином повоеваны [Ісус Навин. Гл. 5]. Арарат гора ковчегу пристанище бысть. Все то прообразоваше Дѣву Марію, яже и фараона мысленнаго потопа, и Мадїамом, и Аммооров адских порази, и яко Руно Росу Слово в утробу прїять. И пристанищем есть небурным всѣм от потопа страстїи к ней плывущим. Тѣм же всяк вѣрный, Именем ей Пресвятым МАРІА, яко пращею пять каменій содержащею, вооружайся и побѣждай враги твоя.

ПРИЛОГ

Аще кто и сред смертней сѣни ся обращет,

Да призовет Марію, зло его несрящет.

От видимых врагов Византїя в Царство Ираклія и в Патріаршество Сергїя, призываніем Дѣвы Маріи спасется, и видѣ Кагана, яко втораго фараона, съ тмочисленным воинством в морѣ врѣющем потопаема. // От невидимых же врагов всяк спасается, иже призывает в помощь Помощницу Всемирную. Нѣкто истинно повѣда, яко в ужасном видѣнїи, наскачущих страшных ефиопов [Муринов], отгна от себе, двѣ точію сія нарек Имена: ІСУС, МАРІА.

Пишет Іаков Деворайне, о нѣкомъ благороднѣм, иже богат быв, обнища зѣло,

и во великой печали бысть, сѣтуа о погубленном богатствѣ [Шляхтичи]. Явижеса ему дѣвол в образѣ воина, язды на конѣ чернѣм, иже вины печали его вопрошаше, и увѣдав, не скорбѣти повелѣваше, аз, рече, обогачу ты и слави сотвору, точю ты едино мнѣ обѣщай. Той же с клятвою обѣща ему сотвориши то, еже востребует. И указа ему дѣвол едино мѣсто, zde рече копей и обратиши множество многое злата, сребра и каменія драгаго. Обаче за сіе, да приведеш ми на се мѣсто жену твою. Копав же на мѣстѣ том человек он, и обрѣте яко повѣда ему бѣс сокровище от многих лѣт сокровенное, еже помалу взимая обогатися зѣло, купив села мно/ /ги, рабы же и рабыня, и полаты, и прославися паче инѣх велмож. Пришедшу же времени тому, коего обѣща со клятвою, поставити жену свою бѣсу в унареченном мѣстѣ, идѣже обрѣте сокровище, рече ей ношю: Пойдевы на оно мѣсто по близу нас, имама бо тамо нѣкое орудіе. Неповѣда же, окаянный, вещи соглашенной с дѣмоном. Она же трепещущи и боящися, нехотяше ити, обаче и нехотя повинуся мужу. Бѣже зѣло благочестива и честнаго житія, к Причистой Богородици по вся дни многи возсылаше молбы. Идущей же ей в слѣд мужа, случися има ити мимо Церков недалеко пути стоящую, и моли мужа своего жена, пождати ю мало; аз, рече, иду и совершу обычное мое правилце къ Пресвятѣй Богородици пред Церковію, и паки скоро возвращуся. Повелѣвшу же мужу ити ей, иде, и пред дверми Церковными себе поверже, плачущися и молящися прилѣжно, поручающися себе своей Покровительниці, Пресвятой Богородици. Оле чудеси и милосердія Богородичина, како неоставляет в послѣдней бѣдѣ сущих, тѣх, иже усердно к ней приобѣт//гают, наведе на ню сон, яко же древле в Рай Бог на Адама, и лежащи ниц на землѣ, в молитвѣ усну крѣпцѣ. Владычица же наша, в мѣсто жены иде к оному человеку, ждущу жены своя на пути, и послѣдствова ему, мнѣв он, яко жена его есть. Дошедшим же им у нареченнаго мѣста, се князь тмы съ тщаніем градыше к ним веселяся. Да яко же близ бысть, вѣстрепета и возопи: О клятвоступниче, погубил мя еси, аз ти рѣх привести жену твою, да отмщу ей пакости многія, яже ми сотвори, ты же привел еси Матер Владычню, да мучит мя. Се ему со воплем глаголющу, опален бысть силою Богородичиною, яко же огнем, и врinen в адову пропасть. Владычица же наша бысть невидима. Видя и слыша сія вся человек он, паде на землю, яко мертв от великаго страха, не оста бо в нем дух от ведѣнія ужаснаго сего. И долго лежа, едва быв в себѣ, востав и поиде, дрижащи по пути, возвращаяся к дому своему, недоумѣвая о женѣ своей, где есть. Мимоходящу же ему Церков, сѣвратися к ней, // да тамо молится о грѣсѣ своем. И се обрѣте жену свою при дверех Церковных спящу, юже возбудив, все подробну повѣда ей. Она же слышащи, изнамагаше духом от боязни, и помолшеса обоє с плачем, возвратистася в дом. И исповѣдавше грѣхи своя, остависта все богатство бѣзвское, и прочее время пожиста богоугоднѣ, благодаряще Заступницу свою, Пресвятую Дѣву, яко их от толикаго спасе погибели милостію своею.

Вижд, како хранит Владычица своих подкровников.

Примітки:

^а У церковній традиції *Руном* називають Діву Марію, яка у Благовіщенні була окраплена *росою* – Божою благодаттю. Ця алегорія походить від Старозавітної історії, пов'язаної з порятунком ізраїльтян від мадіанітян, коли знак покровительства Господа був явлений Гедеону-судді через появу роси на овечій шерсті (Суд. 6, 36 – 49).

^б Іллінський монастир був заснований наприкінці XI – на початку XII ст. Літературна традиція заснування монастиря пов'язує з перебуванням у Чернігові Антонія Печерського 1069 – 1072 рр. Протягом 1679 – 1695 рр. поруч з монастирем був збудований Троїцький собор, і монастир почали йменувати Троїцько-Іллінським (див.: *Адрес А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.* – Чернівці, 2008).

^в Залишається не з'ясованим питання про місцезнаходження друкарні після переведення її з Новгород-Сіверського до Чернігова у 1679 р., але інформація «Руна орошеного» прямо вказує на Троїцько-Іллінський монастир.

^г Крщонович Лаврентій (? – 1704) – ігумен (1685), з 1697 р. архіандрит Троїцько-Іллінського монастиря, письменник, гравер.

^д Святослав Ярославич (1027 – 1076) – князь Чернігівський (1054 – 1073), великий князь Київський (1073 – 1076).

^еІзяслав Ярославич (1024 – 1078) – великий князь Київський з 1054 р.

^єПободайло Степан (?–?) – з 1651 р. чернігівський полковник. Загинув під час білоруських походів козацького війська 1654(5) р. За традицією вважається похованим на території Іллінського монастиря.

^жЗосима Тишевич (?–?) – відомий з 1649 р. як ігумен Іллінського монастиря.

^зПро Геннадія Константиновича (?–?) див.: *Адруг А.* Чудотворна ікона «Іллінської Богоматері». – Чернігів, 2006.

^иЛазар Баранович (? – 13.IX.1693) – викладач і ректор (1650 – 1657) Києво-Могилянської колегії, з 1657 р. – єпископ Чернігівський, з 1667 р. – архієпископ.

^іМозир був у складі Мінського воєводства ВКЛ. Нині Гомельська область Білорусі.

^їБрагин розташовувався у Київському воєводстві і після Люблінської унії 1569 р. відійшов до Корони. Нині Гомельська область Білорусі (Інцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1994. – Т. 2. – С. 63).

^{іі}Чернігівський П'ятницький жіночий монастир заснований у XII ст., відбудований у середині XVII ст. (*Филарет Гумилевский, арх.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4. – С. 113 – 126).

РОЗВІДКИ

Євген Чернецький

●

ГЕОГРАФІЯ РОЗСЕЛЕННЯ ЛОСІВ У СОСНИЦЬКОМУ ПОВІТІ ЗА МЕТРИЧНИМИ КНИГАМИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У генеалого-геральдичній літературі зафіксовано кілька родів з прізвищем Лось та різними гербами. Найвідомішим є мазовецький рід Лосів з Гродкова герба Домброва. В 1453 р. вони згадуються в Закрочимській землі, а в 1564-1790 рр. – в Руському воєводстві. Саме на Русі одна з гілок Лосів герба Домброва отримала австрійський графський титул¹. У XVIII-XIX ст., за нашими спостереженнями, саме Лосі герба Домброва розселилися на теренах Волинського, Подільського, Брацлавського та Київського воєводств Речі Посполитої (згодом ці терени були Київською, Волинською та Подільською губерніями Російської імперії). На землях Мінського воєводства з XVII ст. згадуються Лосі гербів Домброва, Лук та Заглоба. Звідти Лосі переселялися на Віленщину, Жмудь та на Польське Помор'я². Невідомо, яким гербом користувалися остерські бояри Лосі. Вони згадуються в люстрації 1630 р.³.

З цього побіжного огляду видно, що вже в XVI-XVII ст. Лосі різних гербів мешкали на розлогих теренах Речі Посполитої, зокрема, і в майбутній Гетьманщині. Слід відзначити, що впродовж XVIII-XIX ст. на Лівобережжі мали розселятися із своїх давніх гнізд нащадки остерських бояр Лосів, а також могли осідати й Лосі гербів Домброва, Лук та Заглоба з Київського і Волинського Полісся та з Білорусі.

Навіть систематизація різного за походженням та нерепрезентативного матеріалу дозволяє дійти висновку про дуже широку географію розселення родин Лосів в XIX-XX ст. на українських теренах, зокрема, й на Лівобережжі⁴. Для точнішого з'ясування картини розселення Лосів у Сосницькому повіті Чернігівської губернії з урахуванням їхнього соціального статусу для останньої третини XIX та початку XX ст. були використані метричні книги тамтешніх парафій, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області⁵. Найбільшу увагу на цьому етапі ми приділили опрацюванню метричних книг Свято-василівської парафії м-ка Погорільці та Святотроїцької парафії с. Хлоп'яники. На підставі опрацьованих джерел маємо на меті дослідити генеалогію селян Лосів з с. Лосівка та козаків Лосів з с. Хлоп'яники. Метричні книги решти парафій опрацьовувалися вибірково з метою фіксації мешкання Лосів та їхнього соціального статусу.

Опрацьовані метричні книги дозволили зафіксувати мешкання родин Лосів у таких населених місцевостях: села Авдіївка⁶, Баба⁷, Величківка⁸, Волинка⁹, хутір Довга Гребля (парафія Різдва Пресвятої Богородиці с. Козляничі)¹⁰, село Домашлин¹¹, сільце Камка (записи віднайдено в метричних книгах парафії св. архістратига Михаїла м-ка Холми¹² та в Трисвятительській парафії с. Радомка¹³), сільце Козанка (?)¹⁴, село Козляничі¹⁵, село Корюківка¹⁶, сільце

Лосівка (записи віднайдено в метричних книгах Святовасилівської парафії м-ка Погорільці¹⁷ та впродовж 1914-1917 рр. у парафії св. Миколая с. Лосівка¹⁸), містечко Мена¹⁹, сільце Рудня (належало до парафії Різдва Пресвятої Богородиці с. Козляничі)²⁰, сільце Самотуги (записи віднайдено в метричних книгах парафії св. Миколая с. Савинки та в парафії Вознесіння Господнього с. Корюківка)²¹, село Хлоп'яники²², село Холми²³, хутір Чорний Ріг (Трисвятительська парафія с. Радомка)²⁴, хутір Шелковиця (?) (парафія св. Миколая с. Чепелів)²⁵, сільце Ярошівка²⁶. Опрацьований матеріал див. у таблиці та схемі.

**Таблиця розселення козаків та селян Лосів
на теренах Сосницького повіту
(остання третина XIX – початок XX ст.)**

1	2	3	4	5	6	7
Авдіївка	козаки (?)	1923	1			1
Баба	козаки	1901, 1903		1		1
Величківка	козаки	1901, 1903	1	1	1	3
Волинка	селяни	1901	1			1
Довга Гребля	селяни	1886, 1891	3			3
Домашлин	селяни	1924		1		1
Камка	селяни	1882, 1885, 1891, 1893, 1916	11	2	1	14
Козанка (?)	службовці	1924		1		1
Козляничі	селяни	1886	1		2	3
Корюківка	селяни	1901			1	1
Лосівка	селяни	1882-1917	143	42	105	290
Мена	козаки	1901, 1902	4	2	2	8
Рудня	селяни	1891, 1917, 1921	7	2	5	14
Самотуги	селяни	1886, 1901, 1902, 1917	4	1		5
Хлоп'яники	козаки	1872-1923	93	13	33	139
Холми	селяни	1891	1		1	2
Чорний Ріг	селяни	1917	1			1
Шелковиця (?)	селяни	1901, 1914	1	1		2
Ярошівка	селяни	1917		1		1

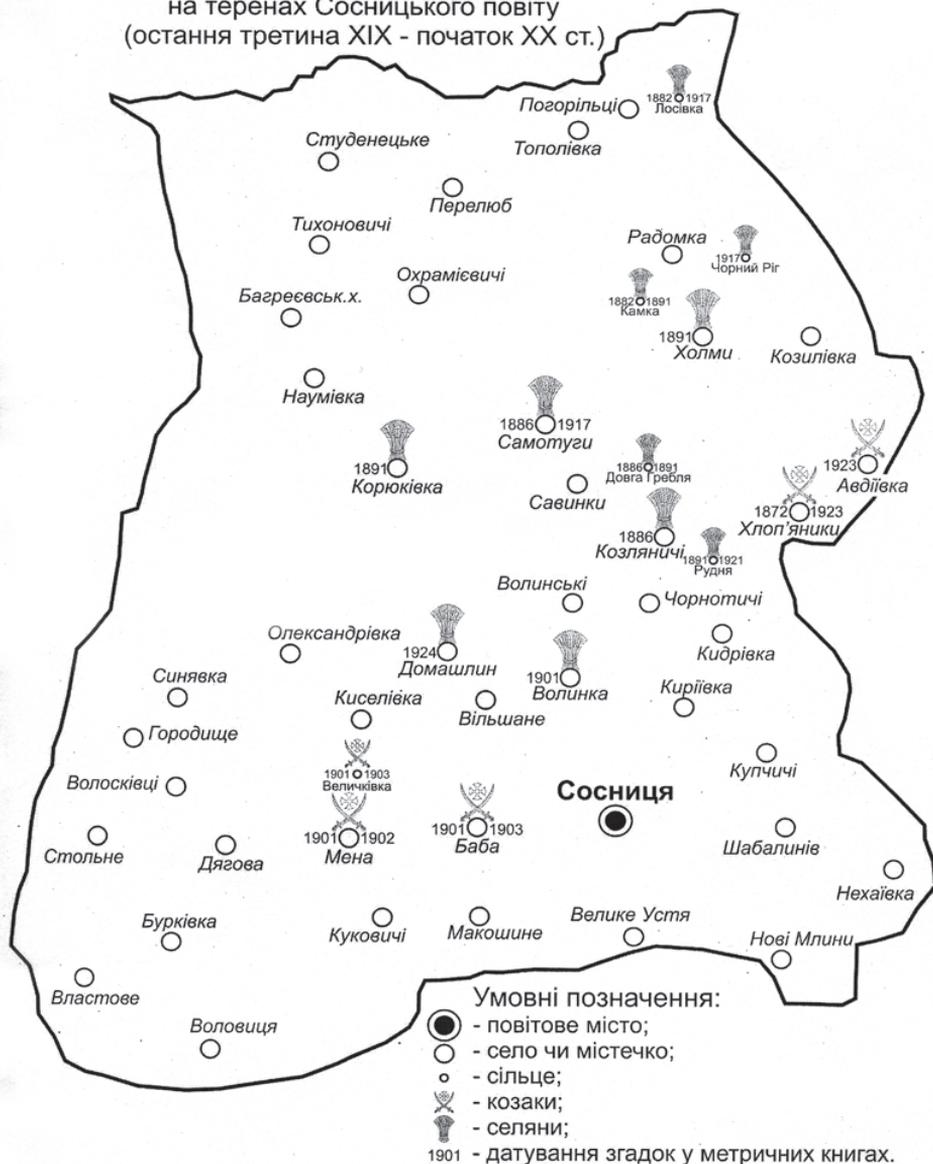
(Позначення стовпчиків: 1 – населений пункт; 2 – соціальний статус; 3 – роки, за які опрацьовано метричні книги; 4 – кількість виявлених записів про хрещення; 5 – кількість виявлених записів про вінчання; 6 – кількість виявлених записів про поховання; 7 – загальна кількість виявлених записів.)

Віднайдені метричні записи про народження і хрещення, вінчання та смерть і поховання Лосів дозволили дійти висновку, що на теренах Сосницького повіту в останній третині XIX та на початку XX ст. мешкали козацькі та селянські родини Лосів. При цьому козаки Лосі мешкали двома компактними групами на півдні (Мена, Баба, Величківка) та сході (Хлоп'яники, Авдіївка) Сосницького повіту. Селянські родини Лосів зафіксовані в одинадцяти населених пунктах, що розташовані в центрі та на північному сході повіту. Слід зазначити, що метричні книги не є досконалим джерелом для подібних досліджень, і тому подальше опрацювання матеріалу може уточнити та скорегувати наявну на цей момент картину. Проте навіть така неповна картина дозволила з'ясувати, що родини Лосів мешкали в досліджуваній період на значній частині Сосницького повіту. Масштаби розселення дозволяють припустити, що його початки можуть сягати ще XVII ст.

Джерела та література:

1. Dunin-Borkowski J.-S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej*. – Lwow: Gubrynowicz i Schmidt, 1887. – S. 226.
2. Ciechanowicz J. *Rody rycerskie Wielkiego Ksiestwa Litewskiego*. Tom IV. L-R. – Rzeszow: Fosze, 2001. – S. 67-69.
3. Dunin-Borkowski J.-S., hr. *Spis nazwisk szlachty polskiej...* – S. 226.

Схема розселення козаків та селян Лосів
на теренах Сосницького повіту
(остання третина XIX - початок XX ст.)

4. З метою отримання початкової картини розселення Лосів на теренах сучасної України ми використовували відомості з видань Книги Пам'яті України, різноманітних довідників та з мережі Internet.

5. ДАЧО, ф. 679, оп. 10.

6. ДАЧО, ф. Р-8989, оп. 1, спр. 3.

7. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935, 946.

8. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935, 946.

9. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935.

10. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 881, 938.

11. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 2194.

12. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 881.

13. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 275, 476, 891, 1617.

14. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 2194.

15. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482.

16. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 935.

17. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 280, 275, 286, 476, 481, 487, 491, 499, 503, 880, 884, 891, 901, 907,

912, 918, 925, 931, 937, 944, 950, 956, 961, 1299, 1334, 1362, 1388, 1423, 1453, 1491, 1523, 1556, 1587, 1642.

18. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1557, 1587, 1616, 1642.

19. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 942.

20. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 881, 1642, 2195.

21. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 938, 942, 1642.

22. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 2091, 2114, 2115, 2143, 2157, 2158, 2181; ф. Р-8989, оп. 1, спр. 4.

23. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 881.

24. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.

25. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 1556.

26. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.

Сергій Зозуля

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В НІЖИНІ ВПРОДОВЖ 1920-х РОКІВ І РОЛЬ У НИХ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І МОВИ

“Золотий період” у розвитку українського краєзнавства [29, с. 103] зафіксував потужний підйом регіоналістичних історичних, природничих, фольклорних тощо досліджень упродовж 1920-х років. Одночасно помітним стало зміщення краєзнавчого пошуку безпосередньо до об’єкта вивчення – центрами краєзнавства, поруч із академічними інституціями, стали периферійні науково-дослідні, а часто й напіваматорські, утворення. Левова частка роботи з організації краєзнавчих досліджень проводилася підпорядкованими НКО УСРР науково-дослідними кафедрами (інститутами) (далі – НДК) та науковими товариствами в системі ВУАН [див.: 13, 24, 25]. Так, при Харківській НДК історії української культури, керованій акад. Д.І. Багалієм, діяла етнологічно-краєзнавча секція, що, крім власне провадження краєзнавчих досліджень, фактично координувала краєзнавчу роботу регіону [див.: 2, с. 40-47]. Те ж саме стосується Одеської секції зазначеної НДК щодо південного регіону України [див.: 2, с. 47-58]. Київською НДК історії України на чолі з акад. М.С. Грушевським було розроблено програму історико-регіональних досліджень і було розпочато її реалізацію [див.: 21, 23]. Проведення краєзнавчих (історико-етнографічних) досліджень центрального та південного регіону передбачалося в межах українознавчих студій Катеринославської/Дніпропетровської НДК українознавства [див.: 20] тощо.

Організаційними утвореннями, що проводили краєзнавчу роботу на території північно-східного регіону України (Чернігівщини, Сіверщини, північної частини Полтавщини) впродовж 1920-х років, визначено Чернігівське наукове товариство при ВУАН (далі – ЧНТ), Чернігівський інститут краєзнавства, Ніжинське наукове краєзнавче товариство при ВУАН (далі – ННТК) та Ніжинську НДК історії культури та мови (далі – ННДК, Кафедра) [11, с. 45-46; 28, с. 13-17]. Їх діяльності присвячено ряд досліджень (в т.ч. дисертаційних) С.З. Заремби, О.Б. Коваленка, В.М. Малинєвської, В.В. Ткаченка [див.: 7, 10, 14, 25]. У них окреслено основні напрями досліджень, визначено персоналії, причетні як до наукового пошуку, так і до організаційної роботи; окреслено процес інституціювання краєзнавчої роботи на теренах означеного регіону,

охарактеризовано внесок місцевих вчених до національної історіографії. О.Б. Коваленком зроблено періодизацію краєзнавчої роботи на Чернігівщині [див.: 11].

Краєзнавчі студії 1920-х років безпосередньо в Ніжині розглянуті в розвідках та дисертаційних дослідженнях В.В. Ткаченка [див.: 26, 27, 28] та А.М. Острянка [див.: 18]. Вони, солідаризуючись із іншими дослідниками, не заперечують відповідних організаційних і дослідницьких традицій у Ніжині [див.: 12, 19], вважають початком постреволюційної інституціоналізації краєзнавчої роботи в означеному регіоні 1925 рік, пов'язуючи це з утворенням ННТК і вбачаючи це загалом відображенням краєзнавчого “буму” в Україні в середині 1920 років [18, с. 36; 25, с. 315-316]. Як і А.М. Острянюк, котрий розглядає ННТК як інфраструктурне утворення Ніжинської НДК у межах існування Ніжинської історичної школи кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [17, с. 12-16], В.В. Ткаченко відзначає виняткову роль співробітників кафедри в утворенні та функціонуванні ННТК. Обидва дослідники за архівними джерелами (головне – фондами відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) встановили початкові хронологічні межі, запропонували власну періодизацію, визначили внутрішню структурування діяльності ННТК, його персональний (в т.ч. керівний) склад, а також наукову спадщину ніжинських краєзнавців 1920-х років [18, с. 36; 26, с. 103-104]. Питанню взаємовпливу і взаємозалежності краєзнавчої, архівної та музейної діяльності представників ННДК присвячено також авторську розвідку [див.: 8].

Однак є кілька невизначених моментів. Дослідники поки не дійшли єдиної думки щодо часу припинення діяльності ННТК: А.М. Острянюк пов'язує його з початком розгрому Ніжинської історичної школи на початку 1930-х років [38, с. 37], решта схилиються до 1929 р., коли почався тотальний погром краєзнавства в УСРР [25, с. 316]. Досі в історіографії не вирішено питання, чи відбувався процес інституціоналізації краєзнавчої роботи в Ніжині впродовж першої половини 1920-х років, не визначена роль у ньому окремих особистостей; недостатньо досліджені фактори саморозвитку краєзнавчої роботи та впливу на неї суспільно-політичних процесів; до кінця не визначено роль співробітників ННДК в організаційному оформленні краєзнавчих досліджень в регіоні.

Упродовж підготовчого етапу існування Ніжинської НДК (1921 – початок 1922 р.), при підготовці до створення цієї інституції проведення краєзнавчої роботи як окремого напрямку діяльності кафедри не передбачалося [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 2-4зв, 6-11, 27]. Проте, вже протягом організаційного та початкового етапу існування ННДК (1922-1924 роки) окремі її репрезентанти проявляють інтерес до організації роботи з вивчення Ніжина та його околиць.

У 1922-1923 роках науковий співробітник ННДК проф. О.С. Грузинський провів ряд навчальних екскурсій старим Ніжином для студентів місцевого інституту народної освіти. Вірогідно, він допомагав колишньому інститутському колезі проф. В.Г. Ляскоронському організувати такі ж екскурсії в Ніжині для студентів Київського археологічного інституту [15, с. 71]. Протягом першої половини 1923 р. разом зі студенткою (майбутньою аспіранткою кафедри) О.А. Кириловою він обстежував Георгіївський Ветхозавітний і Благовіщенський монастирі в Ніжині [3, Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 193], особисто складав каталог бібліотеки Благовіщенського монастиря [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 173]. Під його керуванням аспірант кафедри В.А. Михальський розпочав укладання діалектологічної карти периферій (околиць) м. Ніжина [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 72]. Керівник філологічної секції ННДК (і керівник кафедри в цілому) проф. В.І. Резанов керував створеним ним таки в 1922 р. студентським гуртком з вивчення пролетарської творчості, де з-поміж об'єктів вивчення фігурували й твори сучасних ніжинських письменників і драматургів. У гурток входили також інші кафедрали: наукові співробітники проф. О.С. Грузинський, О.О. Карпеко, аспіранти В.С. Родіонова та В.А. Михальський [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 174].

Починаючи з 1924/1925 акад. р. краєзнавча робота кафедралів стає помітнішою, набуваючи певних організаційних форм.

У травні 1924 р. переважно з числа співробітників ННДК сформувався оргкомітет зі створення наукового товариства при Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78-79]. Це утворення, що мало “сприяти розробці та розповсюдженню знань по соціально-економічним, математичним та природничим наукам, по історії культури та мови та взаємному обміну думок та суджень з питань з галузей цих знань...” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78], було схоже з ЧНТ. І хоч краєзнавчі студії окремим напрямом у діяльності майбутнього товариства не зазначалися, досвід товариства в Чернігові засвідчує їх передбачуваність. На даному етапі справа далі вироблення проекту статуту не просунулася. Але цей епізод важливий, оскільки вказаний документ був узятий за взірць при творенні статуту нової, вже краєзнавчої структури в Ніжині.

Перша спроба створити суто краєзнавчу організацію належить проф. О.С. Грузинському. Плануючи свою роботу на друге півріччя 1924 р. вже як дійсний член ННДК, він задекларував намір створити при інститутському семінарі підвищеного типу з української мови та літератури, котрим керував, гурток краєзнавців [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 71]. Це мав бути студентський гурток із палеографічним і діалектологічним ухилом – судячи з базової установи та наукових інтересів майбутнього засновника. Можливо, наміри О.С. Грузинського були яось пов'язані з підготовкою до Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду, наміченого на листопад-грудень 1924 р. [29, с. 104]. Проте протягом другої половини 1924 р. зрушень у цьому напрямі не відбулося. Академічний рік, тільки-но почавшись, приніс повідомлення про “чистку” особового складу науково-дослідних кафедр в Україні [30, ф. Р-166, оп. 4, од.зб. 233, арк. 5]. У Ніжині вона тривала з кінця жовтня до кінця грудня 1924 р., що, звісно, могло загальмувати роботу з організації гуртка. До того ж краєзнавчий з'їзд у Києві було перенесено на першу половину року наступного; на заваді могли також стати певні особисті причини – про останнє наразі невідомо.

Наприкінці 1924 р. з числа кількох кафедралів виділилася ініціативна група із створення в Ніжині регіонального краєзнавчого товариства [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 11зв.]. Документально склад цієї групи не засвідчено, але можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що до неї входили дійсні члени ННДК проф. О.С. Грузинський і проф. І.Г. Турцевич, аспіранти кафедри А.Г. Єршов і В.А. Фесенко – майбутні засновники ННТК. Як і те, що її лідером й ідейним натхненником був проф. В.І. Резанов. Він єдиний з-поміж кафедралів задекларував у своєму оперативному плані намір створити протягом першого півріччя 1925 р. “Ніжинську громаду краєзнавства” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 60]; йому належить розробка програми діяльності товариства на перший час, рекомендацій щодо методів та форм роботи, окремих установчих документів [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 9-10].

На установчих зборах ННТК, що відбулися 21 січня 1925 р., були присутні мало не всі кафедрали. З них п'ятеро вищезазначених і майбутній аспірант кафедри І.Ю.Спаський стали засновниками товариства. Зі змісту вступної промови проф. В.І. Резанова стає зрозумілою мотивація до створення ННТК: по-перше, активізування краєзнавчої роботи в Україні того часу і формування регіональної мережі краєзнавчих організацій; по-друге, важливість наукового дослідження в провінції як засобу її самовираження і, по-третє, достатність сил для пошуку, з огляду на певні традиції й сучасні можливості [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 10].

Про місцеві традиції краєзнавчого пошуку згадано було не випадково. Мався на увазі досвід Ніжинського історико-філологічного товариства (далі – НІФТ), що зовсім нещодавно припинило своє існування [див.: 12]. Дослідження його діяльності на сучасному етапі підтверджують слова В.І. Резанова: серед напрямів роботи цього товариства простежувалася й краєзнавча робота – участь в

археологічних дослідженнях, збирання старожитностей, фольклорного матеріалу; дослідження літературно-мистецького життя міста, керування аматорськими краєзнавчими дослідниками тощо [див.: 12, 13, 31]. Мало певні наміри щодо досліджень з історичної регіоналістики і засноване в 1917 р. Товариство вивчення Росії й України [3, ф. 1105, оп. 1, спр. 2108а, арк. 3]. В пам'яті ще були живі спогади про роботу цих наукових фондаций, більше того – серед співробітників ННДК було кілька колишніх учасників згаданих товариств. І всі вони брали активну участь у творенні й діяльності ННТК.

Тимчасовим – до легалізації діяльності ННТК – головою обрали В.І. Резанова, секретарем – В.А. Фесенка [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 10]. Майже 4 місяці тривала звичайна сучасному оглядачеві бюрократична тяганина з легалізацією. Президія ВУАН проявила при цьому значно більшу оперативність, зареєструвавши статут товариства 9 березня 1925 р. [1, ф. 251, оп. 1, спр. 12, арк. 67]. Владні ж структури дотягли цю справу до середини травня, ускладнивши процедуру через місцеві, губернські установи та, нарешті, через Укрнауку [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 14-16, 24].

Наступні збори відбулися лише наприкінці червня, що зумовлювалося проведенням 28-31 травня 1925 р. Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові. ННТК на конференції репрезентували викладач НІНО П.О. Бельський та аспірант ННДК А.Г. Єршов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 22]. На цих зборах проявилось кілька цікавих моментів розвитку ННТК, що віддзеркалювали настрої харківського форуму. Півроку існування принесло якісне оновлення і невелике кількісне збільшення організації. Якщо у січні на установчих зборах були присутні 22 особи – виключно викладачі НІНО та представники ННДК, то станом на червень 1925 р. в складі товариства вже нараховувалося 26 осіб, серед котрих були представлені також студенти НІНО, а судячи з архівного матеріалу, мали бути присутніми й представники інтелігенції міста [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 46]. З цього часу серед членів ННТК з'явилися найпомітніші особи в його історії: співробітники ННДК – дійсний член проф. М.М. Бережков, науковий співробітник М.Г. Куїс, аспіранти І.Я. Павловський і К.Т. Штеппа (згодом – науковий співробітник), а також викладач НІНО П.М. Булаєвський. Наявність на зборах адміністрації інституту, представників влади, а також ліво-радикально налаштованих студентів, що, звісна справа, виражали настрої певної скеровуючої сили, свідчили про значимість існування товариства, з одного боку, та про ідеологічну настороженість до його діяльності (головне – до персонального складу), з іншого. Дискусія, що розгорілася на зборах із приводу методологічних засад українського краєзнавства з подачі студента М.А. Рябка (майбутнього аспіранта кафебри), і зауваження К.Т. Штеппи щодо завдань та мети, форм побудови роботи – в цілому слугували відлунням аналогічної дискусії, що мала місце на згаданій конференції в Харкові. СENS її символічний – він віддзеркалює боротьбу академічного демократизму та марксистського централізму в надрах зорганізованості краєзнавства в Україні 1920-х років [29, с. 106]. Позиція К.Т. Штеппи – це прагматичний академізм, поступовість у роботі, критичний підхід до вивчення подій і явищ; головне завдання діяльності ННТК він убачав у розширенні власної структури (осередки, кадрова робота) та інфраструктури (заснування музею, проведення експедицій), динамізації пошукової роботи, зборі краєзнавчого матеріалу для його подальшого наукового узагальнення тощо [3, 0ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Позиція М.А. Рябка співзвучна з офіційною доктриною науки другої половини 1920-х років в УСРР: масовість, штурмівщина, утилітарність наукових досліджень; стверджувався погляд на краєзнавство як на “засіб розвитку продуктивних сил країни, спосіб залучення трудящих в справу організації виробництва ... не допускаючи “милування минувшиною”, застерігаючи від “патріархізму” й “етнографізму” [29, с. 103].

Структурно оформившись і накресливши основну мету та завдання роботи, ННТК входить у новий етап, який фактично розпочинається із засідання

новообраної ради товариства. Головою товариства було обрано М.П. Булаєвського, заступником – А.Г. Єршова, секретарем – В.А. Фесенка, скарбником – К.Т. Штепшу, персональними членами ради – П.О. Бельського, М.М. Бережкова та М.Г. Куїса – директора й політкомісара НІНО, якого в 1925 р. було обрано науковим співробітником ННДК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13]. Як бачимо – досить дієвий і науково кваліфікований склад і, крім М.П. Булаєвського, репрезентований виключно представниками кафедри.

Задля проведення практичної краєзнавчої роботи рада ННТК виробила план роботи організації, що включав у себе вирішення наукових, кадрових і фінансових проблем. Одним із головних моментів передбачалася популяризація краєзнавчої роботи, рекламування власної діяльності через друковані органи, лекторії або тематичні семінари, а також стимулювання аматорської роботи зі збору й обробки місцевого матеріалу. В науковому плані дослідження ННТК мали охоплювати широкий спектр проблем історії, культури, географії тощо Ніжина й округи, а також Прилуччини та Роменщини, “що межують з округом і мають природно-господарсько-культурні зв’язки” [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 9]. У цілому, діяльність ННТК мала проводитися за напрямками, зазначеними В.І. Резановим ще в січні 1925 р. [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 50-51].

Протягом 1926-1928 років завершилася структурація напрямів діяльності товариства. ННТК було розділено на 4 секції: історичну, статистично-економічну, етнографічну та природничу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 68]; було засновано бібліотеку краєзнавчої літератури [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 41]; налагоджено зовнішні контакти з аматорськими гуртками Ніжинського округу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 27]. Крім кабінетних наукових, члени ННТК практикували польові дослідження, збирання фольклорного матеріалу, екскурсії, вивчення місцевих старожитностей, виступали консультантами в межах краєзнавчої тематики. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати участь проф. І.Г. Турцевича в ремонтно-реставраційних роботах комплексу ніжинських грецьких храмів упродовж 1925-1929 років [див.: 9].

Персональна присутність кафедралів у складі ННТК була відчутною не тільки в керівництві. Вони склали кістяк усіх секцій, окрім природничої – протягом 1920-х років на кафедрі природничиків не було. Наукові співробітники ННДК: М.Н. Перовський завідував бібліотекою товариства й очолював історичну секцію, Є.А. Рихлік – етнографічну, В.В. Кукаркін – статистично-економічну [18, с. 36]. Загалом протягом 1928-1929 років дійсними членами ННТК були всі тодішні члени кафедри [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 170, арк. 37].

Кафедрали, наскільки це було можливо, виступали ініціаторами тих чи інших досліджень, заходів. Так, наприклад, до заходів із приводу 100-річчя появи збірки М.О. Максимовича “Малоросійські пісні”, влаштованих ННДК, долучилося й ННТК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 170, арк. 58; 16, с. 186]. Часто, проєктуючи власні наукові студії на місцевий ґрунт, вони стимулювали появу інтересу до цього аспекту краєзнавства в інших дослідників. І.Ю. Спаський, будучи аспірантом історичної секції кафедри, в ННТК співпрацював із секцією етнографічною [18, с. 36]. Кафедральні теми в окремих випадках навіть ставали магістральними напрямками дослідів краєзнавчого товариства – комплексне вивчення історії Ніжина керівником секції української і російської історії ННДК проф. М.М. Бережковим органічно вписалося до студій історичної секції ННТК [18, с. 36].

З нез’ясованих причин у 1927 р. товариство полишив М.П. Булаєвський, і до обрання нового голови його обов’язки виконував А.Г. Єршов. Із лютого 1928 р. головою ННТК стає директор НІНО М.Г. Куїс. У керівництві з’являються нові люди: проф. Є.А. Рихлік, проф. М.Н. Петровський, П.В. Одарченко (всі – співробітники ННДК, останній у 1926-1929 роках був аспірантом кафедри), а також викладачі НІНО В.Л. Великанов і Є.П. Теплов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 34]. Проте, хоча знову на ключових посадах ННТК опиняються кафедрали, науковий пошук поступається громадській роботі, популяризації краєзнавчої роботи в масах тощо [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 28].

Достеменно невідомим і дискусивним є датування остаточної ліквідації ННТК. Очевидно, Ніжинське краєзнавче товариство розділило долю інших краєзнавчих установ, що зникли в 1931-1932 роках під час тотального погрому українського краєзнавства [29, с. 107]. Однак нищення ННТК почалося ще в 1929 р. з фізичної розправи над його керівниками. Після арешту у справі СВУ секретаря товариства П.В. Одарченка [22, с. 125-129] його наступник М.Я. Морачевський – інший аспірант кафедри – зазначав, що роботу ННТК після цього було паралізовано, бо після арешту П.В. Одарченка зникла вся документація товариства [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 433, арк. 11зв.]. Наступного року голова товариства М.Г. Куїс був переведений працювати до Дніпропетровська [5, ф. П-19, оп. 32, спр. 30, арк. 14]; ще за рік зазнали репресій колишній член ради товариства А.Г. Єршов [6, с. 95] і заступник голови ННТК проф. Є.А. Рихлік [4, с. 287]. За відсутності безпосередніх документальних свідчень можемо припустити, що час припинення реальної діяльності товариства збігається з часом ліквідації ННДК – 1930 р.

Таким чином, процес інституціонування краєзнавчої роботи в Ніжині відбувався за рахунок організаційного та науково-дослідного потенціалу викладачів місцевого інституту народної освіти, що проводили свої пошуки в межах Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Краєзнавча робота з різною інтенсивністю проводилася протягом усього часу існування кафедри. В своїй генезі вона пройшла шлях від спорадичних проявів краєзнавчого пошуку окремими співробітниками до налагодження повнокровної роботи в межах регіонального краєзнавчого товариства. Участь кафедралів у діяльності Ніжинського наукового краєзнавчого товариства є визначальною: вони були його творцями, наповнювали роботу товариства реальним науковим та організаційним змістом, обіймали практично всі ключові посади. З ліквідацією ННДК припинило своє існування і краєзнавче товариство. Кафедра не тільки продовжила певні краєзнавчі традиції, успадковані від НІФТ, долучивши до них нові теми, напрями досліджень та форми роботи, але й забезпечила фактичну безперервність краєзнавчої роботи в регіоні. Загалом краєзнавча діяльність ніжинських краєзнавців залишила помітний слід в інтелектуальному житті міста, регіону та в розвитку краєзнавства в Україні свого часу.

Джерела та література:

1. Архів Президії НАН України.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.). – Х., 1994. – 195 с.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
4. Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 284-287.
5. Державний архів Дніпропетровської області.
6. Єршов А. До питання про час виникнення м. Ніжина (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Анатолія Острянка) // Сіверянський літопис. – 2001. – №6. – С.110-114.
7. Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – №4. – С.104-112.
8. Зозуля С. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.65-67.
9. Зозуля С. Сторінка з історії ніжинських грецьких храмів у розрізі діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930) // Греки в Ніжині (збірник документів і матеріалів, присвячений пам'яті видатного грецького патріота, просвітителя та мецената Миколи Павловича Зосима) / Серія: "Ніжинська старовина". – Вип. III. – Ніжин, 2003. – С.150-158.
10. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С.104-105.
11. Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.41-46.
12. Коваленко О.Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин. – 1988. – Вип. II. – С.97-100.

13. Колесник М. Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) // Спеціальні історичні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смоля. – К., 2000. – Ч.2. – С.326-340.
14. Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 17 с.
15. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів // Український історичний журнал. – 1999. – №5 – С. 53-73.
16. Науково-Дослідча Катедра історії культури та мови при Ніжинському Інституті Народної Освіти з 1-го травня 1926 року до 1-го липня 1928 року. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. VIII. – Ніжин, 1928. – С.183-191.
17. Острянюк А. Ніжинська історична школа: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 18 с.
18. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С.31-38.
19. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875-1920 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.124-131.
20. Падун С.П. З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921-1930 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). Секція “Новітня історія України”. – Луганськ, 2002. – С.87-91.
21. Папакіна Т. Проблеми регіональних досліджень історії України в діяльності Всеукраїнської академії наук (1924-1930 рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. II. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.182-192.
22. Петро Одарченко: портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1999. – 256 с.
23. Пиріг Р. Організація академіком М.С. Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.52-56.
24. Теодорович А., Коцук В. Огляд історико-краєзнавчих досліджень 1920-х рр. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4.
25. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20-30-х рр. XX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.309-317.
26. Ткаченко В.В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Чернігів, 1990. – Вип. I. – С.103-104.
27. Ткаченко В.В. Проблеми історії України в дослідженнях Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20-і рр.) // Історія України: Дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С.104-105.
28. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України – К., 1995. – 23 с.
29. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр. – К., 2000. – 256 с.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
31. Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С.105-107.

Ірина Еткіна

●

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю проведення реформ аграрного сектора, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до врахування історичного досвіду нашої країни. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку ХХ ст. допомагає

уникнути спрощення та схематизації при визначенні необхідних напрямків реформування сільського господарства. Подібні дослідження можливі лише на основі репрезентативних статистичних джерел, дані яких дають змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і наслідки революційних перетворень сільськогосподарського сектора у 1917 – 1921 рр.

Особливу цінність являють результати сільськогосподарського перепису 1917 р. по Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Оригінал цього документа знайдений в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Незважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – 2 місяці, виявився занадто обмеженим, під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялися свідчити цілими селами та волостями, багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення порівняно з обліками 1913-1915 та 1916 років, особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодінь (Таблиця 1).

Найґрунтовніше дослідження земельного питання на Чернігівщині напередодні 1917 р. було здійснене у 20-х роках головою губстатбюро Г. Баром. У своїй праці він використав матеріал земської статистики (окладних книг) та Центрально-статистичного комітету, що стосувався змін суб'єктів землеволодіння в губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ми вважаємо за необхідне оприлюднити ці матеріали, оскільки радянською літературою вони з декількох причин не використовувалися. При цьому щодо абсолютних показників за 1917 р., ми все ж вважаємо більш репрезентативними дані оригіналу підсумків перепису 1917 р., оскільки він містить повніший облік загального земельного фонду (3 509 628 дес., за даними ж Г. Бара, – 3081435 дес.) (Таблиця 2). Зіставлення даних цих же джерел дало змогу простежити динаміку середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877, 1905 та 1917 рр. (Таблиця 3). Г. Бар вичерпно розкрив питання диференціації селянства Чернігівщини за землезабезпеченістю напередодні революції 1917 р. (Таблиця 4).

На початку 1919 р. губернське статистичне бюро на замовлення губземвідділу обрахувало трудові норми землекористування на середнє трудове господарство для окремих районів губернії. Цей документ використовується вперше і становить значний інтерес для дослідника, оскільки, розробляючи його, губстатбюро брало до уваги такі фактори, як кількість земель у кожній волості, їх розподіл за угіддями, якість ґрунтів, щільність та щільність населення, середній склад сім'ї, кількість працівників і робочої худоби на двір. У підрахунок норм увійшли дані про 25 % господарств, які відповідали вимогам трудового господарства (Таблиця 5).

У 1920 р. був проведений новий суцільний сільськогосподарський перепис. Через продрозкладку, в якій селянство вбачало лише фіскальні мотиви, а також розгул бандитизму, примусову мобілізацію персоналу на облікові роботи, в багатьох місцях вдалося переписати лише 60 – 75 % території 1917 р., Глухівський та Шосткинський повіти були переписані тільки у 1921 р. Ми приєднуємось до висновку Г. Бара, який вважав підсумки перепису 1920 р. в абсолютних показниках не репрезентативним джерелом. Названі фактори, а також значні адміністративно-територіальні зміни у порівнянні з 1917 р. унеможливають порівняльний динамічний аналіз абсолютних показників переписів 1917 та 1920 рр.

Проте для дослідників будуть цікавими результати розподілу нетрудових земель серед селянства по окремих повітах губернії у 1920 р., представлені у таблиці 6. До таблиці увійшли дані про кількість поміщицьких, державних та церковних земель, розподілених між селянством. Результати більшовицьких аграрних перетворень 1919 – початку 1921 рр. досліджувались нами за статистичними даними губземвідділу, які базувались на інформації повітових земельних органів влади та

надсилалися до Наркомзему. Ці матеріали зберігаються в ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України - Ф.27 – Наркомзему), а також в ДАЧО (Ф.Р-503 – Губземвідділу), деякі з них передруковувались у періодичній пресі, зокрема губернській газеті “Знамя Советов”.

Матеріали ДАЧО містять дані про динаміку створення колективних та державних господарств (Таблиця 7), без яких підсумки земельних перетворень 1917 – 1921 рр. були б не повними. Ми не маємо точних даних про кількість земель, що перебували в користуванні колективних господарств у 1920 р. по повітах, але їх загальна площа по губернії становила близько 2632 дес.¹ Дослідження даної проблеми в регіональному розрізі дало змогу усунути помилки радянської історіографії, в якій були поширені теоретично обчислені показники, що значно перебільшували як кількість отриманих селянами земель, так і чисельність створених колгоспів та радгоспів.

Одним з найважливіших показників, які характеризують наслідки аграрних перетворень, є врожайність головних культур. Виявлені нами статистичні матеріали Губстатбюро дозволили порівняти показники врожайності 1918, 1920 років з відповідними дореволюційними показниками, наведеними у праці спеціаліста-аграрника А. Корольова (Таблиця 8).

Статистичні матеріали спільного друкованого органу губземвідділу та губраднаргоспу “Народне господарство Чернігівщини” дозволили висвітлити становище цукрової промисловості губернії у 1921 р., порівняти обсяги її виробництва та розмір використаного земельного фонду з дореволюційними показниками (Таблиця 9).

Таким чином, статистичні джерела надають можливість проаналізувати ефективність аграрних реформ 1917-1921 рр. у Чернігівській губернії та їх економічні наслідки. З нашої точки зору, переосмислення будь-яких економічних перетворень у минулому та планування майбутніх можливе лише на базі регіональних досліджень.

1 ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.45.

Таблиця 1.

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників та структури землеволодінь за переписом 1917 р. (у десятинах та %)*

Категорії власників	Земельна площа																	
	садиба		рілля		сінокіс		ліс та чагарник		вигін		переліг		нерозподілені угіддя		непридатна		разом	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%
селяни в складі товариств	214944	91	1663401	83,5	517062	79,9	190543	35,3	25250	74,3	27452	81,7	-	-	12907	55,8	2651560	75,6
У %	0,8		62,8		19,6		7,2		1		1,1		-		0,5		100	
приватні селянські госп-ва	7820	3,3	36629	1,8	11151	1,7	6138	1,1	299	0,9	628	1,9	-	-	290	1,2	62955	1,8
У %	12,4		58,2		17,7		9,7		0,5		1		-		0,5		100	
поміщики	11167	4,7	249910	12,5	102117	15,8	220905	40,9	8002	23,5	4684	13,9	2713	98	6171	26,7	605669	17,2
У %	1,8		41,3		16,9		36,5		1,3		0,8		0,4		1		100	
торг.-пром. підпр-ва і установи	882	0,47	19321	0,97	5710	0,9	26921	5	332	1	79	0,2	-	-	35	0,2	53280	1,5
У %	1,75		36,3		10,7		50,5		0,6		0,1		-		0,05		100	
церкви та монастирі	1134	0,5	23110	1,2	8546	1,3	3740	0,7	88	0,25	775	2,3	58	2	551	2,4	38001	1,1
У %	3		60,9		22,6		9,8		0,2		2		0,1		1,4		100	
казені землі	81	0,05	593	0,03	2628	0,4	91689	17	-	-	-	-	-	-	3162	13,7	98163	2,8
У %	0,1		0,6		2,7		93,4		-		-		-		3,2		100	
Всього	236030	100	1992964	100	647214	100	539943	100	33971	100	33618	100	2772	100	23116	100	3509628	100
У %	6,7		56,8		18,4		15,3		1		1		0,1		0,7		100	

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36.

Таблиця 2

Розподіл земельного фонду Чернігівської губернії в розрізі категорій власників у 1877 – 1917 рр. (у десятинах та %)*

Роки / %	Земельна площа						
	селяни	поміщики	казені землі	міські землі	церкви та монастирі	торг.-пром. підприємства та установи	Всього
1877	1310519	1108011	197852	13715	24076	551	2654724**
%	49,32	41,78	7,45	0,52	0,91	0,02	100
1894	1897494	1013373	111695	15294	34876	15524	3088226
%	61,4	32,9	3,6	0,5	1,1	0,5	100
1905	2156328	730996	113166	27137	32389	43661	3103737
%	69,49	23,55	3,65	0,38	1,03	1,41	100
1917	2714515	605669	98163		38001	53280	3509628
%	77,3	17,3	2,8		1,1	1,6	100

* Складено та розраховано за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщини. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 3

Динаміка середньої землезабезпеченості на селянське господарство в Чернігівській губернії у 1877 – 1917 рр. (у десятинах)*

Роки	Кількість селянських господарств	Площа землі на 1 господарство
1877	192146	6,82**
1905	271479	7,94
1917	384052	7,07

* Складено та розраховано автором за: ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр.1а. – Арк.36; Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщини. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.8; Списокъ селеній и городовъ Черниговской губерні по уѣздам и волостямъ. – Чернигов, Тип. Сов. Нар. Хоз-ва, 1919. – С. 66.

** Без врахування 4-х північних повітів: Мглинського, Новозибківського, Суразького та Стародубського.

Таблиця 4

Групування селянських дворів Чернігівської губернії за землезабезпеченістю у 1905 – 1916 рр. (у десятинах та %)*

Роки		Площа господарства															
		до 1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7	7-8	8-9	9-10	10-15	15-20	20-25	25-30	понад 30	
1905	Кількість господарств	9015	13693	27588	31456	62150	43925	41241	37640	38291	25430	29306	5433	998	242	371	
	у %	2,6	3,7	7,5	8,6	16,8	12	11,2	10,3	10,4	6,9	8,0	1,5	0,3	0,1	0,1	
1916	Кількість господарств	15815	8900	9513	7836	7469	5764	4779	4200	3333	3061	8403	3674	1570	919	1327	
	у %	18,3	10,3	11,0	9,0	8,6	6,3	5,5	4,8	3,9	3,5	9,7	4,2	1,8	1,1	1,5	
різниця у % у порівнянні з 1905 р.		+ 5,7	+ 6,6	+ 3,5	+ 0,4	- 8,2	- 5,2	5,7	- 5,5	- 6,5	- 3,4	+ 1,7	+ 2,7	+ 1,5	+ 1,0	+ 1,2	
		+ 26,2			- 34,6						+ 8,2						

* Бар Г. Еволюція землевладення Черниговщини. // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.9.

Таблиця 5

Норми середнього трудового землекористування на їдця в окремих районах Чернігівської губернії в I половині 1919 р. (в десятинах)*

№ р-ну	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	в т.ч. за структурою угідь		
			садиба	рілля	сінокіс
I-1	1. Суразький повіт. Лотаківська, Заборська, Паново-Горська, Унашевська, Петрово-Будська, Душатинська, Голубівська, Рожнівська, Ушерпська, Верещанка.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Новодроківська, Ляльницька, Кулазька	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	2. Мглинський повіт. Нивнянська, Костиницька, Мглинська, Шумарівська, Балицька, Романівська, Павлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	3. Почепський повіт. Воробейська, Кульневська, Краснорізька, Краснослобідська, Олексіївська, Почепська, Васнівська, Старосільська, Івайгенська, Котляківська.	11,55	0,62	7,03	2,61
II-1	4. Стародубський повіт. Лищицька, Янківська, Гарцевська, Юднівська, Погарська, Гринівська, Стародубська, Нижнівська, Соловська, Понурівська, Кистерська, Чаусівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
I-1	5. Новозибківський повіт. Людківська, Білоколодязька, Великотопальська.	9,71	0,45	5,69	2,80
II-1	Лакомбудська, Денисовицька, Мальшербиницька, Брахловська, Новоропська, Куршановицька, Семенівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
Без р-ну	Старобовицька.	12,12			
I-2	6. Новгород-Сіверський повіт. Мамекінська, Грем'яцька, Хильчанська, Івотська, Риківська.	9,02	0,43	5,67	1,93
II-1	Костобобровська, Файська, Старожадівська, Орлівська.	11,55	0,62	7,03	2,61
III-1	Протопоївська, Чернецька, Дмитрівська.	6,97	0,51	4,58	1,46
I-2	7. Глухівський повіт. Вороньська, Тулиголівська, Глухівська, Есманська, Уланівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
III-1	Ямпільська, Марчихино-Будська.	6,97	0,51	4,58	1,46
III-2	Ярославська, Холопківська.	7,68	0,31	5,74	1,13
I-2	8. Кролевецький повіт. Покошицька, Чеплівська, Понорницька, Оболонська, Коропська, Атюшська, Алтинівська, Мутинська.	9,02	0,43	5,67	1,93

продовження таблиці 5

№ р-на	Назва волості, що входить до району	Середній розмір землекористування (дес.)			
		на 1 трудове господарство	у т.ч. за структурою угідь	садиба	рілля
І-2	9. Сосницький повіт. Охромівська, Погорільська, Холменська, Авдівська, Волинська, Олександрівська, Волоськівська, Блиствська, Менська, Бабська, Сосницька, Шабалинівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-1	Перелобська,	11,55	0,62	7,03	2,61
ІІ-2	Синявська.	10,46	0,59	6,11	2,47
І-2	10. Городнянський повіт. Яриповицька, Новоборовицька, Любещка, Петрушинська, Рипкинська, Тупичівська, Староруднянська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-1	Дроздовицька, Мошенська,	11,55	0,62	7,03	2,61
ІІ-2	Великоцимільська.	10,46	0,59	6,11	2,47
І-2	11. Чернігівський повіт. Редківська, Антонівська, Довжицька, Халявинська, Седнівська, Салтиково-Дівицька, Горбівська, Янівська, Козлянська, Слабинська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Безинська,	10,46	0,59	6,11	2,47
ІІІ-3	Пакульська,	7,15	0,46	2,87	2,51
І-2	12. Остерський повіт. Остерська, Семиполківська, Гоголівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Волчківська,	10,46	0,59	6,11	2,47
ІІІ-3	Сорокошицька, Моревська, Жулинська, Броварська, Никольсько-Слобідська.	7,15	0,46	2,87	2,51
І-2	13. Козелецький повіт. Одіншівська, Кобижчанська, Бобровицька, Мостицька, Ярославська, Новобасанська, Ядлівська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Черемська, Держанівська, Козелецька.	10,46	0,59	6,11	2,47
ІV	Щаснівська, Вороньківська, Новобіківська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	14. Ніжинський повіт. Дрімайлівська, Версієвська, Ніжинська, Носівська, Володьково-Дівицька, Таладаївська, Монастирищенська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІ-2	Дроздівська, Мринська.	10,46	0,59	6,11	2,47
ІV	Лосинівська, Галицька, Макіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	15. Борзнянський повіт. Комарівська, Борзнянська, Шаповалівська, Хороше-Озерська, Буромська.	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІІ-2	Стрельницька, Великозагорівська, Плисківська, Івангородська, Фастовешка, Каличнівська, Іченська.	7,68	0,31	5,74	1,13
ІV	Парафіївська.	5,53	0,39	4,61	0,38
І-2	16. Конотопський повіт. Дептівська	9,02	0,43	5,67	1,93
ІІІ-2	Батуринська, Краснянська, Конотопська, Бахмацька, Голонська, Великосамбірська, Семяновська, Карабутівська, Красноколядинська, Дмитрівська, Кошарська.	7,68	0,31	5,74	1,13

* ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. - Спр.183.- Арк.1-8.

Таблиця 6

Розподіл нетрудових земель у Чернігівській губернії в 1920 р. (в десятинах)*

№	Повіти**	Розподілені площі
1.	Борзнянський	20014
2.	Глухівський	36490
3.	Городнянський	58728
4.	Кролевецький	22687
5.	Козелецький	29254
6.	Конотопський	25000
7.	Ніжинський	33515
8.	Новгород-Сіверський	31757
9.	Остерський	13501
10.	Сосницький	25120
11.	Чернігівський	23264
	Всього по губернії	319330

* Складено та розраховано автором за : ЦДАВО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.359. – Арк.2-4; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.1055. – Арк.51-56; ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.44; Знамя Советов. – 1920. – 19 октября. – С.3.

** Нетрудові землі волостей Шосткинського повіту враховані в повітах, до яких вони належали до серпня 1920 р.

Таблиця 7

Земельна площа радгоспів Чернігівської губернії на кінець 1920 р. (в десятинах)*

Повіти	кількість	площа	кількість робітників
Борзнянський	5	754	98
Городнянський	1	76	58
Глухівський	3	422	19
Козелецький	2	425	8
Конотопський	-	-	-
Кролевецький	4	303	143
Ніжинський	-	-	-
Новгород-Сіверський	6	864	180
Остерський	-	-	-
Сосницький	3	291	53
Чернігівський	9	493	422
Шосткинський	-	-	-
Всього	33	3928	981

* Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр.600. – Арк.4.

Таблиця 8

Динаміка врожайності сільськогосподарських культур Чернігівської губернії у 1904 – 1920 рр. за формами власності (у пудах з десятини та у % до 1904 – 1917 рр.)*

Роки	Жито				Овес				Гречка				Картопля			
	поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва		поміщицькі госп-ва		селянські госп-ва	
	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%	пуд. з дес.	%
1904-1917	56,7	100	43,6	100	55,9	100	43,5	100	34,7	100	29,7	100	704	100	651	100
1918	36,0	63,5	26,1	59,9	27,1	48,5	20,9	48,0	32,0	92,2	25,0	84,2	574	81,5	519	79,7
1920	-	-	22,0	50,5	-	-	28,0	64,4	-	-	16,6	55,9	-	-	374	57,5

* Складено та розраховано автором за: Королев А. Полевая продукция Черниговщины //Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №1-2. - С.11; ДАЧО. – Ф. 942. – Оп.3. – Спр.340. – Арк.1-2.

Таблиця 9

Обсяги виробництва цукрової промисловості Чернігівщини у 1914 – 1921 рр. (в десятинах, пудах, %)*

Роки	Кількість заводів		Лосівна площа під буряки		Отримано врожай з площі		Загальний вихід цукру (пуд.)		Вихід цукру з 1 дес. посіву	
	дес.	%	дес.	%	дес.	%	дес.	%	пуд.	%
1914/1915	12	100	33 671	100	33 487	100	5 403 871	100	160,4	100
1920/1921	7	58,3	6 455	19,2	492	1,47	193 606	3,6	29,9	18,6

* Складено та розраховано за: Народне господарство Чернігівщини. – 1921. – Листопад. – Ч.1. – С.45-46.

ЧЕРНІГІВЦІ У РОЗСТРІЛЬНИХ СПИСКАХ СОЛОВКІВ

Актуальність дослідження історії сумної пам'яті соловецьких розстрілів 1937 року беззаперечна, бо, по-перше, злочин, вчинений сталінськими катами, не має терміну давності; по-друге, оскільки у сусідній Росії спостерігається реабілітація й реставрація сталінізму, то представникам української інтелігенції варто бути особливо пильними, бо першими й неодмінними жертвами терору ставали зазвичай вони; по-третє, справедливість вимагає, щоб була вшанована пам'ять наших земляків, які безвинно загинули далеко від рідної землі. Серед понад тисячі прізвищ розстріляних упродовж п'яти днів – з 27 жовтня по 4 листопада 1937 р. у Сандаморху – знаходимо й імена уродженців чернігівської землі.

Метою даної роботи є аналіз інформації у вже оприлюднених розстрільних списках Соловків, котра стосується чернігівської інтелігенції, систематизація даних про найвідоміших її представників.

Перші книги, де розповідалася неприкрита правда про радянські табори, з'явилися за кордоном ще наприкінці 20-х рр. минулого століття. Так, у 1927 р. вийшла праця французького письменника Р. Дюге "Тюрма у Радянській Росії", де було описано всі види жахливих соловецьких катувань¹. Значний внесок у розкриття соловецьких таємниць зробили колишні в'язні табору, котрі у своїх спогадах відтворили внутрішні порядки у в'язниці, яка стала символом усєї пенітенціарної системи СРСР². Починаючи з доби перебудови і по сьогодні, спочатку в СРСР, а потім в Україні стали масово з'являтися наукові дослідження, де прискіпливому аналізу піддаються усі аспекти функціонування сталінського тоталітарного режиму, включно з історією численних таборів³. Одночасно стали виходити у перекладі українською мовою праці закордонних дослідників⁴. Поміж документальних матеріалів особливо треба виділити підготовлені сучасними істориками розстрільні списки Соловків як головне джерело до опрацювання теми⁵.

На островах Соловецького архіпелагу у Білому морі державна тюрма існувала ще з 1718 р.⁶. За радянської влади у 1922 р. вона була перетворена на "Соловецький лагерь особого призначення" (СЛОН). За наступні 15 років подальшого існування назву змінювали, а сутність залишалася тією ж. Сучасники інколи говорили, що тюрма – це "Радянський Союз у мініатюрі". Там були представлені усі нації та народності СРСР⁷. У примітках до спогадів Г. Костюка О. Соловей відзначила: "У розмовній мові Соловки це синонім беззаконного й жорстокого ув'язнення людей"⁸.

Проте доля його нещасних в'язнів різко змінилася на гірше із настанням доби Великого терору. Сучасні історики вважають, що "репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 р."⁹. "Чекісти "працювали" в усіх верствах суспільства, виявляючи потенціальні вогнища опору сталінській диктатурі. Але "спеціалізувалися" вони на інтелігенції – мозку нації. Народ був знесилений репресіями духовно й фізично"¹⁰. Цю точку зору поділяють і закордонні дослідники. М. Маля стверджує: "після березня 1937 року та до кінця 1938-го Великий Терор ежовщини розгулявся безперешкодно"¹¹. У ті зловісні часи табір реорганізували у "Соловецьку тюрму особого призначення Головного управління державної безпеки СРСР"¹², і це означало вирок для багатьох ув'язнених: у таборі стали здійснювати так зване "розвантажування", тобто масово розстрілювати в'язнів для того, щоб дати місце новим. С. Підгайний відзначив, що вже "на матеріку бачив в'язнів, що їх 1937 – 1938 років привезено

на Соловки будувати і розбудувати нову Соловецьку тюрму”¹³. Проте, зрозуміло, що правдивих відомостей про долю тих “старих соловчан”, котрих кудись вивозили, він не міг мати.

Тільки у середині 90-х рр. ХХ ст. стало відомо, що в рамках кампанії по репресуванню “ворогів народу” особлива трійка УНКВС Ленінградської області (начальник УНКВСЛО Л. Заковський, його заступник В. Гарін та прокурор Ленінграда Б. Позерн) ухвалила розстріляти групу в’язнів (усього 1825 чоловік) Соловецької тюрми¹⁴. Розстріл був здійснений у три етапи. Доля першої, найбільшої групи (із 1116 чоловік за списками на кінець жовтня 1937 р. було розстріляно 1111 осіб), довгий час залишалася невідомою¹⁵. У 1995 р. співробітники виявили в архіві Архангельського УФСБ повні списки приречених в’язнів Соловків, і у свідомість цілого світу увійшло страшне слово “Сандармох” – назва урочища, де під командуванням і за особистою участю капітана НКВС М. Матвеева було здійснено розстріл¹⁶. Кожний, хто візьметься читати розстрільні списки, зверне увагу на непропорційно великий відсоток представників української інтелігенції, особливо галичан. Так, у монографії сучасних авторів оприлюднено 24 прізвища західноукраїнських діячів¹⁷, котрі вирішили пов’язати свою долю з Радянською Україною. Серед них було чимало видатних представників науки, культури, освіти. Сьогодні у засобах масової інформації з’являються матеріали про жертви того звірячого розстрілу¹⁸. Настав час звернутися і до з’ясування долі розстріляних чернігівців. Їхні прізвища якраз і відкривають найбільший список:

Іван Іванович Бойко, народився у 1892 р. у с. Олексинці Варвинського (тепер Срібнянського) району Чернігівської області, штабс-капітан царської армії, а за радянської влади працював старшим агрономом “Укрплодовоц Тракторцентру”¹⁹. У спогадах С. Підгайного є добра згадка про нього. Він “був великим організатором і тямучим господарем. Був хорошим товаришем, хоч і недовірливим”, проте признався друзям, що служив сотником у Петлюри²⁰. Його засудили у березні 1933 р., дали 8 років, а напередодні 20-ої річниці Жовтневої революції розстріляли в урочищі Сандармох.

Тоді й там же був розстріляний і поет Марко Миколайович Вороний, який народився у 1904 р. у Чернігові. Про нього вказано, що він – дворянин, літератур-журналіст і член Спільки письменників у Києві. Судив його чомусь Військовий трибунал Київського округу. У лютому 1936 р. прозвучав вирок – 8 років “ИТЛ – исправительно-трудовых лагерей”²¹.

М. Вороний – постать достатньо відома, але, на жаль, більше у діаспорі, ніж на Батьківщині²². За останні роки в Україні з’явилося тільки дві розвідки про поета, не рахуючи довідки у виданні про письменників²³. Каторгу поет переносив дуже тяжко. С. Підгайний писав про нього: “Молодий журналіст, син відомого поета Миколи Вороного... Працював на сільськогосподарських роботах, щиро ті роботи ненавидячи, і щасливий повертався до смердючої камери, щоб лягти на нари чи з кимось з товаришів пограти в шахи. Був чулим і добрим товаришем і завсіди перебував у колі українців. Тихо, без ексцесів, прожив на острові аж до моменту від’їзду”²⁴. Тепер уже добре відомо, куди від’їхав поет. М. Вороний писав ніжні листи своїй матері, яка мешкала у Чернігові. Останній лист соловецького в’язня датований 19 вересня 1937 р. Він просив вислати “фотокарточки”, “а також присилай мені час від часу українську і російську літературу, присилай і чернігівського “Більшовика”, але тільки цікаві номери”. Люблячий син ніжно попрощався: “Міцно, міцно цілую рідненьку, золоту матусю!” – як виявилось, назавжди²⁵.

Уродженець нашого краю – Юрій Іванович Озерський, народився 1896 р. у с. Смяч Новгород-Сіверського повіту – зробив непогану кар’єру за радянських умов. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії навчався у Петроградському історико-філологічному інституті, у липні 1927 р. його призначили головою Укрнауки і завідувачем Управління політосвіти – важливих структурних підрозділів наркомату освіти УСРР²⁶. На цій посаді йому доводилося

“воювати” з академіками ВУАН, на що звертає увагу сучасний історик, проте його перебування на високих владних щаблях скінчилося після самогубства наркома освіти М. Скрипника. Саме тоді було “ліквідовано багато розпочатих ним починань в галузі українізації. Вістря репресій скеровувалося проти української політичної і культурної еліти”²⁷. Ю. Озерського заарештували 23 листопада 1933 р. за звинуваченням у приналежності до “фашистського блоку” (УВО) та “спробах замаху на “життя вождів партії”²⁸. Завершення нетривалого життєвого шляху цього діяча відбулося в урочищі Сандармох.

Ще один мученик – Борис Кузьмич Пилипенко – народився 16 липня 1892 р. у Чернігові. У 1918 р., відразу по закінченні юридичного факультету Київського університету, він поступив у партію українських есерів і хоча активним її учасником так і не став, але, очевидно, цей факт не пройшов повз увагу пильних “органів”. Натомість юнака захопила музейна справа, до якої він прилучився у рідному місті. Пройшов “школу” наукової та дослідницької роботи у видатного вченого – історика, археографа і генеалога В. Модзалевського²⁹. У 1922 р. Б. Пилипенка призначили завідувачем Чернігівського етнографічного музею, а з весни 1929 р. він став співробітником Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка у Києві³⁰. Вперше його заарештували органи ОДПУ у лютому 1933 р., приписавши участь у міфічній УВО (Українській військовій організації), наступного року справу припинили, але Б. Пилипенко залишався під підозрою. У його нещасних колег вибивали свідчення, що в Києві контрреволюційну роботу проводили: “В Историческом музее им. Шевченко Эрст, Пилипенко, Мощенко”³¹. Тому не дивно, що у квітні 1935 р. відбувся повторний арешт. Військовий трибунал Київського військового округу ухвалив вирок: 7 років виправно-трудоих таборів³². Так музейний працівник опинився на Соловках. Він брав участь у культурному житті табору. У 1936 – 1937 рр. на сцені соловецького театру йшла п’еса М. Погодіна “Аристократи”, котру Б. Пилипенко оформляв як художник³³. Свої дні він теж скінчив у ровах Сандармоху.

Прізвища чернігівців у розстрільних списках Соловків не вичерпуються цим переліком. Серед приречених на смерть був – Петро Юрійович Дятлов, 1883 року народження, уродженець м. Стародуб (тепер Російська Федерація). Замолоду він приєднався до Революційної української партії (РУП), входив до ЦК УСДРП, потім вступив до КП(б)У, відомий освітянин, професор, мав термін ув’язнення 5 років, але зрештою був розстріляний³⁴.

У списку розстріляних знаходимо і жінок. Віра Миколаївна Гутман, народилася 1901 р. в Чернігові, за національністю єврейка, за походженням міщанка. Вона – літературний працівник з вищою освітою. Її теж судила Військова колегія Верховного Суду СРСР у листопаді 1936 р. Вирок – 10 років тюрми, з обмеженням у правах на 5 років, а життя її завершилося у ровах Сандармоху³⁵.

Інформацію про уродженців Чернігово-Сіверщини у розстрільних списках в’язнів Соловецького табору виявити порівняно легко, оскільки вони видані і доступні для усіх, хто вивчає цей трагічний період нашої історії. Набагато важче відшукати матеріали про жертв сталінської тоталітарної доби в цілому. Проте цю роботу необхідно провадити систематично, наполегливо й послідовно. Від її результатів багато в чому залежить успішне завершення тривалого процесу зживання сталінізму у свідомості багатьох людей, запобігання рецидивам цієї людиноненавистницької теорії і практики. Сподіваємося, що поява чернігівської книги багатотомного видання “Реабілітовані історією” стане не тільки даниною пам’яті невинно замучених наших земляків, але й важливим етапом на довгому шляху з’ясування правди про їхні долі.

Джерела та література:

1. Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенка – К., 2006. – С. 95 – 96.
2. Див.: Костюк Г Зустрічі і прощання. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 487 – 616; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933 – 1941.– Тернопіль, 1999. – 123 с.; Його ж. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – 326 с.; Солженицын А. И.

- Архипелаг ГУЛАГ. – М., 1986. – Т. 2. – 630 с.; Чирков Ю. И. А было все так... – М., 1991. – 382 с.; Ширяев Б. Главы из книги “Неугасимая лампада” // Смена. – 1990. – № 3. – С. 80 – 102 та ін.
3. Див.: Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Його ж. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – К., 2007. – 411 с.; Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991. – 344 с.; Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. – К., 2003. – 144 с.; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) – К., 1999. – 336 с. – [Серія “Україна кризь віки. – Т. 11.”]; Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (гол.) та ін. – Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – К., 2003. – 448 с.; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – 952 с.; Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64 – 81 та ін.
4. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / Пер. з франц. – К., 2007. – 136 с.; Ешплбом Е. Назв. праця; Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. – К., 2003. – 371 с. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. з англ. – К., 1995. – 508 с.; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії / Пер. з англ. – К., 2000. – 608 с. та ін.
5. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 1998. – № 2. – С. 34 – 77; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – К. 1997. – Т. 1. – 276 с.
6. Солженицын А. И. Указ. соч. – С. 30.
7. Чирков Ю. И. Указ. соч. – С. 6 – 7.
8. Костюк Г. Зустрічі і прощання. – С. 718.
9. Кульчицький С. В. Назв. праця. – С. 237.
10. Там само. – С. 239.
11. Маля М. Назв. праця. – С. 286.
12. Пристайко В., Шаповал Ю., Пшенніков О. Назв. праця. – С. 47.
13. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К., 2008. – С. 34.
14. Остання адреса. – Т. 1. – С. 28.
15. Там само. – С. 9.
16. Там само. – С. 31.
17. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20 – 50-ті роки XX ст. – К., 1994. – С. 138.
18. Див.: Віленський Ю. Гігієна душі: Образ і роботи видатного українського вченого, жертви розстрілів на Соловках Володимира Підгаєцького повертаються науці і суспільству // День. – 2008. – 4 вересня. – С. 6.
19. Остання адреса. – С. 35.
20. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 45.
21. Остання адреса. – С. 36.
22. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / Упоряд. М. К. Наєнко. – К., 2001. – С. 307 – 309; Славутич Яр Розстріляна муза. – К., 1992. – С. 159 – 163.
23. Савенок В. І заслали поета на Соловки // Комсомольський гарт. – 1988. – 3 вересня. – С. 8; Ільєнко І. Вороний Марко // ...З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип. № 1. – С. 106 – 109; Шудря М. Неоромантик: потужність почуття й вислову... // Зона: Видання Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих – 1999. – № 14. – С. 70 – 76.
24. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – С. 82 – 83.
25. Савенок В. Назв. праця.
26. Виговський М. Український есер Юрій Озерський: керівник Укрнауки при наркомосі УСРР // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 41.
27. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 3. – С. 209.
28. Виговський М. Назв. праця. – С. 42 – 43.
29. Нестуля О. О. Мистецтво було його мрією // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки): Збірник статей. – К.; Хмельницький, 1991. – С. 238 – 244.
30. Там само. – С. 239.
31. Цит. за: Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 337.
32. Нестуля О. О. Назв. праця. – С. 242.
33. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. I – VIII. – С. 238.
34. Остання адреса. – С. 38.
35. Остання адреса. – С. 205.

ЩО ПОБАЧИЛА ГУБЕРНСЬКА КОМІСІЯ В ПАКУЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ

1923 рік відомий політичними дискусіями та обговореннями в суспільстві шляхів розвитку новоствореного Радянського Союзу, українізацією на всій території Української республіки. „Від 1923 року була застосована політика коренізації, тобто вrostання більшовицького режиму в маси неросійського населення за рахунок національно-культурної ліберізації (в УРСР - українізації), що у поєднанні з новою економічною політикою стабілізувало політичну ситуацію”¹. Більшовики для встановлення своєї гегемонії потребували інформації про ставлення людей до радянської влади, отже, і вивчення політичного та економічного життя населення, стану справ у землекористуванні, оподаткуванні, кооперації, співвідносин громадян і органів влади та в інших сферах життя. Очевидно, з цих міркувань і була створена губернським виконкомом комісія по дослідженню життя людей в трьох районах Чернігівської губернії, аби вибрати найбільш підходящі населені пункти утворених районів для «осовечивания», тобто швидкого будівництва в них нового життя, остаточного утвердження радянської влади. Комісія зосередила увагу і на Пакульському районі, зокрема, на трьох найхарактерніших селах: Навозах (з 1961р. Дніпровське) – найбіднішому в сільськогосподарському відношенні, Ковпиті – як найрозвинутішому і найзаможнішому, та Пакулі, що за станом розвитку і добробуту перебував десь посередині між двома першими. Висновок комісії подано в доповіді „О результатах обследования Пакульского района Черниговского округа, произведенного комиссией, назначенной Губернским Исполнительным Комитетом 5 декабря 1923 года», що зберігається в обласному архіві»². Висновок цей - не на користь селян Пакульського району, зокрема в доповіді сказано: «...основные моменты политического, экономического и бытового состояния района показывают на общую отсталость населения во всех областях общественной жизни». Приміром, комісії не сподобалося, що, незважаючи на революційну зміну влади, на повоєнну розруху, селяни залишаються такими, якими були їхні українські діди і прадіди - занадто добрими, терплячими, патріархально-набожними: „вместо вражды и вытекающей из последней необходимости к организации, оно (населення. – Авт.) до последнего времени оставалось разрозненным с удручающим понятием покорности судьбе». От чого бракувало - „классовой вражды». Чому вона не приживалася в наших селах? Комісія робить висновок: через відсутність поміщиків і загалом крупних землевласників. Отже, бідності нема до кого пройтись «праведною» ненавистю, майже всі селяни мали приблизно однакові статки, особливо в Навозах: „Проти кого ж нам організовуватися, як у нас всі бідні», - говорили селяни. У Ковпиті і Пакулі взаємовідносини між групами заможніших і бідніших селян характеризуються як «безопасное болото», требующее политической очистки и осушки». Куркулів тут немає, є лише більш-менш заможні селяни. Але не тільки історикам відомо, що зовсім скоро чиєюсь вмілою рукою суспільство буде розділено на класи, з'являться куркулі та бідняки, між ними - середняки, і почне туманити душі людей така необхідна владі ненависть і ворожість. Сказано ж - «розділяй і володарюй».

Але повернемося у відносно спокійний 1923 рік, рік народження Чернігівського району, через ту ж доповідь губернської комісії, яка досить прискіпливо дослідила всі сфери життя трьох сіл. На той час у Пакульському районі мешкало 18904 жителів.

Влада і громада

Про взаємини громадян з владою відзначається, що „коммунистические силы отсутствуют, политическое сознание в массах очень низкое”. Жінки й зовсім стороняться революційних подій: „То не наше діло ходити на сходи». Є лише одна жінка у Мньові на прізвище Хропата, 35 років, яка намагається проявити себе у громадському житті. Люди з усмішкою розповідали, що чоловік у неї підкаблучник, тому й не перечить. А в Навозах дочка бідняка Носенка Зіна ходить замість батька на сходи і досить кмітливо захищає інтереси сім'ї, хоча й вона не вважає це нормальним, просто в неї немає іншого виходу.

Майновий стан членів сільрад такий, що при складі сімей 5-6 чоловік більше 7 десятин землі ніхто не має. Їх культурний рівень дуже низький, лише окремі члени розбираються в питаннях державного будівництва і відрізняються практичним розумом. Із висловлювань людей щодо старого та нового складу сільрад комісія робить висновок: «...в момент Военного коммунизма не было уделено достаточного внимания на углубление революции в селах Пакульского района, потому и до сего времени не выявлены политические группировки села, отдельные же работники, всплывшие на поверхность в 1919-1921 годах, извратили смысл «диктатуры пролетариата».

У районі був лише один комуністичний осередок - у Пакулі, в ньому 4 члени партії, але впливу їх на населення не відчувалося. Маси не мали ніякого поняття про комуністичну партію та її роль у соціальній революції. Більшість людей висловлювалася однаково: „Нам всі кажуть, що совіцька власть гарна і що добра нам хоче, ми цьому дуже раді, а Комуни якби й зовсім не було, бо які ми у чорта комуністи, коли батько із сином не помиряться». Із представників губернської влади населення Пакуля знає тов. Клеманова, але його приїзд трійкою коней у фаєтоні викликав натяки, що, мовляв, як раніше пани їздили, так і тепер їздять. Найвідоміші вожді для селян - Ленін і Троцький. Про хворобу Леніна знає мало хто. Як про союзнє будівництво, так і про національну політику населення нічого не знає. Ставлення до кампаній (повітрофлот, Мопр, допомога Японії, поширення золотого вигранного займу) цілком пасивне, і навряд чи колись будуть успішно проведені ці кампанії, за винятком повітрофлоту. Радянські грошові знаки не люблять за їх нестійкість, а червонець здається селянам якимось загадковим, бо «із паперу, а дорого ціниться». Велике бажання якомога скоріше мати стійку валюту.

У кризисні періоди радянської влади в Україні населення Пакульського району створило партизанський загін під керівництвом Волевача, але це не дало політичного поживлення, напаки - розбрід у рядах бідноти.

Ставлення населення до міліції хороше, за старим звичаєм заможніші селяни забезпечують харчами міліціонерів і їхніх коней. Жителі Навозів відносять до заслуг міліції те, що піймано бандита Шалапу, їхнього односельця. Політичний момент амністії людям не зрозумілий, вони заявляють, що центральна влада балує бандитів і крадіїв.

У Пакулі лише один колодязь з хорошою водою - біля лікарні. В інших вода погана, водопровід не функціонує через зламаний насос, тому багато хто бере воду прямо з річки Пакульки. Існує погана звичка прати білизну біля колодязів.

Пожежних обозів в обстежених селах немає. В Навозах є напіврозвалений пожежний сарай, частини насоса і більше нічого. В Ковпиті 2 бочки, насос, гачок, але все зіпсоване.

Замість рівності - майнове розшарування

Аграрна революція в районі не відбулася, більша частина бідняків збільшила свої наділи лише на 1-5 десятин на господарство. В середньому норми землеволодіння залишилися дореволюційними, а якщо врахувати відчужені лісові наділи, то стали значно меншими. Часто населення шукало собі заробітку на півдні України у багатих землевласників або на сплаві лісу вниз по Дніпру. В селах

набував популярності спосіб збагачення неврожайних земель з допомогою висівання люпину, особливо в Кархівці, Ведильцях, частково в Пакулі. Завдяки цьому сидерату там і чисельність домашньої худоби зростала, тваринництво почало поживляватися. В Ковпиті з'явилася місцева покращена порода худоби, плідників для якої беруть з ближніх сіл Остерського повіту. Крім того, в Ковпиті є 7 плідників жеребців орденської породи. Але селяни тримають маленьких корівок, що дають 3-5 склянок молока на добу. Свині також дрібні і худючі. На піщаних землях не ростуть олійні культури, тому олії теж мало. Правильна трипільна сівозміна є тільки в Пакулі і Ковпиті, в Навозах на піщаних неродючих ґрунтах певної сівозміни нема, все залежить від кількості внесених добрив, але їх дуже мало через нестачу худоби. До переходу на багатопільне господарювання готуються міцніші села – Ковпита і Кархівка. А бідніші - Навози, Ведильці, очевидно, будуть робітничими поселеннями працівників лісу.

Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною. Радгоспів у районі немає. Мороське лісництво віддає галявини під оранку за третю копу. Дуже багато лісових крадіжок. Загалом економічне становище селян після революції не покращилося - через високі податки, зменшення валового прибутку, падіння цін на сільгосппродукти та необхідність платити за паливо та інші лісоматеріали. Єдиний сільгосподаток вимірюється житніми одиницями: на душу - 4,1 пуда, на господарство - 23,3 пуда, на 1 десятину землі - 6,1 пуда.

Сільгосптовариство є лише в Ковпиті з відносно великим числом пайовиків, існує з грудня 1922-го, виникло з 6 чоловік, на 1923 рік уже 44 члени. Населенням воно сприймається з симпатією. Вступний внесок - 5 пудів і 20 фунтів жита. Пільга членам - користування кредитом у розмірі паю і знижка 10% при зборі товарів. За рік продали 12 плугів Сакко, зробили успішні показові посадки кращих сортів капусти, буряків, огірків. Є бібліотека сільськогосподарської літератури із 80 книг, за рік нею скористалося 68 чоловік. Шість разів влаштувалися загальні читання.

Комун і артілей в Ковпиті нема. Кількість землі на душу і господарство залишаються дореволюційною, оскільки на розділ пішло лише 24 десятини церковної землі. Незначні куркульські лісові ділянки відібрані, але ходять чутки про їх повернення господарям. Близько 50 господарів мріють про переселення, послали гінця в Херсонську губернію, але він повернувся з поганими новинами - там переселенський фонд вичерпано. Економічна нерівність у Ковпиті поглибилася порівняно з дореволюційною, куркулів нараховується 7%, середняків - 55-60%, бідняків – 33-38%.

Неп посприяв росту бандитизму, бо зі своїми низькими цінами на сільгосппродукти звів до нуля купівельну спроможність бідняків і середняків. Неможливість прогонуватися, безвихідь штовхає їх на злочини. Завдяки непу серед заможніших селян виділяються особливі підприємці і скупники, які скуповують у населення курей, гусей, качок, поросят, полотно тощо і сплавають на човнах до Києва на продаж. Таким чином покращують свій матеріальний стан, а нерівність поглиблюється.

У Пакулі землеустрою не було, не було і переселення. В Малих Оснях утворено культурне господарство на 11 дес. землі, що належала раніше поміщику Подольському. 16 господарів тримають наймитів. Комун і артілей нема. Бідняків -70%, середняків - 28 %, куркулів - 2 %. Чоловіче населення з ранньої весни до пізньої осені сплаває плоти до Херсона, а коли спадає вода - до Катеринослава. Заробіток одного сплавіка на харчах хазяїна становив від 65 до 100 рублів.

Самі собі фабриканти

Кредитних установ у районі немає, при потребі позичають у сусіда. По берегу Дніпра жителі здійснюють купівлю-продаж в Києві, а за 6-7 верст від Дніпра - в Чернігові. Хліб збувають через кооперацію. Свободу ринку селянство вітає, але розходження цін на свої продукти і фабрикати розуміє так, начебто радянська влада прагне до того, щоб селянину заплатити якомога менше, звідси негативне ставлення до міста. Тим часом у господарстві потрібні речі, без яких не обійтися,

- шкіра, мило, нитки, мануфактура, посуд, а ціни на них не знижуються, не кажучи про такий товар, як перець, лавровий лист, дріжджі, синька, котрі хоч і зрідка, все ж використовуються в селах. Відчувається нестача залізних і шорних виробів. Селяни купляють в основному сіль, гас, крейду, скло, сірники, цвяхи. А про таке, як мануфактура, чай, цукор, перестали й думати через недоступну ціну. Хоча в Ковпиті кооперація продала за рік майже 100 аршинів мануфактури, селяни здебільшого виготовляють власне полотно і сукно, чоботи шують зі шкіри власного скоту. Обробити їх можна в Копиті - в кожум'ячній артілі. У трьох націоналізованих хатах розміщено 6 дубильних казанів, 6 працівників виготовляють товар гарної якості. Розквіт шкіряного виробництва для власних потреб припадає на 1918-1921 роки, далі під страхом реквізиції і заборони спостерігається упадок. До підприємств середнього фабричного типу можна віднести і паровий млин у Ковпиті, що належав товариству із 6 членів. У ковпитській кузні, крім звичайних робіт, виготовляють однолемішні плуги. Один плуг коштує 12 пудів жита. Коней не підковують - нема такого звичаю в усіх селах району.

У поодиноких господарствах Пакуля займаються лозоплетінням, валять сукно, виганяють дьоготь. Працює 5 невеликих водяних млинів і 2 вітряки, 3 просорюшки, 2 кузні, 1 сукновальна артіль, 3 невеликих цегельних заводи виготовляють просту і палену цеглу. Крім полотна і сукна, у Пакулі виробляють корзини, стільці, ліжка, етажерки з лози. Тут була школа лозоплетіння для 16 учнів, але закрита земством.

Крупної фабрично-заводської промисловості в районі нема, якщо не враховувати промислову організацію «Укрліс». Починає розвиватися теслярський промисел, виготовлення зрубів.

Незважаючи на близькість Дніпра, риболовецький промисел майже відсутній, у Навозах ним зайнято не більше десятка господарів.

У Навозах і Пакулі влітку проводяться ярмарки, але порівняно з дореволюційними вони стали біднішими.

Інтелігенція в пасиві

Роль сільської інтелігенції жодним чином не була виявлена. Медичне обслуговування населення недостатнє, на весь район з населенням 18904 жителі є лише одна амбулаторія, яка до весни 1923 року була без лікаря, і тільки з травня призначено лікаря, акушерку і технічного працівника, - робота пожвавилася. З переходом на районний бюджет амбулаторія не забезпечується ліками, отже, вже півроку користується рештками медпрепаратів, отриманих раніше.

Знахарство майже зішло зі сцени, але в Пакулі, за відсутності лікаря, широко практикував самозваний «доктор медицини» Комок, який некваліфікованим хірургічним втручанням призвів до смертельного випадку. За рахунок лікування побудував собі новий будинок навпроти амбулаторії. Окрім учителів, лікаря, лікарня і службовців лісництва, іншої інтелігенції в районі немає.

Поодинокі сільські школи, що раніше перебували під ідеологічною опікою церкви, не могли стати культурними вогнищами, особливо коли вчительство не вливалось в маси для громадської роботи. Учителство не надто активне в громадському житті. Вчителі живуть упроголодь, тому хочуть краще одержувати жалюгідне жалування з округу, ніж утримуватися на сільське самообкладання. Житло бідне, господарства не мають. Але на своє становище не нарікають, вони – на посту просвіти. Вчителі в Навозах К.Д.Скирда і Г.Г. Бабики, в Ковпиті - Черниченко і Є.З. Каранда, в Пакулі - Черниченко і Лопушинська живуть дуже бідно, дехто виживає лише тому, що місцевий. Так, Черниченки, чоловік і дружина, родом з Пакуля із селян. Лопушинська - дружина заступника голови райвиконкому Тищенко. К.Д.Скирда направлений на лікування в гублікарню, бо простудився через те, що не мав теплої одягу. Він призначений окружним відділом народів і ходив пішки за 50 верст до Чернігова по політичну літературу в окрпартком.

У Навозах працює група лікнепу з 18 чоловік, 20-30-літні активно відвідують. Планується організувати і в Пакулі. В Пакулі діють курси по українізації -25

чоловік. Ці курси користуються увагою, працюють щодня, хоча серед відвідувачів є і опозиціонери.

Якихось культурно-просвітницьких закладів чи організацій в районі немає. В Пакулі числиться сільбудинок, але це лише товариство з 5 представників місцевої влади, які провели одні організаційні збори. В Навозах над входом в одне зі шкільних приміщень висить вивіска російською та українською мовами – хата-читальня, але це тільки спогад про зимівлю в 1921 році матросів п'яти пароходів, які й організували читальню, а «Уполитпросвет» дав деякі книги і вивіску. Тепер тут брудна пустка, про відродження закладу ніхто не дбає. Бібліотек немає. В окремих селян бувають випадкові набори книг - „Война и мир», сонник, брошури по бухгалтерії та сільському господарству, історичний роман В.Соловйова, „Мати і дитина» Жука, де є студенти, - 10-20 старих підручників. В одного толстовця бачили кілька номерів „Красного Знамени», в Пакульському райвиконкомі начебто отримують цю газету. Друковане слово ще не тільки не заволоділо Пакульським районом, але й не проникло достатньою мірою.

Загалом ставлення селян до інтелігенції байдуже. Це не ворожнеча, а звичайна черства байдужість, характерна для села і в інших випадках - кожен живе сам по собі, нікому не допомагає і сам старається обійтися без сторонньої підтримки.

Без Бога - ні до порога

В усіх селах є церква, піп і дяк, відправляється богослужіння. У духовенства після революції забрано землі, що належали раніше кліру (у Пакулі 36 десятин, Навозах - 244) і державне жалування. Піп і попадає самі обслуговують своє господарство, переселені зі своїх будинків у прості хати, за які церковна рада мусить платити 120-150 пудів на рік, це дуже скорочує доходи священика. Сільське духовенство з усіх сил старається дати своїм дітям міську освіту, нехай і за рахунок скорочення житейських потреб. Зазвичай їхні діти в духовне середовище вже не повертаються. І все ж у попів більший достаток, ніж у середнього селянина, особливо коли вони встановлюють тверду підвищену таксу за свої послуги. Селяни іронічно про таких кажуть: „Циганська лінія у попів стала». На ремонт і прикрашання церкви тепер селяни майже нічого не дають. Ідучи в церкву, треба взяти фунтів 5-10 борошна чи жита, щоб на них купити свічку або замовити поминання. Немає хати, за винятком євангелістів та деяких представників влади, де б не було ікони. Навіть у одного голови комнезаму виявлено в хаті кілька ікон, на які хрестилися після обіду члени його сім'ї. У чоловіків не вистачає рішучості боротися з дружинами, у молодих зі старими, тому нові течії відступають перед старими.

Піп не може виконати церковного обряду без офіційної довідки. Коли довідка коштувала 10 рублів золотом, то кількість нехрещених дітей, невідспіваних покійників і невінчаних молодих стрімко зростала - не в силу антирелігійних переконань, а з економічної причини. Мусили миритися з таким „хрещенням громадянським способом», а коли довідки подешевшали до 1 рубля золотом, почали довінчуватися, дохрещуватися і відспівувати на могилах давно померлих родичів. Шлюбів без вінчання майже нема. В Ковпиті є таких три випадки, один із них - звичайне співмешкання, навіть без громадянської реєстрації. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені, покинуті. До таких жінок ставлення терпиме, доки подружжя живе в злагоді, але як тільки щось не мирять, сусідки не дають проходу, називають „прилепою». Є бідняки, яким і 1 руб золотом плюс мзду попу заплатити важко, тому не вінчаються. А дехто просто не спішить, бо це „не дає суттєвих інтересів».

Надзвичайно цікавим і показовим є розвиток євангелізму в Пакульському районі. Жахи імперіалістичної війни, тяжкі роки революції та громадянської війни, численні випадки грабівництва, вбивств, крадіжок, помсти або іншого терору на тлі розширення світогляду і звільнення свідомості від забобонів породжували в людей потребу розібратися як у причинах цих явищ, так і знайти способи їх подолання. За умови масової неграмотності населення, відсутності книг, газет, навіть

просто свіжих людей, які б принесли новини із-за меж села і пояснили їх без наворотів „о междуннародном положении», природним виходом є спроба самостійно прочитати та осмислити єдину після шкільного букваря книгу - Євангеліє або і всю Біблію, якщо пощастить. Такими були загальні умови розвитку євангелізму і толстовства. Але фундамент цього руху залягає глибше. Зазвичай керівниками руху є хазяйновиті селяни, які, можливо, й напівсвідомо через проповідання любові до ближнього та неспротив злу намагаються відволікти від майнової нерівності, ослабити антагонізм. Їх основне переконання - „якби всі так (по Євангелію) чинили, то жити стало б краще». Зовнішній вигляд євангелістських хат свідчить про відносно матеріальне благополуччя - зразково чисті, прибрані помешкання, достатньо одягу, охайного і ошатного навіть у будні. Євангелісти є тільки в Ковпиті - 10 сімей. Та ще одна на хуторі і одна в Кархівці. Це вчення завезли приїжджі люди із с. Сорокошичі (колишній Остерський повіт), де базується пресвітер. Хоча звідти коріння тягнеться далі за Радуль - в поселення Дукове, звідти вже в роки революції прибули кілька проповідників у цей район, які й поклали початок місцевому євангелізму. Хоча розповідають, що і до революції тут був пасічник-євангеліст, твердий у переконаннях. Ковпитські євангелісти тричі на тиждень разом читають писання, частіш за все Нового завіту, обговорюють його і співають духовні псалми, яких навчилися у приїжджих. Живуть дружно, допомагають один одному морально і матеріально. При зустрічі і в розмовах вони дуже привітні, м'які у висловах. Говорять сміливо і відверто, але без злоби. Не п'ють, не курять, не лаються, навіть непристойних слів не вживають, що для села явище виняткове. Вони вважають це гріхом, який не пускає в царство небесне. Нічого не приховують і не брешуть – це також вважають гріхом. Очевидне цілковите незнання якихось інших книг, окрім Біблії. Тому що їх нема в селі і дістати ніде. Але відчувається велика тяга до нових знань, а задовольнити її ніяк, немає людей, які б могли керувати самоосвітою. Появу і подальший вільний розвиток євангелізму можна пояснити тим, що ні священник, ні шкільні працівники, ні сільські комуністи і „совработники» не є ідеологічними вождями села. Останні для селян - лише влада, сила примусу, а не переконань чи керівництва. Духовне життя в Пакульському районі пущене на самоплив.

Вкрай рідко можна зустріти „безбожників», тобто атеїстів. У Ковпиті нарахували 8 чоловік. В основному це представники влади або комнезаму. Але і в їхніх хатах висять ікони - як поступка сімейству.

Про традиції і демографію

Революція не внесла різких змін у побут селян Пакульського району. Той же вигляд села - брудні криві вулиці, хати під соломою, побілені всередині, ті ж типи господарських будівель, крій одягу, їжа, мова. За побутовими ознаками бідняка від середняка чи куркуля відрізнити неможливо, оскільки заможні селяни скоріше вкладають кошти в землю, скот, інвентар, а не на покращення умов життя. А бідняк інколи живе в чистій, теплій хаті, з великими вікнами і гарною пічкою, акуратно одягається і навіть має предмети міського походження - шафу, ліжко, диван, лампу, картини, годинник тощо. В кутку, протилежному від печі, стоїть стіл, оточений лавами. На столі хліб, покритий самотканою полотняною скатертиною, над ним висять ікони, неодмінно прикрашені вишитими і мережаними рушниками. Якщо є друга чиста кімната, вона рясно прикрашена рушниками. Неодмінним атрибутом кожної хати є прядки, по кількості дорослих жінок у сім'ї, які гудуть і рано-вранці і пізно ввечері. Портрети вождів трапляються зрідка, там, де живе якийсь сільський «совработник».

Селянство майже не купує тканин фабричного виробництва, трапляються речі, придбані раніше. Самі прядуть лляну і вовняну пряжу, тчуть полотно, напівшерстяні тканини, фарбують натуральними барвниками, створюючи нехитрий малюнок, і, врешті, самі шийють. Тому в селах не видно яскравого вовняного одягу. Дуже рідко у якоїсь дівчини схований „советський» фартушок або інша дрібниця. Вплив війни і революції відбився лише на чоловічому одязі - штани кроються за армійським зразком, іноді навіть схожі на „галіфе», а сорочки

типу гімнастерки. Хоча залишаються у вжитку широкі штани, широка вовняна свитка, киря, помітне переважання чобіт над постоломи, чого не було раніше. Жінки вдягаються в сорочки, спідниці, жилетки, юбки (верхній одяг), свитки білі, а у чоловіків коричневі чи чорні, хустки домоткані і фартухи. Кожух з трьома „вусами» (складки нижче пояса, по білоруському покрою) - річ поширена, але дорога, бо овець у Пакульському районі небагато, тому справляється лише раз чи два за життя і носить бережно.

У 1919-21 роках ліс був ніпочім, вулиці були завалені будівельним матеріалом, велося активне будівництво. Тепер лісоматеріал сильно подорожчав, це штовхає людей на крадіжки. Склалося прислів'я: «Як не вор у лісі, то вдома не хазяїн». В селі Андріївка, де бракує присадибної землі, дворики вкрай тісні, швидше нагадують вузькі коридорчики між скупченням таких же тісних будівель. А на піщаних землях ближче до Дніпра просторі двори, бо тут не надто дорожать землею - більше дбають про луки. Більшість хат як старих, так і нових біляться лише зсередини, оскільки глини тут майже немає.

Їдять у цій місцевості мало, але дуже охайно - в основному борщ, інколи пісню кашу чи картоплю з крихтою сала. Чай замінюють травою материнкою, а цукор інколи медом. Революційні події, страх пограбування порушили сувору святість постів - Петрівки, Спасівки, Пилипівки і Великого посту. Хоча на гріх вживання скоромного штовхає інколи і відсутність якоїсь іншої їжі. Дуже поширилося тютюнокуріння, жінки не курять зовсім, а діти і підлітки дуже рідко. Незважаючи на бідність, на кожні 100 дворів у Пакулі є не менше 5 самогонних апаратів. У Ковпиті ще більше, менше в Навозах. Технічні прийоми самогонваріння запозичуються з білоруського села Жари, де раніше були винокурні. Менше, ніж самогон, поширена бражка, бо не така міцна - переброджені солод, картопля і хміль.

У Ковпиті за 1923 р. народилося 160 дітей (не взяли довідки 48), померло 65 жителів (не взято довідок 6). Зареєстровано шлюбів в райподзагсі: 1919 р. - 85, 1920 р. - 211, 1921 р. - 240, 1922 р. - 266, 1923 р. - 199. У Навозах в 1923 році зареєстровано 157 новонароджених і 61 померлих, в Ковпиті народилося 160, померло 65. У районному загсі зареєстровано 199 шлюбів. Шлюбів без вінчання майже не бувало, в Ковпиті таких лише три пари. В громадянські шлюби вступають у більшості випадків вдови і вдівці, розлучені або покинуті.

Хлопці в Навозах відчайдушні, якщо хтось з одного кутка (Загатка, Шмаївка, Корчевака, Бугор, Поле) з'явиться на інший - неодмінно буде бійка. Молодь збирається на вулицях і співає пісень або у вдовиній хаті на вечорниці. Брудна лайка чи матюки - явище рідкісне. Виховання дітей обмежується їх харчуванням, не завжди достатнім. Буває дитина проситься в школу, а її не пускають - нема взуття, дороге письмове приладдя або просто батькам не подобається, як у школі вчать. Не дивно, що діти ростуть заляканими і затурканими. Прийнято побиття дітей. Пошана до старших зберігається.

Не менш консервативно, ніж до церковного вінчання, селяни ставляться до весільних обрядів - церемоній, пісень. Тепер батьки майже не примушують дочок йти за нелюбого, а раніше не питали їхньої згоди.

Одвічне прагнення знань і краси

Почали працювати школи — пакульська, навозька, ковпитська, жидиницька, кархівська, ведильцівська. Семирічок нема - всі дво-чотирикласні. Почали заняття пізно - в Пакулі, Ковпиті з 1 листопада, бо діти пасли худобу. В школах тепло, є дрова. Майже немає підручників (один в учительки) і письмового приладдя, тому заняття проходять малорезультативно. У дітей немає зошитів, пишуть огризками олівців і ламаними перами на шматках паперу. Тому хоч і стараються, по закінченні випускного четвертого класу ледве уміють читати і писати. Населення здебільшого відмовляється придбавати книжки і приладдя для школи за свій рахунок, мотивуючи тим, що школу має забезпечувати держава, якій вони здали продподаток. Нерідко батьки просто не пускають дітей до школи, щоб там «дарма не сиділи» і не рвали одяг. Тому порівняно з дореволюційним часом школярів

меншає. Наприклад, у Навозах, де є дві гарні кам'яні шкільні будівлі, на 12 грудня навчалось в усіх чотирьох класах усього 111 дітей, з них 6 дівчаток. А до революції було більше 200. Навози найбідніше село, але свідомі селяни самі завезли дрова у школу, шляхом самообкладення зібрали 83 пуди зерна для придбання письмового приладдя. На 50% школа забезпечена підручниками і навіть має деяку наочність (картини). В результаті з Навозів є три студенти вузів (два в Києві і один в Чернігові). Батько одного бідняк, підробляє грою на скрипці. Хвалився, що відвіз сину в Київ на дубі (великий човен) картоплі, борошна, сала, крупів і дров. А син влітку приїздив з молодою дружиною - не якою-небудь, а дочкою адвоката.

У Ковпиті з 98 учнів - 3 дівчинки. Село заможне, а школа - напівзруйнована стара, обідрана хата. Це нікого не хвилює. За стінами школи залишається до 200 дітей, які б хотіли вчитися. Заможніші селяни відсилають своїх учитися в Андріївку або в Чернігів, де вони й живуть. У 1921 завезений для будівництва народного дому ліс розікрали - „пішло як дим», тому вдруге закуповувати ліс люди ухиляються. В Пакулі за два місяці не спромоглися заплатити робітникам за побілку школи, вони гніваються на вчительку.

Народне мистецтво

Лірники ще не перевелися, користуються увагою, живуть безбідно на подаяння. Їх більше на Задесенні. Хоча і в Пакулі зустріли одного - Михайла Івановича Гаркушу. Осліп в юності, йому років сорок. Жонатий уп'яте, одну жінку прогнав, а три померло. Остання молода, років 20-22, симпатична. Причому її сім'я не була бідною. Живуть два роки на віру, дітей немає. Від попереднього шлюбу є хлопчик років п'яти. Крім того, в сім'ї живе хлопчик років 10-12 - челядник-поводир. Хатка невелика, чиста і тепла. Господарства ніякого нема, живуть заробітками сліпого і трудом дружини. Ходіння по селах йому не до душі - важко. Мріє, щоб пакульські селяни взяли його на постійну службу і платили в рік 10 фунтів з двору, а він би надавав безплатні послуги. Учився мистецтва лірника 4 місяці в с. Пеньках під Козельцем у місцевого лірника Андрія Романовича Бардака. Працювати почав з 18 років, у 1904-ому. 12 років тому його посилали грати в Москву. До нього часто звертаються різні люди записувати слова і мелодії пісень. У його репертуарі різні танці - козачки, польки, комаринські, карапет, ін. Визнає, що за кількістю пісень поступається іншим лірникам, зокрема Василю Білому з Білоуса, який зазвичай живе в Пльохові, знає „про Україну і про все» і часто буває в Чернігові біля П'ятниці.

У 1993 році учні Пакульської школи були залучені до дослідження життя і творчості Михайла Гаркуші. З розповідей опитаних родичів та односельців дізналися про цікаві подробиці біографії лірника і що по віртуозності гри йому не було рівних. Згадали люди і слова пісень з репертуару Гаркуші. Одна з них - про продналог, де були такі слова:

А Ленін і Троцький
Нам повістки турять -
К двадцять п'ятому числу
Щоб готові кури.
А у тій повістці
Та ще масла мало,
Щоб давали од свині
По три фунти сала.
От такий наш батько Ленін,
Нам порядки дає.
Последній хліб забирає,
Самих у тюрму бере.

А у своїй баладі «XX вік» співав:

Настал двадцатый век ужасный
И осветил народ несчастный
Такой печальною судьбой.

В народа сердце огрубело
И скрылась братская любовь.
Теперь лишь слышно одно дело –
Убийства, кровь, печаль и стон.

Джерела та література:

1. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС. Київ, 2008
2. ДАЧО.-Ф.-20.-Оп.1.-Спр.181.-Арк.100-162; ф.8-65.-Оп.1.-Спр.810.-Арк.1-52

Олексій Колеватов

●

**БУДІВНИЦТВО В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.**

Історія військових поселень у Росії в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії. Історики почали більше звертати уваги на процеси розвитку їхньої соціально-економічної структури [1]. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню розвитку будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо округів 2-ого поселеного кавалерійського корпусу, розташованого у Слобідсько-Українській губернії.

Значне місце в господарському розвитку Слобідсько-Українських військових поселень займало будівництво, оскільки створення та функціонування поселених округів, які мали особливу господарську структуру, складно уявити без масштабного будівництва. Уряд імператора Олександра І при влаштуванні військовопоселеної системи передбачав відбудову комплексів полкових і дивізійних штабів, господарських закладів та житла для військових поселенців і офіцерів.

У поселеннях піхоти, на відміну від поселених округів кавалерії, масштаби будівництва були значно більшими. За задумом О.А.Аракчєєва, округи 1-ої гренадерської дивізії мали стати показовими як для всіх інших поселених округів, так і для відвідувачів. Тому більша частина державних коштів, котрі відпускалися на організацію та розвиток військовопоселеної системи Російської імперії, направлялася саме на будівництво в округах цієї дивізії.

Слобідсько-Українським військовим поселенням відпускатися на будівництво значно менше коштів, і обсяги виконуваних будівельних робіт були не такими значними, як в поселених округах піхоти (див.: табл. 1). Так, у 1822-1832 рр. кошторисне асигнування на будівництво сягало 1.527.087 руб., що становило 52,14 % від загальної суми фінансування поселених округів Слобідсько-Української губернії. Зумовлювалось це головним чином двома чинниками: по-перше, в даному регіоні не було в достатній кількості лісу для будівництва, а по-друге, в цих військових поселеннях було значно менше батальйонів піхотних дивізій, які були призначені для будівельних робіт в поселених округах, і був лише один військово-робочий батальйон № 7. Також слід відмітити і те, що якщо в поселених округах кавалерії розселення діючих частин здійснювалося на вже існуючій базі, і ескадронні селища тут „наново” не будувались, то в округах піхоти розселення

діючих підрозділів залежало від того, як швидко будуть зведені ротні селища. Тому в Слобідсько-Українських військових поселеннях передбачалось будівництво лише необхідних господарських та адміністративних споруд.

Проте спочатку, тобто при поселенні полків 2-ої уланської дивізії в 1817 р., планувалося розгорнути масштабні будівельні роботи. При дивізійному штабі треба було звести будинок для начальника дивізії і два будинки для бригадних командирів. При полковому штабі – будинок для командира полку з кімнатами для бригадного командира на випадок його приїзду, 5 будинків для ескадронних командирів і молодших офіцерів, будинок для полкового комітету і командира поселених і резервних ескадронів, шпиталь на 75 чол., кінний завод і лазарет, манеж, будинок для навчання кантоністів старшого віку (на 200 чол.), 5 будинків: для священика, цейхгаузу, караульні, нестройових чинів і коновала, а також відхожі місця; в кожному поселеному ескадроні: 2 будинки для ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, казарми, стайні та лазні [2]. Вже влітку-восени 1817 р. були розпочаті роботи по заготівлі будівельних матеріалів: рубали ліс на державних дачах, готувалося каміння, яке повинне було стати в даному регіоні основним матеріалом для будівництва [3]. Але треба відмітити, що повністю власними матеріалами поселені округи 2-ої уланської дивізії себе не забезпечували, і тому доводилося закуповувати в значній кількості дошки, drankу, деталі з дерева для дахів, бутового камін'я, цеглу, вапно та інші матеріали.

Усі ці труднощі, а також намагання керівництва військових поселень здешевити процес влаштування поселених округів кавалерії зумовили обмеження будівництва в округах тільки найнеобхіднішими будівлями: запасними хлібними магазинами, кінними заводами, стайнями, манежами, шпиталями та іншими спорудами [4]. В той же час керівництво Слобідсько-Українських військових поселень почало вирішувати питання організації власного виробництва будматеріалів, що дозволило б зменшити витрати на будівельні роботи. Вже 1818 р. розпочалося будівництво цегельного заводу в м. Чугуєві. В наступні роки основна частина цегли, необхідної для виконання будівельних робіт у поселених округах, вироблялася на цегельних заводах цих округів. Уже в 1821 р. тут виготовлялося більше 2,5 млн. сирцевої цегли [5], а в 1832 р. – 2,95 млн. штук [6].

Надалі в поселених округах було організовано виробництво різних будівельних деталей із деревини та інших будматеріалів. Так, наприклад, в округах 2-ої кірасирської дивізії почали добувати крейдяний камінь, а в округах 2-ої уланської дивізії – бутовий камінь. Крейдяний камінь використовувався для побудови стаєнь та манежів і замінював собою лісовий матеріал, а бутовий камінь клався під фундаменти різних капітальних будов і замінював цеглу. Так, за свідченням деяких офіцерів, побудовані з крейдяного каменю манежі були достатньо міцними і досить зручними в експлуатації [7]. Також через добування крейдяного і бутового каміння „казна мала вигоду, не купуючи колоди і не випалюючи для фундаменту цегли” [8]. У поселених округах добували крейду і глину, з яких випалювалося вапно і виготовлялася цегла та черепиця. Крім того, для забарвлення споруд добувалася охра, а на опік алебастру – гіпс.

Із середини 1820-х рр. у Слобідсько-Українських військових поселеннях почалося відкриття родовищ кам'яного та бурого вугілля. Це могло деякою мірою вирішити проблему забезпечення поселених округів паливом. Перше родовище було знайдено біля слободи Кремінна (Псковський поселений округ) 1825 р., але внаслідок незначної кількості вугілля розробка цього родовища у подальшому не проводилась [9]. Наприкінці 1820-х рр. у Глухівському поселеному окрузі було відкрито незначне родовище вугілля та „закладена біля слободи Кремінної шахта для ламання кам'яного вугілля” [10]. 1831 р. „при огляді земель Серпухівського округу біля селища Петровського було відкрито декілька шарів кам'яного вугілля, але після їхньої розвідки тільки один пласт виявився за своїй товщині 13/4 аршин, який може бути досліджений... Тому необхідно закласти в зручному місці розвідку

шахту” [11]. Проте промислове добування вугілля на цьому родовищі почалося лише в середині 30-х рр. XIX ст.

Необхідні столярні вироби для помешкань поселенців виготовлялися у майстернях м. Чугуєва (двері, вікна, столи і стільці). В лісах заготовлялися колоди, дошки, кілки і доставлялися дрова на випалювання цегли та вапна, на опалювання казенних будівель, квартир офіцерів та будинків військових поселенців. Проте у зв'язку з нестачею лісових угідь на випалювання цегли і вапна, а також на опалювання будинків вживали, особливо в округах 2-ої кірасирської дивізії, бур'ян, соломую і гнойову цеглу [12].

Власне виробництво обходилося дешевше купованих матеріалів, оскільки під час їх добування, виробництва і виготовлення використовувалася практично дармова праця солдатів піхотних батальйонів, відряджених для робіт в Слобідсько-Українські військові поселення. Так, наприклад, 1825 р. у поселених округах 2-ої уланської дивізії перебували треті батальйони 5-го піхотного корпусу (в Чугуївському полку – 12 батальйонів, Борисоглібському, Таганрозькому і Серпухівському – по 2 в кожному полку) і артилерійські роти 5-ої артилерійської дивізії [13]. Роботи проводилися по 13 годин на добу: з 4 год. 30 хв. по 11 год. і з 13 год. 30 хв. по 20 годину [14]. За роботу в поселених округах кожному солдатів виплачувалося по 25 коп. на добу. Однак із цих же коштів вони харчувалися, тому „в выгоду залишалася тільки каса сум поселень” [15]. Поселенцям-хазяям за роботи в округах видавалося тільки по 10 коп. на добу. При цьому треба відмітити, що звичайна платня за робочий день у приватних осіб доходила в ті часи до 50-60 коп. і навіть до рубля [16].

Але на будівельних роботах в Слобідсько-Українських військових поселеннях не було достатньої кількості солдатів, що пов'язано з тим, що близько 2/3 військ, задіяних на роботах, як правило, займалися заготівлею і транспортуванням будматеріалів. Масове ж залучення на будівельні роботи поселенців-хазяїв, безперечно, негативно позначилося б на виконанні ними своїх основних обов'язків. Поеднувати роботи на будівництві, господарські роботи і стройові заняття було б для них дуже важко. Тому поселенці-хазяї, як правило, використовувалися тільки для перевезення будівельних матеріалів. Але навіть це ускладнювало розвиток поселенського господарства, хоча ці роботи і виконувалися поселенцями почергово.

У 1818-1820 рр. почалося будівництво окремих адміністративних і господарських будівель. У першу чергу передбачалося будівництво житла для офіцерів і необхідних господарських будівель для розміщення діючих підрозділів (будинки для дивізійного командира, командира поселених і резервних ескадронів, ескадронних командирів та інших офіцерів, приміщення для навчального ескадрону, по 4 стайні в кожному ескадроні, манежі, будівлі для кінних заводів, шпиталі, будинки для священників, нестройових чинів та ін.). Ці споруди планувалося звести першочергово, щоб не „стеснять” військових поселенців. Тому тільки за 1820-1821 рр. у поселених округах 2-ої уланської дивізії було побудовано 5 запасних хлібних магазинів по 650 четв. продуктів кожен, 14 ескадронних манежів, будинок для полкового комітету, 4 стайні для 9 заводських жеребців кожна, 28 взводних стаєнь з амуничниками і 18 взводних амуничників [17]. А вже до 1825 р. в округах цієї дивізії було побудовано: 69 кам'яних будинків для поселенців-хазяїв та їхніх помічників, біля тих будинків збудовано 40 надвірних споруд та біля 30 дворів зроблені кам'яні огорожі, будинки для офіцерів, 5 цегельних заводів, 36 запасних хлібних магазинів, 35 взводних стаєнь з амуничниками та 11 інших стаєнь, 16 відкритих і закритих манежів, 4 відділи для кінних заводів, що складаються з 3-х загонів, 8 дерев'яних унтер-офіцерських сторожок, 4 гауптвахти, людський і 2 кінних лазарети, будинок для полкового лазарету, 4 будинки для тимчасових казарм кантоністів навчальних ескадронів і 3 кам'яних будинки для шкіл, 2 ескадронні лавки, лазня, майстерня та інші незначні споруди [18].

Плани робіт у поселених округах і кошториси на будівництво склалися

щорічно і підлягали затвердженню імператором. При цьому за розрахунок приймалися можливості піхотних батальйонів, відряджених для робіт у поселення, і те, наскільки були реалізовані плани будівельних робіт у минулому році. При складанні проектних планів передбачалось поступово зводити всі будови, які мали бути в кожному поселеному окрузі, „маючи за правило відбудовувати один округ після другого” [19]. Проводити будівельні роботи в декількох поселених округах одночасно було досить складно, оскільки велика кількість людей була зайнята на різних підготовчих роботах. Внаслідок цього обсяг будівництва за літній сезон в округах не був великим. Це, на нашу думку, було пов'язано з тим, що значні сили у цей період спрямовувались на заготівлю необхідних для робіт будівельних матеріалів.

По мірі розгортання будівельних робіт командування Слобідсько-Українських військових поселень намагалося знайти додаткові сили для заготівлі та перевезення будматеріалів з тим, щоб виконувати ці роботи без залучення піхотних батальйонів, які призначалися для будівництва в поселені округи. З цією метою в округах створювалися спеціальні підрозділи, які мали забезпечувати підвезення будматеріалів. Так, у листопаді 1821 р. імператором Олександром I було затверджено положення про формування при 2-ій уланській дивізії кінно-робочої команди для робіт, що проводилися в поселених округах [20]. Крім цього, на будівельних роботах у поселених округах використовувалися спеціальні військово-робочі підрозділи. Спочатку з цією метою в Слобідсько-Українських військових поселеннях використовувались дві роти військово-робочого батальйону № 7. У червні 1823 р. був підписаний наказ про формування в кожній поселеній кавалерійській дивізії по одному повному робочому батальйону (складався з чотирьох рот) [21]. Формування цих батальйонів здійснювалося зі складу нижчих чинів, котрі були непридатними до стройової служби. В кожне поселення до військово-робочого батальйону призначалось по 500 чоловік. Але цієї кількості виявилось недостатньо для проведення будівельних робіт у поселених округах Слобідсько-Української губернії, і тому 14 березня 1825 р. було прийнято „Положение о временных рабочих ротах в округах военного поселения 2-й уланской дивизии” [22]. До складу цих рот було призначено 839 нижчих чинів, з яких сформувалося 5 рот: по одній в Таганрозькому, Борисоглібському і Серпухівському і дві – в Чугуївському уланських полках (див.: табл. 2). Чисельність цих рот була різною в поселених округах (від 109 чол. – в Серпухівському полку до 191 чол. – в Чугуївському) і залежала, головним чином, від обсягів будівництва в округах. Організація цих рот дозволяла збільшити обсяги будівельних робіт і прискорити їх виконання.

Також для проведення цих робіт створювалися і спеціальні команди робочих людей. Так, з цією метою в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії 1830 р. була створена команда в кількості 175 чоловік (в т.ч. 77 теслярів, 26 штукатурів, 20 пічників та 14 покрівельників) [23]. З цієї команди до Катеринославського поселеного округу призначалося 50 чол., Глухівського – 43 чол., Астраханського – 48 чол. та Псковського – 34 чол. (див.: табл. 3). Але треба відзначити, що людей, які б знали будівельне ремесло, в поселених округах було недостатньо, і „часто ці люди за недосвідченістю та „необращении” у подібних роботах, не можуть принести відчутної користі, особливо у роботах покрівельних і малярських” [24].

У зв'язку з великими фінансовими витратами на влаштування поселеної системи керівництво військовими поселеннями намагалося зменшувати перш за все витрати на будівництво в поселених округах. Виконати це можна було лише шляхом збільшення обсягів заготівлі матеріалів силами самих поселених частин, замість купівлі та одержання їх за підрядами, а також за рахунок використання дешевших будматеріалів та сировини. Тому під час робіт здійснювався вибір найдешевшого способу зведення будівель. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у зв'язку з незначною кількістю лісових ресурсів доводилося вести з матеріалів, які були у цьому регіоні в достатній кількості:

глини, піщанику, очерету, сирій цегли, що виготовлялася з глини. Наприклад, деякий час в поселених округах будувалися так звані землебитні будинки за методом „Пізе”. Цей метод передбачав зведення стовпів з плетеними стінами і використання соломи, змішаної з глиною. Проте будинки, що зводились у такий спосіб, виявились незручними через неякісну землю, і тому почали зводити будинки із цегли-сирцю на глині, „забиваючи камінням на вапні один лише цоколь у фундаменті” [25]. Дахи будинків робилися з очерету, оскільки дранки вироблялась обмежена кількість і вона використовувалась тільки для покриття адміністративних будівель. Так, 1826 р. дранка виготовлялась лише в поселених округах 2-ої уланської дивізії – 2060 шт. Виготовлення поселенцями дранки коштувало 60 руб. за кожен тисячу [26].

Адміністративні будинки та житло для офіцерів зводилися також із різних матеріалів. Так, будівництво більшості цих споруд у Слобідсько-Українських військових поселеннях велося із цегли-сирцю. Проте зведення деяких споруд здійснювалося з дерева, зовні вони обмазувались глиною і білились вапном, щоб поселені округи мали належний вигляд. Також для надання вигляду однорідності в поселених округах широко практикувалося перенесення будинків „в одну лінію, привівши, по можливості, в необхідну правильність вулиці” [27]. Так, 1820 р. було видано наказ про перенесення із різних сіл і хуторів в окрузі Таганрозького уланського полку 1094 будинків, а взагалі по дивізії залишалось на місці 3147 будинків військових поселенців, переносилось – 2927 [28]. Після перенесення будинків деякі селища повністю порожніли, і лише покинуті церкви залишалися свідком минулого їх існування. Так, в Серпухівському уланському полку були переселені повністю жителі із села Гракове, в Таганрозькому – із слободи Кливерки [29]. Як відзначалось у звіті по військових поселеннях, „державні та інші селища, з часу їхнього переведення до військових поселень, отримали вигляд, належний системі військових поселень” [30].

Треба відзначити, що значне за своїми обсягами будівництво велося у військових поселеннях тільки за часів царювання імператора Олександра I, а після 1826 р. обсяги будівельних робіт значно зменшуються, і в основному добудовуються раніше розпочаті об'єкти. Це було пов'язане головним чином зі зміною курсу уряду Миколи I по відношенню до військових поселень, головною метою яких стає максимальне зниження витрат і швидкий перехід на самозабезпечення продовольством і фуражем. Разом із тим у процесі функціонування поселених округів і розміщення постояльців у поселенців-хазяїв та їхніх помічників керівництво військових поселень прийшло до висновку, що немає необхідності будувати для них нові будинки, оскільки вони „незручностей зі своїми родинами і постояльцями ніяких не мають” [31]. Тому 1827-1828 рр. у поселених округах 2-ої кірасирської дивізії всього було побудовано: запасний хлібний магазин, 7 стаень з амуничником, 4 тимчасових напівшпиталів і 4 цегельні сараї [32]. Але, на наш погляд, слід зазначити, що в поселених округах (в основному 2-ої уланської дивізії) вже були зведені необхідні в першу чергу господарські споруди, а також адміністративні приміщення і житло для офіцерів.

Таким чином, підбиваючи підсумки аналізу будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях, треба зазначити, що внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних причин будівництво в поселених округах не набуло до 1832 р. своєї завершеної форми. І хоча в капіталах військових поселень було достатньо коштів, зайві асигнування для будівництва майже не відпускалися, особливо після реформування військовопоселеної системи в другій половині 20-х рр. XIX ст.

Також треба відмітити, що особливістю будівництва в Слобідсько-Українських поселеннях було те, що роботи в поселених округах проводилися нерівномірно. Так, до 1825 р. повністю був відбудований тільки один ескадрон в Чугуївському уланському полку [33]. Перевагу в питаннях забудови мали, як правило, ескадронні та полкові штаби. В поселених округах будувалися, головним чином, лише

господарські, адміністративні та житлові приміщення першорядного значення. Для зменшення витрат на будівельні роботи, керівництво військових поселень організувало власне виробництво будматеріалів, що дозволило казні зекономити значні кошти.

Таблиця 1.

Кошторисні асигнування на будівництво по Слобідсько-Українських військових поселеннях в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.

Кількість нижчих чинів, призначених до складу тимчасових робочих рот 2-ої уланської дивізії в 1825 р.

Поселені полки	З рядових, що знаходяться понад комплекту в діючих еск-х	З людей, що не ввійшли до складу ескадронів	З кантоністів, непридатних до служби, яким вже є 18 років	Всього
Таганрозький	29	113	26	168
Чугуївський	216	53	113	382
Борисоглібський	5	130	45	180
Серпухівський	4	89	16	109
Всього	254	385	200	839

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122 – 123.

Таблиця 3.

Склад робочої команди, призначеної для проведення робіт в округах 2-ої кірасирської дивізії

Найменування майстрів	Кількість людей	Призначаються в округи			
		Катеринославський	Глухівський	Астраханський	Псковський
Теслярів	77	16	21	22	18
Столярів	8	3	2	3	-
Каменярів	10	1	1	8	-
Пічників	20	8	4	8	-
Штукатурів	26	9	5	3	9
Покрівельників	14	4	6	4	-
Ковалів	4	-	3	-	1
Малярів	3	1	1	-	1
Каменетесців	10	5	-	-	5
Токарів	3	3	-	-	-
Всього	175	50	43	48	34

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94 – 94 зв.

Джерела та література:

1. Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 125.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 21; Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 66.
4. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 231.
5. Там само. – Спр. 140. – Арк. 657.
6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 219.
7. Там само. – Спр. 1. – Арк. 290.
8. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв.
9. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 3 зв., 4.
10. Там само. – Арк. 15.
11. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 1-3 зв.
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв., 66.
13. Там само. – Оп. 1. – Спр. 382. – Арк. 30; ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 36-41.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 154.
15. Петров А.Н. Назв. праця. – С. 122.
16. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 659-660.
18. Там само. – Спр. 328. – Арк. 181-192.
19. Там само. – Спр. 86. – Арк. 14.
20. Там само. – Спр. 115. – Арк. 391-392.
21. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXVIII. – СПб., 1830. – С. 1029-1030.
22. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122-125.
23. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94-94 зв.
24. Там само. – Спр. 44. – Арк. 218 зв.
25. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 118 зв.
26. Там само. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 206 зв., 207.
27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 54-55.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 54.
29. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепрпетровск., 1982. – С. 29.

30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 12984. – Арк. 29.

31. Там само. – Спр. 771. – Арк. 147.

32. Там само. – Спр. 1469. – Арк. 82-83.

33. Там само. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 489 зв.; Спр. 328. – Арк. 181-192.

Марина Рейко

КАВКАЗЬКА ПРОБЛЕМА ОЧИМА БАРОНА Ф.Ф. ТОРНАУ

Давно відгриміла Кавказька війна XIX ст., проте відлуння тих подій досі бентежить думки не лише істориків. Реальність змушує переглядати сторінки минувшини та виокремлювати нові і нові контенти, щоб зрозуміти досі незбагнений матеріал. Незважаючи на те, що історія війн на Північному Кавказі в XIX ст. не обділена увагою істориків, дане явище донині містить ряд лакун, які заважають повністю реконструювати події та закрити риторичні запитання, якими рясніє історія проблеми.

Для реалізації своєї скромної місії в справі дослідження даної проблеми ми зосередилися на вивченні ставлення населення Російської імперії до кавказького питання і якраз з цього боку звернулись до спогадів барона Ф.Ф. Торнау. Федора Федоровича можна вважати непересічною особистістю, і на користь цього свідчать факти його життя: почавши військову службу 18-річним прапорщиком і отримавши всі наступні підвищення за успіхи, закінчив її в чині генерал-лейтенанта. Наш герой служив на Кавказі в дуже складний період історії краю (1832-1849 рр.), де він став свідком багатьох історичних подій. Свого часу автор “Спогадів кавказького офіцера” був відомим “кавказцем”, і яскравим підтвердженням цього є надзвичайна популярність його творів у середині XIX ст., що засвідчили сучасники¹. Таким чином, спогади Ф.Ф. Торнау, викликавши зворотний зв'язок у читачів XIX ст., слугуватимуть у наш час характеристикою ставлення до Кавказької війни певної частини населення Російської імперії, зокрема офіцерства, що і стало метою нашої роботи.

Свої спогади про кавказький період життя Ф.Ф. Торнау починає писати у Відні, куди він призначений 1856 р. військовим агентом при російському посольстві. Тут були написані “Спогади кавказького офіцера” (1864 р.) та “Спогади про Кавказ та Грузію” (1868 р.). Після завершення служби у Відні Федір Федорович разом із сім'єю повертається до Санкт-Петербурга, де він продовжує знайомити читача з Північним Кавказом, написавши “Із спогадів колишнього кавказця” (1874 р.) та “Гергебиль” (1875 р.). Згадуючи свою роботу над мемуарами, автор зазначає: “Мої цидулки згоріли разом з будинком в Нижегородському маєтку і пам'ятати всі цифри неможливо. Добре, що події, місця, люди та все, що було ними зроблено або сказано визначного, з безпомилковою точністю відроджуються в моїй пам'яті, коли я звертаюсь думками до справ минулого”². Дані твори – це не все мемуарне багатство, залишене нам Торнау, але лише вони безпосередньо були використані як джерела даної роботи.

Найпопулярнішими свого часу стали “Спогади кавказького офіцера”, тому хочеться зупинитися на них трохи детальніше. Відомий дослідник Кавказу О.П. Берже у своєму “Етнографічному огляді Кавказу” писав: “1864 р. Торнау видав свої “Спогади кавказького офіцера”. Передаючи живу розповідь про страждання автора в полоні у горців, вони містять багато нових та цікавих

подробиць про домашній та юридичний побут абхазців та їхніх сусідів черкесів. Як за викладом, так і, головним чином, за змістом, твір Торнау належить до кращих робіт, що вийшли з-під пера наших вітчизняних діячів на Кавказі³. Матеріали Федора Федоровича ретельно використані в дослідженні історика М.Ф. Дубровіна, дослідженнях ботаніка та географа М.М. Альтова, також на його спогади спирається російський історик літератури академік М.А. Котляревський⁴. 1876 р. спогади Торнау були перекладені на французьку мову академіком М. Броссе, який високо оцінив розміщені в них факти історичного, біографічного та етнографічного характеру. 1978 р. у світ вийшла робота Г.О. Дзидзарія “Ф.Ф. Торнау та його кавказькі матеріали”, де автор дав характеристику численним матеріалам по історії, етнографії та географії Західного Кавказу на фоні біографії барона та вперше опублікував список друкованих робіт Федора Федоровича⁵. 2002 р. “Спогади кавказького офіцера” були перевидані, автори мали на меті ближче познайомити читачів з багатогранною науковою інформацією, вміщеною в ній, а також “з біографією самого Торнау, його героїчною особистістю, в якій високий інтелект, проникливий розум, спостережливість, неупередженість та тверезість поглядів гармонійно поєднуються з письменницьким талантом, науковою добросовісністю та об’єктивністю”⁶. З такою постановкою питання погоджуємось і ми, прикро лише, що дана робота недоступна для українського історика. На жаль, жоден з дослідників не зупинився саме на ставленні нашого героя до кавказької проблеми, але це не має бути дивиною, адже такий ракурс є пріоритетом постмодерної історіографії.

Цілком усвідомлюючи, що предмет нашого аналізу достатньо тонкий та не стандартний, ми вважаємо за необхідне використовувати не лише конкретно-історичний метод та його варіації, а й долучити контент-аналіз, щоб за допомогою цифр об’єктивізувати отримані результати. Даний метод уже добре зарекомендував себе в історичних дослідженнях. У рамках контент-аналізу ми вимірювали прості частоти узагальнених назв місцевого населення Північного Кавказу в усіх мемуарах барона, які стосуються кавказького періоду служби. В результаті ми отримуємо цілісну картину ставлення до горців і через призму цих висновків зможемо об’єктивніше судити про ставлення нашого героя до Кавказької війни.

Федір Федорович Торнау народився 1810 р. у старовинній дворянській родині, багато поколінь якої присвятили себе військовій службі. Батько, полковник Федір Григорович Торнау, учасник Вітчизняної війни 1812 р., дід – генерал катерининських часів. Наш герой рано став сиротою, батько загинув, коли йому було два роки. Федір Федорович отримав чудову освіту в пансіоні при Царськосільському ліцеї, 1829 р. вступив до війська та був призначений прапорщиком в 33-ій егерський полк і брав участь у кампанії проти Туреччини⁷. Служба на Балканах стала незвичайною сторінкою в житті барона, але це вже інша історія.

Після закінчення війни Ф.Ф. Торнау перевели до Санкт-Петербурга, де в департаменті генерального штабу три місяці він “просидів за маршрутним столом, звідки випросився на Кавказ, який приваблював в той час російську військову молодь”⁸. На початку березня 1832 р. молодий підпоручик залишає столицю і їде в Тифліс у штаб Окремого кавказького корпусу. Дорога видалась нелегкою, і вже на початку своєї розповіді автор відзначає своєрідну атмосферу, яка згущувалась на підступах до Тифлісу: “Подорожнього зустрічали та проводжали на станціях красномовними розповідями про лютість черкесів, про безконечні грабежі та вбивства, які чинили вони в найближчій місцевості”⁹.

Протягом подорожі кавказькій природі вдалося зачарувати нашого героя, і це перше враження сильно вплинуло на нього, проте здивували і російські укріплення та міста: “Зовнішній вигляд Ставрополя, насправді, мало корелювався з важливістю політичного значення, яким місто наділялося в очах люду, що звертає до нього свої погляди та сподівання”¹⁰.

На початку квітня 1832 р. Федір Федорович прибув до Тифліса та представився

начальнику штабу корпусу генералу Володимиру Дмитровичу Вольховському, котрий призначив Торнау завідувачем другого відділення канцелярії Генерального штабу. Через три місяці Федір Федорович познайомився і зі способами ведення воєнних дій на Кавказі під час експедиції до невеликих гірських селищ галгаєвців, які зрадили присязі імперії та приєдналися до повстання Казі-Муллі, і тому було “необхідно знищити віру горців в силу їх притонів та довести їм прикладом, що для російського війська немає непрохідних доріг”¹¹. Цю тезу вдалося втілити в життя, і вже 28 липня 1832 р. експедиція завершилась – військо повернулося до Владикавказу.

Наступним походом, який описує Торнау, стала чеченська експедиція. Автор аналізує відносини росіян з чеченцями: “На лівому фланзі Кавказької лінії найзлішими нашими ворогами були чеченці. <...> Неприязнь чеченців до росіян зростала з кожним роком, приймаючи характер непримиримої, винищувальної війни”¹². Експедиція вирушила до селища Герменчуг 8 серпня і в ході її автор зрозумів, що в Чечні росіяни змушені вести найскладнішу “лісову війну”. До того ж Торнау зазначає: “Як противники чеченці заслуговували повної поваги, і жодному війську не дозволено було нехтувати ними посеред їх лісів та гір. Добрі стрілки, люто хоробрі, кмітливі в військовій справі, як і інші горці, вони спритно вміли користуватися для своєї оборони місцевими умовами, підмічати кожну помилку та з неймовірною швидкістю надавати їй смертельний для нас оберт”¹³.

Під час облоги Герменчуга Федору Федоровичу “поталанило” на власні очі впевнитися у фанатичності газавату – в селищі залишалось 72 жителі, яким запропонували здатися, але вони обрали смерть у вогні своїх осель: “Сонце зайшло, і лише червоне полум’я пожежі освітлювало цю картину гібелі та розорення. Чеченці, які твердо вирішили померти, заспівали передсмертну пісню, спочатку голосно, потім все тихше і тихше, по мірі того, як число співаючих зменшувалось від вогню та диму”¹⁴.

Після того, як 12 вересня колона дійшла до Дарго та розорила його, почався рух у зворотному напрямку. Саме на зворотному шляху російським військам довелося, як і завжди на Кавказі, зіткнутися з певними проблемами: “У Кавказьку війну відступ був справжнім пробним каменем рівноваги, холонокровності та кмітливості командира. Всі горці, а чеченці особливо, слабо протистояли наступу та несамовито проводжали відступаючі війська, не даючи їм кроку ступити без боротьби”¹⁵. Напередодні Пасхи навесні 1833 р. вийшли нагороди за експедицію – Торнау підвищили до поручика та перевели в генеральний штаб. Стан здоров’я дозволив йому повернутися до служби лише восени 1834 р.

Наприкінці 1834 р. Торнау чекало нове завдання – він мав дослідити береговий простір Чорного моря на півночі від Гагр під виглядом горця. Експедиція була підготовлена вже в липні 1835 р., і протягом виконання цього завдання Федору Федоровичу довелося тісніше познайомитися з гірським населенням, окремі представники якого вразили автора своїми чеснотами, зокрема, один з його провідників – Хатхуа: “Високий, стрункий, загартований в трудах та небезпеці, завжди розважний та незворушний, стрілок без промаху – ця залізна людина не мала в цілій Абхазії рівного собі мисливця. <...> Він був дуже добродушним. Втома не існувала для нього; він вставав раніше і лягав пізніше всіх. Його досвід та правильний погляд на все, що стосувалось гірського життя, мали таке значення, що ніхто не мав права сперечатися з ним, і всі беззаперечно підкорялися його судженню”¹⁶. Також мандрівник зблизився зі своїм перекладачем, в якому “звук бачити товариша та любив його за добру вдачу та якість розуму, якими він відрізнявся від знайомих мені абхазців”¹⁷. Мабуть, саме таке близьке знайомство з представниками гірських народів сприяло формуванню його ставлення до кавказької проблеми.

У результаті першої експедиції до Західного Кавказу Торнау глибоко та всебічно дослідив життя гірських народів, фізичну, історичну та економічну географію краю, воєнно-стратегічні питання. Завдяки наполегливій праці Федору

Федоровичу вдалося виправити багато непорозумінь, пов'язаних з неточними даними, якими рясніли топографічні карти. До того ж Торнау познайомився з мовами та діалектами, якими користуються за Кубанню, і таким чином отримав можливість уперше систематизувати племена горців, що живуть навпроти правого флангу Кавказької лінії. Незабаром нашого героя підвищили до чину штабс-капітана.

На початку вересня 1835 р. був розроблений другий маршрут експедиції до східного берега Чорного моря, яка також завершилась вдало. Торнау в своїх доповідях наголошував на слабкості невеликих укріплень кавказького узбережжя, які в мирний час блокували горці, а у випадку європейської війни та появи ворожого флоту нездатних витримати бомбардування з моря: "Важко було зрозуміти, з якою метою будували редут, де він нічого не захищав, окрім солдат, які його обороняли; а навіщо вони тут знаходились і, до того ж, в числі лише однієї роти, ще менше було зрозумілим"¹⁸. Наш герой аналізує дану ситуацію та приходиться до висновку: "На лихо, в той час на Кавказі робили безліч подібних помилок. Невпинно займали місцевість без усілякої необхідності, будували укріплення, непристосовані ані до умов краю, ані до способу ведення війни, розміщали в них гарнізони надто слабкі для того, щоб утримувати в страху жителів, роздрібнювали таким чином свої сили, війська схилили без усілякої користі хворобам та бідам, а горцям надавали такими мірами можливість грабувати та обкрадати російських солдат"¹⁹. Висновки Торнау цілком підтвердилися подіями Кримської війни.

1836 р. таємне дослідження морського узбережжя від р. Сочі до Геленджика знову доручили Торнау. Але цього разу ініціативу розробки операції було передано командувачу Кубанської кордонної лінії генералу Г.Х. Зассу, через що в провідники Федору Федоровичу дали неперевірених людей. В ніч з 9 на 10 вересня зрадники видали Торнау горцям, які вимагали непомірний викуп за нього: п'ять четвериків срібла або стільки золота, скільки важить полонений. Цей період життя автора був надзвичайно тяжким: "Моє становище ставало з кожним днем все нестерпнішим; кайдани, нестача одягу та білизни, бруд та голод виснажували моє тіло, а безнадійність вбивала дух. У цей час я пройшов через всі відчуття людини, приреченої на смерть"²⁰. Рівно два роки та два місяці Ф.Ф. Торнау провів у полоні. Невдалі спроби втечі лише погіршували умови його життя. Безуспішними виявилися набіги російських військ під командуванням Г.Х. Засса з метою його визволення. Нарешті, вірному другу Федора Федоровича ногайському князю Тембулату Карамурзіну вдалося викрасти полоненого в ніч з 9 на 10 листопада 1838 р.

У кінці 1838 р. нашого героя викликали до Петербурга для зустрічі з царем та поновлення сил. 1839 р. Торнау був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня та отримав чин капітана. Після тривалого одужання Федір Федорович, незважаючи на прохання друзів, залишився служити на Кавказі до 1849 р., коли він пішов у відставку. В зв'язку з Кримською війною Торнау знову вступив на службу і з 1856 по 1873 рр. служив воєнним агентом російського посольства у Відні. 1873 р. Федір Федорович стає членом Воєнно-вченого комітету Головного штабу, цього ж року йому жалували 300 десятин землі на Кавказі. 1875 р. в чині генерал-лейтенанта Ф.Ф. Торнау разом з дружиною оселився в австрійському місті Едліц, де 7 січня 1890 р. закінчився його життєвий шлях²¹.

У своїх спогадах різних років автор часто розмірковує про долю горців у Кавказькій війні, методи ведення бою проти них, про їх чесноти та вади. Торнау резюмує щодо історії Північного Кавказу: "Лише у військовій справі та озброєнні вони (горці. – Р.М.) просувались уперед; а у всьому іншому зупинились на тій сходинці, на якій були при Страбоні, що описав їх побут"²². Оскільки горці люблять волю більше, ніж життя, то з першого наближення росіян почалася війна, і Торнау впевнений, що саме воля до незалежності спонукала черкесів до боротьби, і прихилити їх може лише сила. Важливим фактором у воєнних діях проти горців Федір Федорович визначає силу мотивації, і цей показник був явно на боці

противника: “Один день схожий на інший, що було вчора – повториться завтра; всюди гори, ліс, а чеченці люті та неблаганні в битві”²³. Горці чудово володіють місцевістю – при найменшій помилці виринають з-під землі, безперервно тривожать противника, але рідко уперто захищають позицію, зате переслідують вони з несамовитістю. Проте головні досягнення місцевих жителів – в набігах, особливо в малих партіях²⁴.

Аналізуючи сучасний стан на Кавказькому фронті, Торнау приходиться до висновку: “Оборонна система, яку ми прийняли на деякий час у вигляді досвіду, виявилася зовсім незадовільною для збереження спокою. Набіги горців на наші кордони примножились та набули дуже небезпечного характеру, через що козаки не мали спокою у своїх станицях”²⁵. Серед чеснот горців автор виділяє неабияку сміливість, скромність та витривалість.

У результаті контент-аналізу текстів спогадів Торнау на виявлення кількості узагальнених найменувань місцевого населення ми виділили 1294 назви [Дод. 1]. У 56 % випадків автор вживав назви, похідні від народностей (чеченці, абхазці, дагестанці і т.п.), 17 % - неприятель, 12 % - горці, 4 % - за назвами поселень (галгаєвці, медовеевці і т.п.), 3 % - народ, 3 % - абреки, 2 % - розбійники; ворог, населення, суспільства, противник, скопище, хижак, фанатики, натовп, шайки, захисники – 3 %. Цікаво, що на початку “Спогадів про Кавказ та Грузію” Торнау згадує про загальновживану назву горців: “Хижак – офіційний термін для горців, що проривались в наші кордони”²⁶, проте сам Федір Федорович дуже рідко користується цим терміном. Ця ситуація видається нам цікавою і, власне, говорить на користь реалістичного ставлення автора до місцевого населення та Кавказької проблеми в цілому.

Торнау досить зрозуміло висловлює свою позицію щодо війн узагалі – він вважає їх великим злом, але невідворотним, доки людство не звільниться від гніту свавільства. А до того часу лише сила може зберігати порядок між людьми. Свою місію в даному питанні наш герой бачить як опір проти такого зла та захист рідного краю²⁷. Торнау вважає позицію імперії цілком справедливою, проте і боротьбу горців не раз називає війною за незалежність. На перший погляд може здатися, що в даній тезі існує протиріччя, але ми так не вважаємо. На нашу думку, Федору Федоровичу притаманна твереза оцінка ворога і ситуації: для Російської імперії того часу, зважаючи на геополітичне становище, не було іншого виходу, як не мали другого варіанту дій і горці, котрі звикли до збройної боротьби та не поважали непроханих гостей на своїй землі. Торнау це розумів і не принижував себе недооцінкою ворога, навпаки, він високо цінував їхні бойові якості і через це не був меншим патріотом своєї батьківщини. Нам здається, що якби і командний склад Окремого кавказького корпусу дотримувався такої позиції, а не вважав горців куюно невігласів, то війна завершилась би набагато раніше.

“Давно втихла боротьба на Кавказі, давно перестали про неї говорити та думати; наче зовсім забули, скільки коштувало праці та страждань, скільки пролилося крові, перш ніж вдалося приборкати бойові племена, які його населяли”²⁸. Так вважав кавказький офіцер півтора сторіччя тому, проте сучасність доводить зовсім інше – Північний Кавказ не перестає бентежити ані дослідників, ані пересічних громадян. Саме через це і ми намагалися побудувати ретроспективний погляд, щоб повніше реконструювати події неоднозначної війни. В ході дослідження ми дійшли висновку, що наш герой Ф.Ф. Торнау не любив війну, вважав її необхідністю. Автор реалістично оцінював суперника, бачив в ньому і слабкі, і сильні сторони. Напевно, хтось може закинути Торнау лояльність до горців, але ми так не вважаємо, просто автор ставився до них як до звичайних противників, не ідеалізуючи і не принижуючи їхню гідність (адже саме така варіативність ставлення до тубільців Північного Кавказу була характерною в другій третині XIX ст.).

У “Сподах кавказького офіцера” наш герой описує дуже цікавий момент, що яскраво характеризує його ставлення до проблеми – протягом свого полону Торнау

довелося побачити сцену торгівлі жінками. Описуючи її, автор дозволяє собі відволіктись на власні переживання, але потім зазначає: “Не буду виправдовувати черкесів в цій справі, але не буду і суворо їх засуджувати...”²⁹. Нам здається, що в цій тезі викладена життєва позиція автора стосовно місцевого населення – незважаючи на безліч страждань, які принесли йому два роки полону, Федір Федорович не став зневажати цілий народ, як це часто буває. Для нього горці – вороги, але завдяки тісному знайомству з їх культурою, способом життя і людьми, врешті-решт, Торнау бачить перед собою не купу хижаків, а окремих представників, різні особистості, не об’єднані між собою розповсюдженими негативними стереотипами.

Додаток 1

Джерела та література:

1. Макарова С.Э. Барон Ф.Ф. Торнау и его воспоминания // Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 8.
2. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – №4. – С. 691.
3. Труды III Международного съезда ориенталистов в Санкт-Петербурге. Т. 1. – СПб., 1879/80. – С. 307.
4. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 7.
5. Дзидзария Г.А. Ф.Ф.Торнау и его кавказские материалы. М., 1978. – 156 С.
6. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – М., 2000. – С. 28.
7. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 9.
8. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.
9. Там само. – С. 9.
10. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года //

Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 122.

11. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 2. – С. 435.

12. Там само. – № 3. – С. 109.

13. Там само. – С. 113.

14. Там само. – С. 128.

15. Торнау Ф.Ф. Из воспоминаний бывшего кавказца // Нева. – 1910. – № 17. – С. 12.

16. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 73.

17. Там само. – С. 64.

18. Там само. – № 9. – С. 16.

19. Там само. – № 10. – С. 73.

20. Там само. – № 12. – С. 206.

21. Макарова С.Э. Вказ. твір. – С. 30.

22. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 130.

23. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 3. – С. 109.

24. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 10. – С. 132.

25. Там само. – С. 108.

26. Торнау Ф.Ф. Воспоминания о Кавказе и Грузии. // Русский вестник. – 1869. – Т. 79. – № 1. – С. 8.

27. Там само. – № 4. – С. 673.

28. Торнау Ф.Ф. Гергебиль. // Русский архив. – 1881. – Кн. 2. – № 3-4. – С. 425.

29. Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1835, 1836, 1837 и 1838 года // Русский вестник. – 1864. – Т. 53. – № 12. – С. 206.

Володимир Меша

СВЯТА ЗЕМЛЯ У ВИВЧЕННІ ДІЯЧІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ П ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: ПЕРЕДУМОВИ, ЕТАПИ, РЕЗУЛЬТАТИ

Після падіння Східної Римської імперії (Візантії) на світовій арені діяла лише одна православна імперія, яка могла претендувати на роль захисника інтересів східного християнства в рамках Вселенської православної церкви та підтримувати ідею православного прозелітизму в різних частинах світу, – Російська імперія. Зростання міжнародного впливу Росії протягом XVIII–XIX ст. та масштабів зовнішньополітичних зацікавлень Петербурга неодмінно мали призвести до посилення політики Росії на Сході і, зокрема, до виконання почесної ролі захисника інтересів православ'я в Османській імперії – державі, до якої офіційно входили конфесійні території чотирьох східних православних патріархів – Константинопольського, Александрійського, Єрусалимського та Антиохійського. Особливе місце серед названих центрів східної християнської церкви займав Єрусалимський патріархат – як колыска християнства і первісток всіх християнських церков, як світовий центр найбільших християнських святинь. Опікування цими святинями було предметом суперечок великих країн Європи і стало однією з причин невдалої для Росії Кримської війни 1853-1856 рр. з

Оттоманською Портою та коаліцією європейських держав. До часу своєї загибелі або трансформації в умовах комуністичного панування Росія незмінно прагнула засвідчувати свою присутність на Святій землі та розвивати діяльність російської православної місії в Єрусалимі – це було важливим питанням престижу та інтересів православної церкви.

Православні патріархати Сходу об'єктивно були зацікавлені у зростанні політичного впливу Росії на міжнародній арені, оскільки перебували у дуже невігідних умовах в рамках іновірної держави. Єрусалимський патріархат, у власності якого була більша частина християнських святинь Палестини, був особливо зацікавлений у допомозі з боку Росії. Ця церква зазнавала тиску не лише з боку турецької адміністрації, а й західних країн, які прагнули розширити свої права на території священних місць Палестини, взяти під свій контроль певні святині Єрусалима, Віфлеєма та ін. міст. Тісні відносини між Єрусалимським патріархатом та російською владою і церквою (відносини започатковано в середині XVI ст.) ще за московського періоду російської історії вийшли на рівень не тільки міжцерковного, а й політичного співробітництва. Єрусалимський патріархат надавав Росії досягну для нього інформацію щодо політичної ситуації в Османській імперії, орієнтував російську владу на потребу допомоги православним народам у боротьбі з Оттоманською Портою. У Православній богословській енциклопедії початку XX ст. зазначалося, що після кожної військової поразки турків або під час політичних звад єрусалимські патріархи сповіщали російський уряд, „що царство агарян слабне та що московські царі мають готуватися прийняти візантійську спадщину. Патріархи уважно слідкували за політичним життям у Туреччині, за ходом війн з росіянами, надсилаючи відповідні повідомлення до Росії, давали поради та... сприяли торжеству Росії над ворогами” (17, С. 398-399). За імперського періоду у відносинах з Єрусалимським патріархатом Росія обмежувалася спочатку лише традиційними пожертвами на користь Храму Гробу Господнього та інших святинь Палестини. Починаючи з 1840 рр., коли католицька церква значно активізувалась на території Палестини, Росія знову намагається налагодити особливі відносини з Єрусалимським патріархатом.

Активність західних країн у Палестині зростала неухильно починаючи з XVI ст., коли на Святій землі вперше після доби хрестових походів з'явилися представники латинської церкви. Поступово збільшуючи католицьку громаду в Палестині, набуваючи прав власності на землі та перебираючи на себе деякі християнські святині, представники папської курії спромоглися в 1846 р. заснувати Католицький єрусалимський патріархат. Завдяки підтримці чернечих орденів та місіонерських товариств Західної Європи католицька церква в Палестині спиралася на потужну фінансову базу та високопрофесійних місіонерів. Наприкінці XIX ст. католики вже мали в Святій землі 22 монастирі, понад 60 храмів, близько 50 філантропічних закладів, понад 70 нижчих шкіл, понад 20 середніх та 2 вищих. На ниві католицької пропаганди діяли представники 10 католицьких орденів, понад 600 священників, місіонерів та вчителів. Результати їхньої діяльності були настільки успішними, що наприкінці XIX ст. у Палестині було понад 13 тисяч прозелітів католицької церкви (для порівняння – православне населення Палестини у цей же час становило 27, 5 тис. чол.). Пропагандою своїх ідей займалися і представники різноманітних протестантських течій, переважно з Британії та Німеччини. Кількість протестантського населення в Палестині у 1890 рр. сягала близько 4 тис. чол. Ще до початку діяльності Російської православної місії в Єрусалимі в цьому місті були засновані англійське, пруське, французьке та сардинське консульства [17, С. 400-402, 417; 3, С. 466; 5, С. 43 зв.].

Отже, серед факторів, які зумовили активізацію російської зовнішньої політики в Палестині та зобов'язали офіційний Петербург посприяти посиленню позицій російської православної церкви в Святій землі, були такі:

- традиційні ідеологічні міркування – прагнення Росії на ділі виконувати роль (місію) захисника Вселенського Православ'я;

- посилення позицій західних країн та західних течій християнства в країнах Леванту і, зокрема, в Палестині.

Останній фактор був особливо вагомим з огляду на традиційне протистояння Росії, Англії та Франції (згодом і Німеччині) в питанні впливу на ситуацію в ослабленій Османській імперії. При цьому православні церкви Сходу могли виконувати роль додаткового важеля впливу в регіоні, а подеколи й вірних союзників Російської імперії.

В умовах потужного інославно-місіонерського руху православна єрусалимська патріархія, вочевидь, потребувала допомоги з боку інших православних церков та держав. У цій ситуації російський уряд вирішив вдатися до активніших кроків й ініціював 1842 р. відрядження до Палестини відомого сходознавця, дослідника історико-мистецької спадщини Афону, Палестини, Синаю та інших відомих центрів православної духовності архимандрита Порфірія (К.А. Успенський)*. На той час настоятель церкви при імператорській російській місії у Відні архимандрит Порфірій мав на місці вивчити стан справ у Палестині й представити детальний звіт. Ця місія була виконана, й у своїх реляціях архимандрит відзначав, що завдання Росії по відношенню до палестинської церкви полягає тепер не тільки в тому, щоб надавати їй фінансову допомогу та захист перед турецьким урядом, а головним чином у просвітницькій роботі серед тамтешніх греків та сирійців, у належному виванні білого та чорного духовенства, в упорядкуванні місцевого церковно-економічного життя та встановленні правильних відносин між пастирями та паствою [17, С. 404].

Завдання, визначені архимандритом Порфірієм, були настільки масштабними, що навіть виходили за межі компетенції російської православної церкви та уряду, оскільки стосувалися внутрішнього життя незалежної помісної церкви – єрусалимського патріархату. І все ж стала зрозумілою необхідність створення окремої інституції, яка могла б опікуватись інтересами слабкого, але надзвичайно важливого, з точки зору інтересів Вселенського Православ'я, Єрусалимського патріархату.

1846 р. було засновано російську духовну місію в Палестині з резиденцією в Єрусалимі. На чолі місії було призначено архимандрита Порфірія, і за наданою їй інструкцією вона мала представляти в Єрусалимі “взірець православного благолепного богослужіння” та виконати завдання “піднесення грецького духовенства у власних його очах та в очах православної пастви” і “навернення до православ'я й утвердження в ньому місцевих народних елементів” [5, С. 43 зв.].

Незважаючи на те, що інструкції, по суті, повторювали амбіційні завдання, визначені попередньо Порфірієм Успенським, реальні можливості створеної місії були мізерними. За тією інформацією, котру ми знаходимо у “Доповідній записці про потреби місії в Єрусалимі” (укладена на початку 1880 рр.),** виконання цих завдань вимагалось від двох російських ченців, “які жили на хлібах у греків” та були залишені майже напризволяще без будь-якої підтримки. Не дивно, у зв'язку з цим, наголошує автор, що духовна місія нічого не зуміла зробити [5, С. 43 зв.-44].

Діяльність палестинської духовної місії була перервана Кримською війною 1853-1856 рр., але, зрозуміло, що перебуваючи в незavidному становищі, вона і без війни не могла провжувати повноцінну роботу за тих умов, які склалися. Після війни діяльність місії було відновлено, і склад та потенційні можливості цього осередку російської православної церкви в Єрусалимі були вже дещо іншими. Призначена в 1858 р. місія складалася з преосвященного Кирила (голова місії), двох ієромонахів, ієродиякона та 6 півчих. За наданою їй інструкцією на неї покладалося завдання “не дивитися більше на церкву в Сирії та Палестині кризь грецьку призму”, а дбати про справжні інтереси Росії, утримувати арабів у православ'ї та не допускати їх до переходу в латинську віру, замирювати ворогуючих арабів і греків та загалом усі ворогуючі між собою в Єрусалимі віросповідання, мати моральний нагляд за руськими паломниками, турбуватися

за урочисте «благолепіє» руського богослужіння і дбати про заснування богоугодних закладів, роздавати милостиню місцевій пастві [5, С. 44-44 зв.].

Виразний акцент у наданих інструкціях на необхідності проводити самостійну політику в Палестині та не зважати на позицію грецького духовенства, яке складало церковну ієрархію Єрусалимського патріархату, потребує деяких пояснень. Святійший Синод та ієрархи російської православної церкви, висловлюючи це побажання, виходили з того, що грецьке духовенство прагнуло зберігати й надалі монополію душпастирської служби в Святій землі і неохоче йшло на залучення до неї місцевих жителів – арабів. Така позиція часом стояла на заваді політиці православного прозелітизму і стримувала процес навернення до православ'я місцевого люду. Російська православна церква, яка виступала проти грецького гегемонізму у східних патріархатах, готова була посприяти навіть у висвяченні єпископів з числа арабського населення і до того ж прагнула значно посилити місіонерську діяльність з метою зміцнення православної конфесії в Палестині. Автор «Доповідної записки» відзначав, що в справі опору іновірній пропаганді «інтереси патріархату прямо протилежні нашим». Місцева паства є бідною і, крім витрат, не приносить нічого патріархату. Тому вигіднішим для неї є скорочення постійної пастви. Єрусалимському патріархату уявляється ідеалом вірменська церква, яка не має в Палестині постійної пастви. Навпаки для Росії збереження кожного православного є збереженням додаткового союзника [5, С. 42 зв.].

Незважаючи на те, що російській духовній місії було виділено стале грошове утримання в розмірі 14 тисяч 650 рублів на рік і склад місії було розширено, її діяльність ще певний час не відзначалась особливою активністю та помітними успіхами. Значною мірою це пояснюється тим, що від часу заснування так званого Палестинського комітету (1858 р.), який було введено у структуру Міністерства іноземних справ Російської імперії, до Єрусалима було відряджено консула, і відносини між офіційним представником дипломатичного відомства та головою духовної місії набули характеру перманентного протистояння. «Доповідна записка про потреби місії в Єрусалимі» пояснює це прагненням світської влади принизити роль саме духовної місії і звести її до ролі «домового священика при консулі» [5, С. 45-45 зв.]. Взаємні образи та недоречне протистояння представників російської світської та духовної влад лише відволікали їх основні функції – захист інтересів православ'я та нарощення впливу Росії на Близькому Сході. Не простими були відносини керівників духовної місії і з єрусалимською патріархією. Лише з 1864 р., коли на чолі духовної місії стає архімандрит Антонін***, починається новий етап у діяльності цього осередку – період найбільших успіхів у релігійній та просвітницькій діяльності місії.

Початково маючи у своєму розпорядженні ті ж кошти та утверджений після Кримської війни 1853-1856 рр. штат місії, архімандрит Антонін розгортає активну діяльність у декількох напрямках. Насамперед, проводиться наполеглива робота з розширення земельної власності російської духовної місії в Палестині, що мало зміцнити її позиції, а головне, поліпшити умови численних паломників з Російської імперії, яких щорічно прибувало від 2 до 3 тисяч чол. [5, С. 43; 10]. На придбаних за приватні та громадські кошти**** землях зводилися церкви, притулки для паломників, школи, лікарні, господарські будівлі тощо.

На початку місії архімандрита Антоніна серед т.зв. руських місць у Єрусалимі були: частина храмового комплексу Воскресіння (на схід від самого храму Воскресіння), руське подвір'я та будинок для консулів у північно-західній частині Єрусалима, руське місце в районі Масличної гори та арабського поселення Кармес-Сайяд та руський цвинтар неподалік гори Воскресіння та Йосафатової долини (це так звана долина смерті – місце, де розміщені найдавніші поховання в Єрусалимі) [2, С. 656; 9, С. 550].

Протягом 28-річної служби на чолі духовної місії Антоніну вдалося придбати нову власність на суму до 2 млн. руб. [15, С. 870]. Зокрема, велику ділянку землі в Єрусалимі, земельну ділянку на Елеонській горі (околиця міста) поблизу місця

Вознесіння Господня (згодом тут, на місці плачу Господа над Єрусалимом, було споруджено церкву св. Марії Магдалини – в пам'ять імператриці Марії Олександрівни та церкву Вознесіння з дзвіницею і будинком для паломників [3, С. 477; 9, С. 507-508]. Придбано землі в Бет-Джалі (давня Ефрафа) між Єрусалимом та Віфлеємом, де влаштовано притулок, землі в Горній (на захід від Єрусалима, неподалік від цього місця розташовувалась “Горная” або “Горній град Іудовий” – там жили Захарія та Єлизавета – батьки Іоанна Предтечі). В Горнім граді було споруджено храм в ім'я Казанської Божої Матері, засновано монастирський жіночий притулок на місці давнього Іерихона, куплено землі в Йорданській долині Ель-Гор та в Хевроні [9, С. 508; 16, С. 20-22, 125-126].

З метою обжиття придбаних земель та допомоги паломникам новими господарями у цих володіннях російської духовної місії зводились нові притулки, лікарні, школи (в них навчали читання, письма арабською мовою, священної історії; існувала також школа для дівчаток) [12, Арк. 24 зв.].

Нові землі, придбані єрусалимською духовною місією РПЦ, а також історичні та археологічні пам'ятки в цих місцях були описані екстраординарним професором Київської духовної академії (КДА) Акимом Олесницьким, який 1873 – 1874 рр. здійснив поїздку по Палестині за відрядженням КДА. Ця наукова експедиція стала важливою подією у розвитку палестинознавства та формуванні сходовознавчої школи в рамках КДА. А. Олесницьким було описано Єрусалим II пол. XIX ст. (його святині), місця паломництва в Палестині та анклав Російської православної церкви (РПЦ) на Святій землі. В ряду інших Олесницький описує володіння РПЦ поблизу Хеврона – міста, до якого в I пол. 1870 рр. не дісталася жодна християнська місія, крім православної російської. Хеврон був на той час своєрідним осідком мусульман-ортодоксів, які вважали християн своїми особистими ворогами у Хевроні [16; С. 126]. Відповідно придбання архімандритом Антоніном земель поблизу цього міста та побудова нового “руського дому” були не лише великим благодіянням для паломників, а й значним кроком в історії християнського просвітництва тогочасної Палестини* ****.

Подвижницька праця членів єрусалимської місії на чолі з архімандритом Антоніном у справі зміцнення позицій РПЦ в Палестині все-таки не могла забезпечити вирішення усіх нагальних потреб православних паломників. Щорічно до Палестини прибувало до 3000 паломників з Російської імперії. Натомість паломницькі притулки навіть на початку 1880 рр. давали можливість розмістити не більше 800 чол. Внаслідок тісноти і спекотного клімату в притулках дуже складно було витримати певні норми гігієни та порядку. Нагляд за хворими православними паломниками був незадовільним, а відповідний госпіталь був розрахований лише на 50 ліжок. Значні випробування чекали на паломників по дорозі до Святої землі.

На початку 1880 рр. маршрут паломників виглядав так: православні віруючі спочатку добиралися до Одеси, звідки вирушали у морську подорож до Константинополя (вважалося, що маючи від 150 до 300 р., паломник не буде мати особливих незручностей в дорозі та самій Палестині)* *****; вже в Константинополі зупинялися на території грецьких монастирів, очікуючи проходження процедури перевірки документів (паспорта) – це займало чимало часу – до декількох днів; через 14 днів морської подорожі паломники прибували до Яффи, через два дні караванного шляху – до Єрусалима. У Вічному місті, як і в Яффі, паломники стикалися з проблемою розміщення та організації елементарного побуту (в притулках РПЦ не вистачало місць, а перебування в грецьких монастирях було дорогим – навіть воду доводилося купувати!). Надійних і досвідчених провідників по інших святих місцях Палестини було дуже мало, тому ці подорожі були небезпечними та посильними лише для витривалої людини [10; С. 644, 646].

Ситуація почала змінюватися на краще, коли до роботи з організації паломництва до Палестини долучилося засноване 1882 р. імператорське православне палестинське товариство. Очоловане великим князем Сергієм Александровичем

і маючи у своєму складі найвпливовіших міністрів, у тому числі обер-прокурора Св. Синоду К.П. Победоносцева, товариство опікувалося підтриманням православ'я у Святій землі, допомогою паломникам та ознайомленням російського суспільства зі святими місцями Палестини, поширюючи наукові та популярні друковані видання [10; С. 645; 17; С. 406]. Фінансовими джерелами діяльності товариства були приватні пожертви та щорічні збори по церквах імперії на потреби імператорського палестинського товариства.

Проаналізувавши стан організації паломництв, для цього до Палестини звичним паломницьким маршрутом відрядили одного з членів товариства, правління палестинського товариства 18.10.1884 р. вирішило зосередити зусилля на вирішенні низки проблем:

- 1) можливе здешевлення подорожі до Єрусалима;
- 2) покращення притулків для паломників та заснування дешевих їдалень;
- 3) посилення єрусалимської духовної місії (збільшення чисельності місії у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи);
- 4) підбір гарних проводирів по святих місцях;
- 5) збільшення числа служб слов'янською мовою у храмі Воскресіння в Єрусалимі [10; С. 644, 646].

За свідченням Православної богословської енциклопедії (1905 р.), завдяки діяльності імператорського православного палестинського товариства вдалося прекрасно організувати паломницький рух та подорожі по Святій землі [17; С. 406]. При притулках заведено пральні, лазні, їдальні, хлібопекарні, збільшено саму мережу паломницьких притулків та лікарень. Завдяки співробітництву з Російським товариством пароплавства і торгівлі вартість проїзду в обидва кінці в III класі вдалося зменшити до 47 руб. (тобто менше 2-місячного жалування звичайного священика). Крім того, на початку XX ст. палестинське товариство вже мало 87 шкіл в Палестині та Сирії з 10.225 учнями та 417 вчителями. Товариство видавало періодичні друковані видання “Палестинский сборник”, “Сообщения”, “Беседы о Святой земле”, “Палестинские листки” та інші. Інтерес до історії країн Близького Сходу зумовив утворення при Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 р. (1882 – 1897 рр.) видало 93 праці наукового та літературного характеру в 160 томах [8; С. 50; 10; 645; 17; С. 406].

Розвивалося також співробітництво між Палестинським товариством та Єрусалимською духовною місією РПЦ, яка за штатом 1890 р. складалася вже з 30 чоловік. * * * * * Крім спільної організації паломництв, навчання в православних школах в Палестині, обидві структури співпрацювали в галузі дослідження історії, археологічної та мистецької спадщини Палестини. Зокрема, в результаті проведених Палестинським товариством під наглядом архімандрита Антоніна археологічних розкопок протягом 1883 – 1891 рр. було віднайдено і відкрито для споглядання монументальні фрагменти пропілей Константинової базиліки (IV ст. н.е. – зі східного боку храму Воскресіння в Єрусалимі), мозаїчні фрагменти однієї з Елеонських усипальниць (V ст.) на Елеонській горі в Єрусалимі (з цієї гори Ісус Христос вознісся на небеса після явлення своїм учням; розкопки проводилися на ділянці, що належала РПЦ) та фундаменти давніх церков і мозаїчні фрагменти усипальниць в Єрихоні [9; С. 550, 561 – 562, 567 – 568].

Палестинське товариство поступово перебрало на себе головну роль в організації шкіл та притулків, забезпечувало паломників необхідним юридичним захистом, транспортом, організувало фахові археологічні розкопки тощо у тих масштабах, котрі диктувалися часом, і в тій взаємодії світських та духовних установ в Російській імперії і Святій землі, яка була недосяжною для духовної місії в Палестині. Палестинське товариство вирішальним чином посприяло розвитку тих успіхів, які стали заслугою та результатом діяльності архімандрита Антоніна та всієї російської духовної місії в Єрусалимі. Лише за 1895 – 1896 рр. на різноманітні благодійницькі та просвітницькі заходи в Палестині Імператорське палестинське товариство витратило понад 530 тис. рублів [8; С. 50].

Активізація діяльності РПЦ на священних для усіх християн землях Палестини, успіхи у справі зміцнення інтересів православної церкви на Сході йшли в руслі посилення позицій Російської імперії на Близькому Сході. Таємні угоди між Англією, Францією та Росією вже в роки I Світової війни передбачали розподіл Оттоманської Порти на сфери впливу в разі перемоги союзників по Антанті, але ще задовго до цього Росія намагалася використати можливості зміцнення своїх позицій у цьому регіоні, й одним із засобів до цього були традиційні заходи з матеріальної підтримки східних православних патріархів та посилення позицій РПЦ у межах конфесійних територій Константинопольського, Александрійського, Антиохійського та Єрусалимського патріархів. Особлива увага була приділена Палестині, і за період II пол. XIX ст. російська духовна місія в Єрусалимі досягла значних успіхів. Значно розширено володіння місії в рамках Палестини, взято під опіку держави і церкви паломників до Святої землі з Російської імперії, за взаємних зусиль єрусалимської місії та Імператорського палестинського товариства створено значну мережу притулків для паломників, початкових навчальних закладів для місцевого населення, засновано лікарні та нові церкви. Плідна співпраця місії та Палестинського товариства проявилася і в організації археологічних розкопок на території Палестини, в т.ч. на території Єрусалима. Ці напрями діяльності православних духовних міст були безпосередньо пов'язані з представниками духовенства, які набували освіти та значний час працювали в Україні. Перший голова єрусалимської місії Порфірій Успенський після повернення з Палестини ще тривалий час здійснював свою пастирську службу в Україні, здобув своїми чеснотами сан єпископа чигиринського та став вікарієм Київського митрополита. Найдіяльніший голова єрусалимської духовної місії архімандрит Антонін здобув освіту в КДА та, як і Порфірій Успенський, підтримував контакти з цим відомим духовним навчальним закладом, збагатив колекцію при КДА предметами світської та церковної історії Сходу. Завдяки тісним зв'язкам КДА та Єрусалимської духовної місії цей навчальний заклад став свого роду одним з провідних центрів палестинознавства в Російській імперії й організовував спеціальні наукові експедиції до Святої землі (зокрема експедиція на чолі з екстраординарним професором КДА А.Олесницьким). Церковно-археологічний музей ЦАМ при КДА не мав собі рівних в Російській імперії за кількістю і вартістю експонатів. Одні з найдавніших візантійських ікон, подаровані музею Порфірієм Успенським (відносяться до VI ст. н. е.), і зараз експонуються в Києві – в музеї Богдана та Варвари Ханенків.

Джерела та література:

Архімандрит Порфірій – Сенявіну Л.Г., управляющому МИД. Письмо из Александро-Невской Лавры 29 января 1855 г. О назначении архимандрита Порфирия начальником русской духовной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 564. – А. 1-1 зв.

Вейнберг Л. Иерусалим // Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография И.А. Ефрона, 1894. – Т. XIII А. – С. 652-658.

Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.443-483.

Годубев С. Порфирий (Успенский) // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – С. 593-596.

Докладная записка о нуждах русской православной миссии в Иерусалиме // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 297. – А. 39-46.

Донесение о состоянии дел в Антиохийской Апостольской церкви // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 21-22 зв.

Донесение о состоянии православной церкви в Сирии и Палестине и вообще во всей Турецкой империи // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 15-19 зв.

Жилок С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.

Кондаков Н. Иерусалим христианский: исторический очерк и памятники // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.484-570.

Общее собрание Православного Палестинского общества // Вера и разум. Листок для Харьковской епархии. – 1884. – № 21. – С. 644-647.

Петров Н.И. Начало греко-болгарской распри и возрождение болгарской народности. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 105 с.

Письмо архимандрита Антонина из Иерусалима. 18 янв. 1867 г. // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 297. – А. 21-24 зв.

Православное Палестинское Общество // Вольнские Епархиальные Ведомости. – Часть неофициальная. – 1883. – № 23. – С. 684.

Протоиерей Александр Смирнопуло – Победоносцеву К.П. Письмо из Константинополя о бегстве русских чиновников и духовенства из Турции в связи с положением, вызванным армянской резней // Институт рукопису НБУВ. – ф. XIII. – Спр. 255. – А. 1-2.

Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871.

Святая земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873-1874. – К.: Типография В. Давиденко, 1878. – Т. 2. – 657 с.

Соколов И.И. Иерусалимская церковь // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. Н.Н. Глубоковского. – СПб., 1905. – Т. VI. – С. 363-418.

Сообщение об усилении гонений на православных христиан на Ливанской горе и Тирской и Сидонской епархиях от друзов и маронитов // Институт рукопису НБУВ. – ф. 193. – Спр. 17. – А. 23-24.

Судьбы древних памятников Святой земли. Экстраординарного проф. КДА А. Олесницкого. Речь, произнесенная в торжественном собрании КДА. 28 сент. 1875 г. – К.: Типография С.Т. Еремеева, 1875. – 21 с.

* **Порфiрiй (Успенський К.П.)** (1804-1885) – чигиринський єпископ (з 1865 р.), магістр богослов'я, доктор елліністської словесності, відомий дослідник історичної та культурної спадщини Сходу, колекціонер давніх рукописів та ікон. Народився у родині соборного псаломника м. Костроми. Початкову освіту отримав у Костромському духовному училищі. Згодом закінчив Костромську духовну семінарію та Санкт-Петербурзьку духовну академію. Близько дев'яти років прослужив у різних навчальних закладах в Україні (законовчителем, а згодом професором богословських наук в Одеському Рішельєвському лиці, ректором Одеської духовної семінарії (з 1838 р.) (сан архимандрита отримав у 1833 р.). Одночасно з 1834 р. служив настоятелем Одеського Успенського монастиря та в листопаді 1840 р. був призначений настоятелем церкви при імператорській російській місії у Відні. Наприкінці 1842 р. був відряджений на Схід для ознайомлення з потребами православ'я в Палестині та Сирії. Це призначення, а згодом відрядження на Схід у статусі начальника першої російської духовної місії в Єрусалимі та у зв'язку з цим неодноразові подорожі по різних східних монастирях та місцевостях, визначних з історико-мистецької точки зору, визначили характер наукової діяльності о. Порфiрiя. При житті преосвященного Порфiрiя видано понад 70 вчених праць, присвячених історичній, культурній та духовній спадщині східнохристиянських релігійних центрів Палестини, Єгипту (окремо Синаю), Абіссинії (Ефіопія), грецького Афону. Незадовго до смерті о. Порфiрiя Імператорською публічною бібліотекою (СПб.) було придбано цінне зібрання рукописів відомого сходознавця (ця колекція нараховувала понад 400 рукописів слов'янських, руських, грецьких, арабських, латинських, сирійських, ефіопських та коптських – sic!). Єпископ Порфiрiй передав Церковно-археологічному музею при Імператорській Київській духовній академії надзвичайно цінне зібрання давніх синайських та грецьких ікон (серед них 4 ікони VI ст.). Після смерті о. Порфiрiя (1885 р.) на заповідані ним кошти та за сприяння Імператорського Православного Палестинського товариства було видано щоденники та автобіографічні нотатки о. Порфiрiя під назвою „Книга буття мого”. Помер преосвящений Порфiрiй у 1885 р. у Москві, куди був переведений на початку 1878 р. з призначенням членом Московської Синодальної Контори та настоятеля ставропігійного Новоспаського монастиря, де він і був похований (Див.: Голубев С. Порфiрiй (Успенський) // Русский Биографический Словарь. Издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А.А. Половцова. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – Т. 14. – С. 593-596; Петров Н.И. Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при Императорской Киевской Духовной Академии. – К.: Типография школы печатного дела, 1912. – Вып. 1. – С. 1).

** За нашим припущенням, автором цієї аналітичної записки був саме Порфiрiй Успенський, який вважався визнаним фахівцем у питанні зв'язків зі східними православними церквами і підготував її у той час, коли на чолі російської духовної місії в Палестині змінилося вже декілька архієреїв.

*** **Антонін (Капустін А.І.)** (1817-1894) – архімандрит. Син священника Пермської епархії. Освіту отримав у Пермській та Катеринославській семінаріях та Київській духовній академії, яку закінчив магістром у 1843 р. Певний час викладав в академії. Постриг прийняв у 1845 р. 1859 р. призначений настоятелем російської посольської церкви в Афінах, 1853 р. отримав сан архімандрита, а 1856 р. його було переведено до Константинополя, де він перебував при дипломатичній місії. 1865 р. архімандрита Антоніна призначено настоятелем єрусалимської місії, де він і залишався до своєї смерті. Як відзначається в Православній богословській енциклопедії (десятитомне видання, яке видавалося з 1900 р.), в Єрусалимі архімандрит Антонін «увічнив своє ім'я благоустроєм руських будівель у святому граді, устроєм церков та притулків для паломників,... високо та з великою честю, як священнослужитель російської церкви, тримав прапор православ'я». Цінність зроблених архімандритом Антоніном надбань у Святій землі (насамперед, розширено земельну власність місії, а на новопридбаних землях будувалися церкви, притулки, школи для місцевого населення, лікарні) оцінювалась приблизно в 2 млн. рублів. Особливою сторінкою пастирської служби архімандрита Антоніна стало започаткування археологічних досліджень (розкопок) на тих землях, які належали місії. Збираючи різноманітні історичні пам'ятки Палестини та інших земель православного Сходу, архімандрит Антоній заснував музей християнських старожитностей при духовній місії в Єрусалимі. Чимало пам'яток історії та мистецтва Сходу було передано до церковно-археологічних музеїв Російської імперії (в тому числі до КДА) та Ермітажу. Архімандрит Антонін підтримував постійні зв'язки з Київською духовною академією, яку закінчив, в якій викладав, а згодом був обраний почесним членом цього відомого навчального закладу.

Праці архімандрита друкувалися в різноманітних духовних журналах: «Трудах Киевской духовной академии», «Воскресном Чтении», «Духовной Беседе», «Душеполезном Чтении». З виданих окремих творів відомі: «Седмица страстей Христовых» (К., 1850); «Круг подвижных праздников православной церкви» (Т.1 – К., 1850, Т. 2 – М., 1867); «Пять дней на Святой земле и в Иерусалиме» (М., 1866); «Из записок синайского богомольца» (К., 1872); «О древних христианских надписях в Афинах» (СПб., 1874); «Поездка по Румелии» (СПб., 1879); «Из Румелии» (СПб., 1886). Поховано архімандрита Антоніна у спорудженій його клопотаннями церкві на вершині гори Елеонської – місці Вознесіння Ісуса Христа (Рункевич С. Антонин // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1900. – Т. I. – С. 870-871; О последних днях жизни, кончине и погребении настоятеля русской духовной миссии в Палестине архимандрита Антонина. С.А. Терновского. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894. – 9 с.).

**** У церквах Російської імперії традиційно проводилися збори «на поліпшення побуту православних паломників в Палестині» та на користь Гробу Господнього (Див.: Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – С.49)

***** Головною історичною пам'яткою Хеврона був так званий хевронський харам (чотирикутне укріплення: 60 м довжина, 34 м ширина, 18 м висота), побудований одразу після відомого храму Соломона (X ст. до н.е.). Харам вважався святилищем не тільки їдеїв, а й мусульман. У печерах хараму були поховані так звані патріархи, тобто прародителі іудейських племен та сам Авраам (з іудейської – “батько багатьох”), який вважався родоначальником й ісмаїлітів, тобто арабів (Ізмаїл був сином Авраама та рабині Агарі). Вхід до печер був заборонений усім, у тому числі мусульманам. За уявленнями арабів, патріархи перебувають у своїх печерах живими і вразять кожного, хто наважиться увійти до місця їхнього спокою. Землі єрусалимської місії РПЦ розташовувались неподалік від міста (за 1 версту) і займали частину долини Ваді-Зешта та частину пагорба Огіг (Ог-велетен) на західному боці єрусалимської дороги. З тераси руського дому можна було бачити значну частину західної Палестини до Середземного моря (Св. Земля. Отчет по командировке в Палестину и прилегающие к ней страны экстраординарного проф. КДА Акима Олесницкого. 1873 – 1874. – К.: Типография В. Давыденко, 1878. – Т. 2. – с. 109, 113, 125 - 126).

***** Жалування звичайного священника в українських епархіях за рік становило 300 р.

***** За штатом 1890 р. єрусалимська духовна місія під проводом архімандрита Антоніна складалася з начальника – архімандрита, старшого ієромонаха, 4 ієромонахів, протодиякона, ієродиякона, декількох ченців, 6 послушників, регента, 8 півчих, 2 пономарів, 2 дзвонарів та драгомана (перекладача). На витрати місії з державної скарбниці відпускатися 7.900 р. на рік (Глаголев А. Иерусалим библейско-иудейский и – частью – современный в историко-археологическом отношении // Православная Богословская Энциклопедия. В 10 т. / Под ред. проф. А.П. Лопухина. – СПб., 1905. – Т. VI. – С.406).

●

„КУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ ЕПОХИ”: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті розглядаються різноманітні аспекти епістолярії М.Коцюбинського, насамперед історико-культурологічний, „лист як автопортрет”, місце епістолярії в системі творення наукової біографії митця. Здійснюється спроба відтворити україноцентричний континуум кінця XIX століття, внести уточнення до коментарів та ідентифікувати особу згаданого письменником Гегели – цікаву і несправедливо забуту постать в українському русі.

Наприкінці 2007 р. у київському видавництві „Ярославів Вал” з’явилася друком книга „Я так поріднився з тобою” (Листи М.Коцюбинського до дружини). Упорядники листування – працівники Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.Коцюбинського, анонсуєючи книгу в пресі, відзначали, що ця епістолярія вперше подається без цензури й цілісно, а тому й сприймається як художньо-епістолярний роман, до сюжету якого, крім головних дійових осіб, Михайла і Віри, вплетено чимало цікавих персоналій та подій. Їх характеристики подані у примітках.

У листі від 26 вересня (за старим стилем) 1896 р. М.Коцюбинський повідомляв з Алушти дружині: „Обізвався врешті і Гегела. Пише, що посилає 6 примірників „Св[ятого] пис[ьма] по 1 карб., та ще має 15 прим.”¹ У коментарях на С.36 зазначається: „Гегела – особа не встановлена”, а щодо „Святого письма” – „Можливо, розділи з Біблії, перекладені на українську мову П.Кулішем та І.Пулюєм”.² В академічному семитомному виданні, з яким, очевидно, і узгоджувалися примітки, висловлюється припущення, що Гегела, не виключено, псевдо Миколи Вороного – „... можливо, Микола Вороний”.³ А хто ж насправді? І чи випадає це встановити сьогодні?

Дослідники І.Войцехівська та І.Ляхоцький вдаються до диференціації термінів „епістолографія” та „епістолологія”, зауважуючи, що перший застосовується „для визначення листування, епістолярної спадщини, епістолярної літератури, листів, послань тощо”, другий – „для визначення дисципліни, що вивчає окремий вид джерела – листи, відповідає дефініціям інших спеціальних дисциплін”, серед яких автори згадують зокрема вексилологію, філігранологію, геортологію.⁴ Хоча значно частіше науковці послуговуються цими означниками як синонімічними.

У залежності від окресленого кола проблем до аналізу епістолярії долучаються і такі вузькі допоміжні дисципліни, як дипломатика, палеографія, текстологія, однак дипломатико-палеографічні та історико-текстологічні особливості листів М.Коцюбинського – за межами нашого дослідження, оскільки нас, насамперед, цікавить їх історико-культурологічний аспект, можливості у плані унаочнення життєвого і творчого шляху письменника.

З’ясовуючи спроможність епістолярної спадщини як біографічного джерела, слід зауважити його специфічність, що полягає в іманентних властивостях – суб’єктивності, поетиці.

Ще І.Франко вказував на наявність суб’єктивно-об’єктивного начала в епістолографії, синтез у ній документального і творчого, „фактичної інформації” та художнього елементу.⁵

Отож попри різну адресність і цілепокладання, частина дослідників листування розглядає серед таких біографічних джерел, як щоденникові записи та мемуари.

Безпосередність, фіксація проминальної миттєвості, яскрава

самохарактеристика адресанта – основні ідентифікаційні ознаки епістолярного роду, які дали підстави М.Коцюбинській трактувати „лист як автопортрет”, звернути увагу на притаманну йому „ауру автентичності”.⁶

Хоча листи до дружини М.Коцюбинського лише нещодавно з’явилися окремим виданням, спроби скласти портретну характеристику літератора на їх підставі здійснювалися давно (адже, як уже зазначалося, більша частина епістолярію була вміщена у найповнішому – семитомному – виданні творчості М.Коцюбинського). Найрезонансніша – Соломії Павличко, котра у 12 номері „Сучасності” за 1994 рік опублікувала статтю „Пристрасть і їда: особиста драма М.Коцюбинського”. У ній науковець намагалася внести корективи до усталеного „іміджу” Коцюбинського як естета, створюючи натомість образ „хворого мужа” (проблемам зі здоров’ям у листах до Віри Устимівни відведено надзвичайно багато місця) та „змученого чеканням зустрічей коханця”. Хоча у висліді письменник виявляється інфантильним у ставленні до обох жінок. А ще дослідниця звернула увагу на абсолютизацію „гастрономічної теми” у митця.

Інтроверсивні, протилежні думки висловила М.Коцюбинська у книзі „Зафіксоване і нетлінне”.⁷ Однак зредукувати до кінця тези С.Павличко їй, вочевидь, так і не вдалося. Власне, у С.Павличко і йшлося не про поруйнування мистецьких авторитетів, а про розділення літературної й людської іпостасі письменника – вони не завжди витворюють цілісність. Підставою для розмежування дослідниця обрала епістолярію.

Навіть приватна, найінтимніша кореспонденція, як у випадку листування М.Коцюбинського з дружиною, зазвичай містить громадський, суспільний компонент. З неї ми дізнаємося про Гегелу. Припущення, що під таким прибраним ім’ям міг ховатися Микола Вороний, відпадає з кількох причин. По-перше, свої наміри того періоду поет описував таким чином: „Мене манила Європа, а головне – манила таємнича постать „*властителя дум*” радикальної соціалістичної молоді професора Михайла Драгоманова. Від нього хотілось набути наукового знання і з його ближчою допомогою виробити й скласти свій політичний світогляд”. Задля цього М.Вороний збирався „махнути до Софійського університету і, ставши перед очі Михайла Петровича, чемненько попрохати: „*Будь ласка, батьку, зробіть з мене людину*”.⁸

У дорозі, довідавшись про смерть М.Драгоманова, Вороний повернув до Відня, де вступив на філософський факультет університету. Потреби обирати псевдонім у цей час у нього немає, розповсюдженням книг він також не займається, на відміну від покійного М.Драгоманова, котрий мав зносини з П.Кулішем з приводу „Святого письма”, – обидва були невдоволені роботою галичан з його поширення.

Характеристику взаємин П.Куліша з галичанами М.Драгоманов подав у листі до І.Франка від 26 вересня 1884 р.: „Партицький насилу вернув (за гроші) Кулішеві його листи, котрі грозив оддати поліції російській. А з Вол. Барвінським вже я сам по довіреності Куліша переписувався в справі видання псалмів, причому не добивсь од нього ні рахунків, ні грошей за продані екземпляри, ні навіть оставшихся екземплярів (а я тоді мав моготу перепустити все видання евангелія й псалмів штундистам), евангеліє од Пулюя добув-таки, од львів’ян не добув майже нічого, а од Вол. Барвінського – зовсім нічого... Коли я склав Кулішеві всю справу і питаю, що далі робити, то Куліш одповів: „Застановити слідство і обертатись з Вл. Барвінським так, мовбито він порядний чоловік, то, може, він сам постидається далі так поступати”.⁹

Варто наголосити, що у листі М.Коцюбинського до дружини йдеться саме про „Святе письмо” в українському перекладі П.Куліша та І.Пулюя. Як відомо, завершував роботу з перекладу вже сам І.Пулюй. А в ідеї переклад релігійної літератури, Біблії насамперед, існував у багатьох українських письменників – Г.Квітки, М.Костомарова, І.Нечуя-Левицького та ін.

Цікаво, що М.Драгоманов релігійні книги українською мовою вважав насамперед потрібними сектантам та штундистам, щоб ті не зросійщувалися і не

полонізувались. Його ці течії цікавили як каталізатор духовного життя, так само як і протестантизм. Російське імперське (зрошене з державою) православ'я він не сприймав, а корені релігії українців вбачав у маніхейсько-богумильських течіях.

Ідентифікувати особу Гегели вдалося завдяки епістолярній спадщині іншого його сучасника – М.Ф.Комарова – близького знайомого Михайла Коцюбинського, критика, фольклориста, перекладача, громадського діяча, учасника Одеського бібліографічного товариства, упорядника альманаху „Вінок Т.Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів” (Одеса, 1912 р.), одного з укладачів чотиритомного „Словаря російсько-українського” (Львів, 1893-1898), батька товаришки дитинства Лесі Українки, яка стала прообразом піаністки в її оповіданні „Голосні струни”. (На жаль, у примітках до книги „Я так поріднився з тобою...” назва альманаху „Вінок Т.Шевченкові...”, серед авторів якого значились І.Франко, Леся Українка, Панас Мирний, М.Старицький, А.Кримський, М.Некрасов, Янка Купала, Б.Залеський та ін., відтворена неточно – пропущено слово „галицьких”. Роки виходу чотиритомного „Словаря російсько-українського” зазначені 1895-1900 рр., насправді – 1893-1898).

Серед адресатів Михайла Комарова і Василь Петрович Гегело. Отже, як бачимо, реальна постать, правильне написання прізвища – Гегело. Слід відзначити, що великих зусиль для опрацювання та уведення епістолярії Михайла Комарова в науковий обіг доклав дослідник з Одеси Григорій Зленко, адже саме у відділі рідкісних книг і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького зберігається основний корпус листування Комарова, в тому числі 11 листів (хронологічні рамки 1888-1900 рр.) Василя Петровича до Михайла Федоровича. Багато чого пов'язувало цих людей. Гегело – земляк Комарова, останній народився в селі Дмитрівка Павлоградського повіту, що на Катеринославщині (нині це Дніпропетровська область). За освітою, як і Комаров, правник, – служив в окружному суді, а коли облишив службу, став дільничним мировим суддею, жив у батьківському маєтку.

Про приїзд до Алупки Гегели М.Комарову сповістив близький приятель М.Коцюбинського по роботі в протифілоксерній комісії Олександр Урсин-Німцевич. Комаров, як відомо, був знайомий з Гегелою, а Михайлу Михайловичу посприяд із працевлаштуванням до вже згаданої комісії. Гегела прибув до Криму перевідати сестру, яка вийшла заміж за місцевого винороба.

Слабке здоров'я змусило перебути частину 1895-1896 рр. у Криму Олександра Кониського, цей біографічний факт зафіксований і в його листуванні з М.Коцюбинським. Весну і літо 1896 р. проводить там разом із чоловіком Віра Устимівна Коцюбинська. Таким чином, з різних життєвих причин помітні представники українського культурного руху в один час опинилися на Кримському півострові.

Про спілкування невеличкого гуртка українців В.Гегело згадує в іншому посланні до М.Комарова – від 7 (19) травня 1896 р.: „... варили куліш у мене в Хоба-Тубі – були Кониський, Коцюбинські і Німцевич. Раніше не можна було, бо така погода холодна і дождлива була, що татари старі кажуть, що на їх віку не було такої зими й весни”.¹⁰ Тут же йдеться про те, що Коцюбинський надіслав Гегелі „Байки” Л.Глібова, видрукувані 1895 р. в Чернігові. З пізнішого епістолярію Гегели до Комарова дізнаємось про лист Віри Устимівни з Вінниці. Вона звідомлює, що Михайло Михайлович нездухає, нагадує прохання письменника вислати галицьке видання 1871р. „Святого письма” у перекладі українською П.Куліша. Гегело віднайшов у Катеринославі і переслав 15 примірників, до цього 6 примірників ним були відправлені у Крим.

В.Гегело був знайомий з багатьма представниками тодішнього українського руху, цікавився проектами пам'ятників І.Котляревському – у Полтаві, Г.Квітці – у Харкові, взяв участь у XIII археологічному з'їзді, що відбувся 1905 р. у Катеринославі, входив до кількох товариств, зокрема заснованого 1898 р. у Петербурзі Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих

книжок. Неодноразово робив пожертви на різноманітні видавничі проекти та проукраїнські заходи. Загалом відповідав „канону” українця-інтелігента, котрий безвідплатно, зазвичай анонімно, дбав про потреби української справи.

Безперечно, субсидії В.Гегели були скромнішими, аніж відомих меценатів, – скажімо, власника цукроварень Платона Симиренка, коштом якого видрукуваний „Кобзар” Т.Шевченка (1860 р.) чи, приміром, землевласника та банкіра Олексія Алчевського, котрий надав гроші на перший пам’ятник Тарасу Григоровичу, або ж полтавської поміщиці Є.Милорадович, на пожертви якої організовано Товариство імені Шевченка у Львові, прообраз майбутньої Академії Наук (велику суму вніс на його створення, щоправда, і Михайло Жученко). Один із представників роду Тарновських, власник Качанівки – Василь Васильович Тарновський – надавав кошти на спорудження пам’ятників: Миколі Гоголю – в Ніжині, Богдану Хмельницькому – в Києві, Івану Котляревському – в Полтаві, на заснування друкарні „Громади” – в Женеві, де побачило світ перше безцензурне українське видання – аналог „Колокола” М.Герцена.

Само собою зрозумілими здавалися Лесі Українці її анонімні пожертви на дослідження фольклору Філарету Колесі. Заходом П.Куліша в Галичині друкувалася „Правда”. Субсидуючи культурні проекти, позбувся родового майна М.Старицький і змушений був заробляти журнальною працею. М.Драгоманов, перебуваючи на еміграції, у листі до „Старої громади” засвідчував готовність просити матір, щоб продала частину хутора задля можливості завершити видання творів Т.Шевченка.

З добровільних пожертв меценатів складалася матеріальна основа українського руху. Підтримувати своє національне – формант неписаного морального кодексу українського інтелігента XIX ст. За сприяння В.П. Гегели з’явився згаданий чотиритомний „Словар російсько-український”, укладений М.Комаровим та однодумцями. Допомагав він друкувати праці і відомому історикові Дмитру Яворницькому.

Джерела та література:

1. Я так поріднився з тобою / Упоряд.: О.Єрмоленко та ін. – К.: Ярославів Вал, 2007. – С.34.
2. Там само. – С.36.
3. Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. – К., 1974. – Т.5: Листи (1886-1904). – С.366.
4. Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998. – С.20.
5. Франко І. до А.Кримського, лютий 1894 // Франко І. Збір. тв.: У 50-ти т. – Т. 49. – К.: Наук. думка, 1986. – С.462.
6. Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера, 2001. – С.18.
7. Там само. – С.27-30.
8. Вороний М. Твори. – К., 1989. – С.667.
9. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т.2. – К.: Наук. думка, 1970. – С.505.
10. Відділ рідкісних книг і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького. – Ф. 28 (М.В.Комарова). – Карт. 2. – Од. зб. 481. – Арк. 42.

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олена Щербань

●

ТЕХНОЛОГ-КЕРАМІСТ ІВАН БОЙЧЕНКО – ШТРИХИ ДО ЖИТТЄПИСУ

Серед постатей, які зробили свій внесок у розбудову опішненського гончарного шкільництва, – технолог-кераміст Іван Федотович Бойченко. Донині опубліковано окремі розрізнені згадки про його діяльність в Опішному і зовсім не проаналізовано життєвий та творчий шлях. На мою думку, його біографія, становлення як технолога-кераміста, організатора діяльності Опішненської керамічної промислової школи (1927-1932), дослідника гончарства, заслуговує окремої наукової праці.

Відомостей про Івана Федотовича дуже мало. Напевно, небагато їх збереглося і донині. Принаймні в наукових та науково-популярних публікаціях якщо й згадується про нього, то побіжно, одним рядком. Поки що мені не вдалося виявити достатньо й архівних джерел у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (Київ), Державного архіву Харківської області, Державного архіву Полтавської області, Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Це перше в українській керамології дослідження життєпису Івана Бойченка. Випадково збіглося, що з'явилося воно з нагоди 120-річчя від дня його народження. Подам усі знані мною на даний час відомості, які до певної міри дають можливість з'ясувати, ким же був керівник одного з провідних на той час гончарного навчального закладу України, що в свою чергу дає перспективи з'ясування характеристики наставників подібних шкіл.

Народився Іван Бойченко у 1888 році в передмісті м. Ізмаїла селі Броска (Бессарабія). Його батька звали Федот Данилович, матір – Ксенія. Іван був старшим у родині. У нього було три брати: Стефан, Максим та Кирило і сестра Марія [7, Арк.227]. Про його початкову освіту невідомо нічого. Спеціальну освіту він здобув у Миргородській художньо-промисловій школі імені Миколи Гоголя. Оскільки в цю школу приймали учнів з 14 років, термін навчання був трирічним, ймовірно, що навчався він у період з 1902 по 1905 рр. Після закінчення школи Іван Бойченко певний час працював у Миргороді (де саме, ким і скільки часу, наразі не з'ясовано), згодом навчався в одному з ленінградських спеціалізованих закладів [18, Арк.227; 2, С.53-54]. Роки його перебування до часу, коли він приїхав у Опішне, дотепер залишаються невідомими, як і мотиви запрошення саме його на посаду завідувача Опішненської керамічної промислової школи.

На мою думку, період перебування Івана Бойченка в Опішному, за поки що єдиними свідченнями мистецтвознавця Бориса Бутника-Сіверського, з 1927 року [1, С.84] до початку 1930-х років, коли він займав посаду завідувача Опішненської керамічної промислової школи, був важливим у його житті. У школі він також викладав керамтехнологію. В єдиній публікації про відкриття Опішненської керамічної кустарно-промислової школи «Відкриття керамічної школи» у «Віснику промислової та промислово-кредитової кооперації України» за 1928 рік зазначено: «При керам-пром. школі на кошти «Союз-Кустаря» утворено продукційний пункт, що провадить досліди над глинами та виготовляє зразки

маси щодо вогнетривалості цегли високої якості, дрінажно-трубного, майолікового та кафлярного виробництва, причому зразки майоліково-художнього виробництва мають бути виготовлені через 1-2 місяці. Терміново провадиться робота фахівцями по відбудуванню муфелів високої тугоплавкості, вивчення залегання підрових багатств Опішні та обслідування глино-розробок» [4]. «Продукційний пункт» – це гончарна майстерня, яка діяла при школі також під керівництвом Івана Бойченка.

Іван Бойченко приїхав у Опішне разом із сім'єю (дружиною Ольгою Семенівною та сином Миколою) на запрошення окружної інспектури народної освіти. Його дружина викладала в Опішненській керамічній промисловій школі загальноосвітні предмети [19].

Стисле окреслення реалій тогочасного соціально-економічного життя, місця і ролі кустарних промислів, у тому числі гончарства, в економічній системі держави, необхідне для кращої можливості розуміння процесів, які відбувалися в той час. Ці процеси, на мою думку, непогано розумів Іван Бойченко.

Курс на активне кооперування кустарної промисловості було проголошено в Україні з січня 1921 року [5 С.308]. До другої половини 1920-х років українське гончарство залишалося слабо кооперованим. Не винятком було й Опішне. За свідченням сучасника Г.Гавриленка, в середині 1920-х років у ньому було зроблено спробу об'єднати гончарів у спілку, ввести порядок постачання матеріалами, влаштувати склади виробів, але пропозиція не була підтримана кустарями [6, С.22-23]. Спроби кооперувати опішненських гончарів розпочалися з початком періоду інтенсивної колективізації та індустріалізації в державі, у якій для кустаря не було місця. У той час у періодичних виданнях побачили світ публікації, в котрих наголошувалося на необхідності кооперування кустарів, створення артліей [6, С.23; 12, С.44; 8, С.52]. Питання кооперування гончарів активно обговорювалося і в органах виконавчої влади. Зокрема, на засіданні президії Полтавського окрвиконкому від 5 квітня 1927 року [13, Арк. 128].

Знову активізувалося відоме з кінця ХІХ століття питання щодо використання у гончарстві свинцевої поливи. За свідченням тогочасних документів, у 1926-1928 роках спостерігалася підвищена кількість отруєнь свинцем гончарів-кустарів та споживачів полив'яного посуду, спричинена низкою технологічних порушень у процесі гончарства [8, С.52]. Це відбувалося з причини економії дорогого на той час палива (результат – недовипал гончарної продукції), використання неякісного свинцю [3, С.98]. Ця проблема піднімалася й на засіданнях органів влади. Зокрема, на засіданні Полтавського окрвиконкому стверджувалося, що для її вирішення необхідно детально дослідити і описати процес гончарного виробництва в Опішному, дослідити в лабораторних умовах посуд і матеріали виробництва (свинець, фарби), просити Наркомздор'я надати наукову допомогу, устаткування, кошти для влаштування постійної лабораторії і надіслати техника-фахівця [13, Арк.129]. Саме на хвилі цього зацікавлення Опішним, на мою думку, і було запрошено фахівця з гончарної технології Івана Бойченка на посаду керівника Опішненської керамічної промислової школи (1927-1932).

Іван Бойченко проявив себе як добрий господарник в організації матеріально-технічної бази закладу. Протягом усього періоду керівництва він постійно клопотався про виділення коштів на ремонт, без якого, як він зазначав у одному з численних прохань, «не буде можливості завчасно приступити до початку учбового року» [9, Арк. 29]. Завідувач Опішненської керамічної промислової школи конкретизував, на що саме необхідні були кошти: для ремонтних робіт (фарбування підлоги, «пересипання пічки», ремонту стелі), на технічне устаткування та «машинізування виробництва». Хоча приміщення, в якому організувалася школа, було побудовано лише 11 років тому, в 1927 році воно потребувало ремонту. Контролер Державного фінансового контролю при Полтавському ОФЗ Я.І.Ромашко 13 липня 1928 року зазначив: «По стану обладнання науковим та технічним приладдям школа перебуває в первобитному стані» [9, Арк. 29].

На фоні центрального входу в Опішненську керамічну промислову школу (1927-1932) зліва-направо (подається за спогадами опішненської малювальниці, працівниці гончарної майстерні, яка діяла при школі, Мотрони Назарчук): опішненські малювальниці, працівниці гончарної майстерні, яка діяла при школі, Наталія Іванівна Оначко та Марія Федотівна Кришталь, викладач загальноосвітніх дисциплін згаданої школи Ольга Семенівна Бойченко, працівник згаданої майстерні (готував ангоби та поливи) Овксентій Китриш, син Івана Бойченка, Микола, діловод «Кустар-кредиту» Андрій Маслак, гончар Петро Іванович Хоменко, гончар Олексій Репка, керівник школи Іван Федотович Бойченко, за ним викладачі школи (?) Сітко, (?) Куц, (? Можливо, чоловік з опішненського цегляного заводу). 1920-і рр. Автор фото невідомий. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів гончарства. Публікується вперше.

Непогано проявив себе Іван Бойченко і як організатор навчального процесу. Для заохочування молоді на навчання у школі Іван Федотович особисто вирушав на пошуки талантів по Опішному та навколишніх селах. Це дало певні результати. Зокрема, в 1927 році в школу потрапив відомий у подальшому опішненський гончар Трохим Демченко. Він згадував, що «у 1927 році, коли я навчався в сьомому класі, до нас приїхав Іван Федорович Бойченко (помилково), директор Опішнянської керамічної профшколи, який запропонував прийти навчатися і працювати в керамічну профшколу, де я навчався і працював до початку 1931 року» [19]. Таким же чином до гончарної майстерні, яка діяла при школі, потрапив в подальшому відомий гончар Іван Білик [14].

Від самого початку свого перебування в Опішному Іван Бойченко активно долучився до процесу кооперування опішненських гончарів і боротьби з отруєннями свинцем і свинцевою поливою у гончарів та споживачів посуду. Він розумівся на технології гончарного виробництва, про що свідчить, наприклад, його стаття «Гончарна промисловість Полтавщини», опублікована у Віснику промкредит кооперації (лютий, 1928 року). Вона складається з трьох частин. Першу присвячено оглядовому опису покладів глини на території Полтавщини. Другу, у відповідності до стилю тогочасних публікацій – некооперованому опішненському гончарству. У третій частині розглянуто хімічний склад полив, у тому числі безсвинцевих. Стаття свідчить про різнобічні знання автора.

У згаданій статті дослідник зазначив, що гончарство в Опішному має гарні підвалини для розвитку, але не колективізоване й некоопероване. Задля ілюстрації думок автора подаю короткий витяг з неї щодо стану промкооперації: *«Некооперований опішнянський кустар-гончар перебуває й до цього часу без належної інструкторської допомоги з боку центральних промислових органів, його виробництво залишилося в такому ж стані, яким воно перебувало десятки років тому, а саме: виробництво зовсім не машинізовано, виготовлення полива та опалення фабрикату провадиться за стародавніми засобами. Невдосконалий спосіб виготовлення свинцевого поливу тягне за собою великі людські втрати як з боку продуцента, так і з боку споживача (отруйність). Це питання не раз порушалося з боку органів охорони праці та здоров'я, аби провести рішучу боротьбу з такими загрозами в виробництві, але до цього часу це зосталося лише гарними побажаннями. Щодо утворення поливу, то необхідно зупинитися й виявити цей стан... Кустарі-гончарі більш усього вживають свинцеві поливи, оскільки вони перебувають легкотопкими і малоскладними, маючи недостаток невеликий опір, підлеглість атмосферним впливам та отруйність при нехімічній складі й нерівному коефіцієнті глини. Вживання кустарями інших видів полив вимагає великого знання в технічному вдосконаленні виготовлення»* [2]. Ця стаття, на мій погляд, була програмною для подальшої діяльності І.Бойченка. Відомо, що він проводив у гончарній майстерні при школі чимало дослідів, зокрема, в пошуку рецепта безсвинцевих полив, які можна було б використовувати в кустарних умовах.

23 липня 1928 року в Києві відбулася нарада з питань про заходи по оздоровленню гончарного виробництва і по боротьбі з отруєннями полив'яним посудом. У її роботі брав участь і Іван Бойченко. До речі, єдиний з усіх інших керівників подібного типу, що може свідчити про його обізнаність у питанні, яке розглядалося на нараді.

Іванові Бойченку вдалося налагодити на базі гончарної майстерні, що діяла при школі, масовий випуск кераміки (чи не планове замовлення тогочасних органів влади?). Вироби школи та майстерні при ній реалізовували як у межах Радянського Союзу, так і відправлялися за кордон. Про це свідчать спогади Трохима Демченка [17] та Івана Білика. Останній згадував, що вироби школи «в Америку відправляли бочками дерев'яними: мисочки, монетки, бочками грузили їх». Відомий український керамолог, сучасник діяльності Івана Бойченка в Опішному Яків Риженко в 1929 році конкретизував, що їх експортували в Нью-Йорк [14]. До речі, він високо оцінив роботу Опішненської керамічної кустарно-промислової

школи (1927-1932). Цитую: «в справі відродження та вдосконалення керамічного виробництва, як і спрямування його на високомистецькі шляхи, велику роль відіграла молода зміна, що її готувала Опішненська керамічна кустарно-промислова школа (1925-1932)» [16].

Питання про те, чи був Іван Бойченко під час керівництва гончарним навчальним закладом ідеологом тогочасної більшовицької системи, чи розвивав мистецькі традиції опішненського гончарного осередку і чи взагалі був він випадковою людиною в Опішному чи «плановим» виконавцем, потребує ретельного аналізу і неодмінно буде висвітлено в моїх подальших дослідженнях.

Останні відомі мені дані про перебування в Опішному Івана Бойченка стосуються початку 1930-го року [11]. Незадовго перед його виїздом з Опішного, в 1929 році, на базі гончарної майстерні, яка діяла при Опішненській керамічній промисловій школі, за ініціативи Івана Бойченка було створено гончарну артіль «Художній керамік» [17]. Наприкінці 1920-х років, які позначилися завершенням періоду українізації і початком масових репресивних заходів проти її впровадників, було заарештовано викладача Опішненської керамічної промислової школи Сітка та, можливо, Куца, але кримінальної справи останнього поки що не виявлено. Ймовірно (?), це могло бути сигналом і для Івана Бойченка, щоб виїхати з Опішного. У своїх спогадах відома опішненська малювальниця Мотрона Назарчук, яка працювала в гончарній майстерні при школі, зазначила, що Івана Бойченка було звільнено з посади завідувача школи, і приводом стало те, що «виготовляли в майстерні кераміку. Вона пропускала воду. В останні роки, при Бойченкові, сиром вимазували посуд всередині. Після чого Бойченка зняли за вредітельство» [19, С.135].

За спогадами Ольги Бойченко, його дружини, він короткий час працював у Всеукраїнському комітеті промисловості (Вукопромі) в Харкові. У 1931 році переїхав у «с.Криловка коло Н.Георгіївська» (Херсонщина), де «починав художню кераміку» [10]. На мою думку, однією з причин часто змінювати місце роботи Івана Бойченка могло змушувати побоювання репресій. Хоча ця гіпотеза потребує перевірки.

З 1932 року Іван Федотович працював у одній з гончарних артілей Одеси. Наприкінці 1930-х рр. – на посаді інженера. Після закінчення німецько-радянської війни кілька років працював у Одеській облраді та Одеському облвиконкомі (у 1948 році) [10].

Планував відкрити в Одесі завод художньої кераміки, але, натрапивши на протистояння владних структур, не втілював цю ідею в життя.

У фонді відомого українського мистецтвознавця Юрія Лащука я виявила відомості про те, що Іван Бойченко писав наукову працю про будівельну кераміку [10], сліди якої загубилися. Можливо, не при таких життєвих обставинах Івана Бойченка українська керамологія збагатилася б ще вагомим науковим доробком дослідника.

Помер Іван Федотович Бойченко 8 вересня 1959 року в Одесі [10].

На прикладі наведених вище відомостей очевидно, що життєпис Івана Бойченка є досить перспективним напрямком керамологічної біографістики. Проведення наукових керамологічних семінарів, присвячених персоналіям, заохочує до здійснення активніших біографічних студій усіх фахівців, причетних до творення науки про гончарство та створення джерельної бази української керамології.

Джерела та література:

1. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво. – К.: Наукова думка, 1966. – 224 с.
2. Бойченко. Гончарна промисловість Полтавщини // Вісник пром-кредит кооперації. – 1928. – №2. – С.53-54.
3. Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. – С.98
4. Відкриття керамічної школи // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації

України. – 1928. – №1. – С.54.

5. Волобуїв П. Кустарно-промислова кооперація // Полтавщина. – Полтава: видання Полтавського державного музею ім. В.Г.Короленка, 1927. – С.307-313.

6. Гавриленко Г. Опішнянські гончарі // Всесвіт. – 1926. – №18. – С.22-23.

7. Исповедные ведомости Параскевиевой церкви предместья города Измаила Броска // Комунальна Установа «Ізмаїльський архів». – Ф.626. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 227.

8. Козиненко. Перспективи роботи промкооперації Полтавщини та Лубенщини // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – С.50-53.

9. Листування з Полтавською окружною інспектурою народної освіти про відкриття в селі Опішні учбової майстерні-школи та асигнування додаткових коштів на її утримання // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп. 6. – Спр. 7418. – Арк. 29

10. Лащук Юрій. Матеріали польових обстежень. Одеська область / Національний музей українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. – Папка №339.

11. Листування з Полтавським окрвиконкомом і окрінспектурою Наросвіти про відпуск коштів на утримання Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.2426. – 32 Арк.

12. Леонтович М. Опішнянська промкооперація. // Вісник промислово-кустарної кооперації України. – Харків, 1927. – №6. – С.43-44.

13. Матеріали до протоколу №9 від 5 квітня 1927 року засідання президії Окрвиконкому / Державний архів Полтавської області. – Ф.363. – Оп.1. – Спр.154. – Арк.128.

14. Міщанин В. «Хижняківські університети» Івана Білика // Український керамологічний журнал. – 2002. – №2. – С.35.

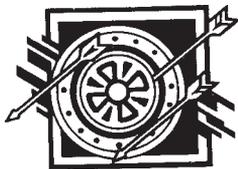
15. Рыженко Я. Техника гончарного производства // Ганчарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення. – Полтава: видання Полтавської Окрінспектури Охорони Здоров'я, 1929. – С.19-40.

16. Риженко Я. Форми ганчарних виробів Полтавщини // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія. – Харків, 1930. – Т.IX. – Вип.2. – С.22-42.

17. Спогади Демченка Трохима Назаровича // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф.4-1. – Оп.1. – Од.зб.1. – 76 арк.

18. Фонд Юрія Лащука / Національний музей українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства в Опішному. – Папка 338-341.

19. Щербань Олена. Опішненська керамічна кустарно-промислова школа (1925-1932) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 22. – К.: УНІСЕП, 2007. – С.131-137.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Віталій Пригоровський

●

АРХІВНЕ КОЛО: ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ МАЛОВІДОМИЙ ВИСТУП О. П. ДОВЖЕНКА

Вивчаючи творчу спадщину видатного майстра кіно і слова О. П. Довженка, автору цих рядків пощастило натрапити на один з документів, який, за існуючими відомостями, ще не був опублікований. Йдеться про виступ митця під час обговорення сценарію М. М. Фігуровського, що відбувалось 1 квітня 1955 року в Москві.

Першу згадку про це оприлюднив харківський дослідник М. В. Куценко. У своїй книзі “Сторінки життя і творчості О. П. Довженка (К.: Дніпро, 1975. – С. 307-308) він, зокрема, розшифрував і назву кіносценарію – “Повість про агронома”. Повний текст виступу Олександра Петровича зберігається в Російському державному архіві літератури й мистецтва (ф. 2081, оп. 1, спр. 552). Але в 1993 році від московської власниці архіву Довженка І. А. Петрової машинописний текст цього документа надійшов до Центрального державного архіву-музею літератури й мистецтва України (ф. 690, оп. 2, спр. 17, арк. 1-11). Тоді І. А. Петрова передала понад 500 важливих довженківських матеріалів – 157 документів, 352 негативи і 8 примірників літератури.

Не менш вагому цінність має, безумовно, й документ, про який мовиться.

Повідомляючи про виступ Довженка в обговоренні сценарію, М. В. Куценко в своїх “Сторінках...” навів із нього всього лише дві найхарактерніші, на його думку, цитати. Однак повного уявлення про цей виступ вони, зрозуміло, не дають. В українське п’ятитомне видання творів митця, як і в російське чотиритомне, згаданий виступ теж не ввійшов.

З огляду на такий перебіг суті питання сподіваємось, що архівна знахідка стане ще одним цінним внеском у якнайширше висвітлення великої творчої біографії славетного діяча кіно та його безпосередніх зв’язків із людьми свого часу.

Текст виступу публікуємо мовою документа. Ніяких авторських поміток у ньому не значиться. Деякі машинописні “огріхи”, недогляди, перекручення літер і ряд помилок пунктуаційного характеру нами виправлено в ході підготовки тексту до друку. До відома: Микола Миколайович Фігуровський (1923 р.н.) консультувався з Довженком і при створенні інших сценаріїв.

Текст виступу О. П. Довженка в обговоренні сценарію М. М. Фігуровського 1 квітня 1955 року

Сценарій¹ дає нам хороші надії, але к нему надо еще приложить некоторые усилия; думаю, не особенно большие и не особенно много времени, учитывая, что т.Фигуровский обладает большею творческой, наступательной силой в смысле быстроты времени.

Что по моему мнению в сценарии нуждается в некотором пересмотре и в некоторых дальнейших доработках?

Вспоминаю отдельные детали вчерашнего нашего совещания, взгляды на состояние нашего киноискусства; вспоминаю статьи, которые начинают появляться в прессе, пусть они даже в чем-то преувеличенные и возможно

кажущиеся однобокими, – что у нас схематизм, излишек прозаизма, недоработки и пр.

Но нет дыма без огня. Действительно, мы где-то чего-то недосмотрели. Не буду далеко заходить в анализ этих вещей, но ясным остается один факт. Если мы принимаем тезис, что искусство призвано к устройству, к усовершенствованию духовной и культурной жизни людей, общества, то каждое искусство апеллирует к чувствам, каждому искусству свойственна своя поэзия, которая есть и в прозе.

Подобно тому, как стихи являются поэзией, а не просто рифмованными словами и мыслями, они являются поэзией в той мере, в какой они по содержанию и форме выражают главные идеи и чувства людей своего времени, подобно этому и произведения живописи, и произведения архитектуры, и произведения кинематографии тоже должны нести в себе свою поэзию и апеллировать не только к сознанию зрителя, но и к его чувствам, не только доказывать правильность неких политических, философских положений, но еще и в образной форме воздействовать на эмоции, являться неким, извините за высокопарное выражение, праздничным, а не будничным, художественным выражением всего этого.

В последнее время у нас, при общем падении профессионализма в сценариях и при пониженности требований, которые мы предъявляем авторам, в силу ли инерции, в силу ли огромных трудностей, которые мы переживаем, работая с авторами, дающими нам не столько, сколько мы хотели бы, мы не можем не констатировать одного факта, что профессионализм в сценариях, творческая атмосфера как-то потеряли ту норму кислорода, которая должна обязательно наличествовать в сценарии.

Зачастую, незаметно для нас самих, образы и характеры подменяются должностями, богатство мысли и чувств в диалогах подменяется сообщением героями друг другу функциональных реплик в виде диалогов, для того, чтобы все было правильно и точно решено. И, в конце концов, все как-будто бы правильно сходится, а картина не греет вас как художественное произведение, не греет своей художественной стороной, т.е. все, что воздействует на эмоции зрителя, как-то не учитывается в необходимой, достаточной мере.

Еще одно обстоятельство, на которое я бы хотел обратить внимание. Очень часто, перегруженные количеством тематических задач и не находя художественного синтеза для этих задач, мы оперируем диалогами таким образом, что у героев, как говорится, столько на уме, сколько на языке, и мало что уходит в подтексты. Мало мышления, мало созерцания, мало каких-то состояний, как бы не имеющих непосредственного служебного отношения к диалогам, к теме.

Поэтому артистам, играющим такие роли, благодаря отсутствию необходимого количества многоплановых подтекстов, зачастую нечего играть, и тогда они занимаются лишь чтением реплик, превращаются в чтецов, одетых в те или иные формы, современные или даже исторические.

Вот почему и это объединяет наши картины. Мы жалуемся потом, что зритель нас плохо смотрит, что иностранные картины предпочитают нашим и что тут есть непорядок.

Если мы берем вещь из быта людей простых, не особенно имущих, то мы начинаем в картине как бы улучшать, как бы подкрашивать, руководимые самыми хорошими, гражданскими соображениями, забывая, что это не принесет пользы.

Должно быть внутреннее богатство. Если герои внутренне глубоки, многогранны и интересны, то и картина богатая, независимо от того, в каких декорациях, в какой обстановке она решается.

Мне кажется еще и то, что в наших картинах по инерции сложной и укоренившейся существует так, что каждому персонажу свойственно свое суждение – колхознику колхозниковское, рабочему рабочее, секретарю обкома – секретарьобкомовское, старику стариковское, молодому молодежное и т.д. Каждому дано по инерции судить не свыше, как говорится, своего сапога. А между

тем жизнью очень часто опровергается. Есть и профессора, замечательные только своими седидами, своей античной внешностью, а есть и рабочие и крестьяне с разумом Сократа, с глубочайшей духовной жизнью. Но если мы так преподнесем их в картинах, нам скажут, что это нетипично и т.п. Это нам надо учитывать, с этим нам надо считаться.

Еще одно обстоятельство, на которое я всегда обращал внимание и сейчас обращаю ваше внимание. Нам нужно заботиться об обогащении душевных отношений людей. Есть что-то от недоразвитости человеческих отношений в наших картинах, есть что-то замкнутое, подчиненное, суженное.

Я хочу, чтобы отношения наших молодых увлекали зрителя, радовали бы его, вызывали бы к продолжению этих отношений у других.

Картина Фигуровского, в отличие от многих наших сценариев на сельскохозяйственную тему, имеет целый ряд чрезвычайно интересно осуществленных авторских решений, свои творческие концепции, в значительной мере обогащающие фильм. Но мне хотелось бы отметить один момент, который вызвал у меня критическое движение мысли.

Повесть начинается тем, что влюбленный в девушку Алексей рассказывает в вагоне все сложные перипетии его отношений к девушке и работы в колхозе. Весь этот рассказ – это рассказ любящего человека. Эта искра освещает всю картину. Но когда при переводе на картину этот свет любви, который есть в сценарии, исчезает, картина становится ниже и труднее.

.....². Это правильно. Вы долго ждете взлета человеческих чувств, и за свои ожидания вы вознаграждены поздно. Вот мое главное возражение Н.Н.Фигуровскому.

Получилось так, что Алексей полюбил девушку, доярку тогда, когда у нее надой стал большой. Но за что люди любят? Неизвестно за что. Среди миллионов людей вас поражает встреча с одним человеком. А здесь этой встречи не происходит. Невзрачная девушка, неказистой внешности, молчаливая, серая, и тут уже он влюблен. Надо бы тут перестроить. Если бы парень влюбился в агрономшу и в силу ситуации вынужден записать ей выговор, и от этого он страдает. И девушка в него за что-то влюблена. Таким образом идет линия их отношений на фоне хозяйственной борьбы. От этого картина, мне кажется, выросла бы. На фоне производственных отношений возвысилась бы линия личных отношений, что парили бы над степями, над дождями, над осенью, над всем.

Об этой линии нам надо серьезно поговорить.

Думается мне, что излишество внутренних монологов и дикторских текстов в картине имеет наносный характер, не свойственный этому плану сценария. Я должен оговориться, что я не против внутренних монологов, – средство это могучее, – но оно сделано не всегда впопад и с излишеством.

Есть сцены, когда спрашиваешь, а зачем у него внутренний монолог, когда он может сказать это человеку, стоящему рядом? Это же изолирует, абстрагирует его внутренний мир, делает его слабым и не совсем убедительным.

Есть в сценарии одно великолепное место, которое при доработке даст интереснейший результат, – это разговор Насти с секретарем обкома партии. В сценарии много хороших мест, но это одно из лучших. И вот тут не нужно секретарю обкома, который говорил неправильные и примитивные вещи, возвращаться в гражданскую войну, чтобы зритель знал, кто и что он такое.

В плане творческого предложения я думаю следовало бы расширить этот разговор, и девушка должна сказать секретарю обкома партии больше неприятных вещей, больше сермяжных правд, которые с одной стороны пугают окружающих (я не был при этом; я, мол, не слышал этого). Надо продолжать этот разговор. Тоже и о секретаре райкома, о поверхностном руководителе – есть такие “автомобильные” руководители, приедут на два часа, устроят нагоняй и пр. и дальше едут.

Творчески надо показать, что разговаривала Настя с секретарем обкома часов

восемь, говорила одно, другое, третье. Вот уже и вечер. Они вышли в поле. А она все говорит. Вот тут сразу вырастает девушка, появляется глубокий и интересный человек в лице секретаря обкома партии, для которого эта девушка представляет сейчас клад. Он обновляется душой от разговора с этой девушкой.

Эту тему надо доработать до конца в архитектурных рамках вашего сценария, чтобы и потом где-то появился этот секретарь обкома партии.

В сценарии нас должно впечатлять выступление Алеси в Кремле, где он был до того смущен высокой трибуной, что не смог рассказать о подвиге. Это вообще мило. Но у меня было ощущение, что в сценарии это место снизилось, и выступление Алеси на трибуне, где он не может от волнения сказать двух слов, стало обеднять образ Алеси. Вначале мы не знали, кто он, но когда картина пройдена, когда образы ясны, это уже является снижением.

Вот это и есть та недоразвитость чувств и человеческих отношений, о которой я говорил.

Что я бы предложил к сведению вашему и к критике вместо этого? Вот этот юноша, который писал выговор любимой девушке, который даже говорил, что ее надо вывести из колхоза, вот этот юноша вышел на трибуну. Для чего он вышел на трибуну? Для того, чтобы рассказать, как он говорит, о том, как он добился этого красивого перелома в ведении своего хозяйства. И он начал рассказывать, но рассказывать о том, как прекрасна девушка Настя, агроном колхоза, и его выступление было выступлением с трибуны перед народом человека, который любит эту девушку. И он сам не замечает этого, но все начинают понимать, в чем дело.

И если для этого найти тонкую форму, а это можно сделать, то это выступление будет интересным.

Еще один момент. Второстепенные планы, боковые линии. Например, старик. Его спрашивают, как он женился? – А вот как, – отвечает он. – Далеко было ходить домой, а тут здоровая девка, она кормила меня. Вот так и кормлюсь по сей день.

.....³.

У меня другое отношение. Я другого хочу. Может быть, у меня другое отношение к старикам, но мне хочется, чтобы в нашей картине как можно интереснее предстал народ. И все, чем мы можем располагать для этого, надо для этого использовать. Мне показалась эта сцена унижительной и неверной.

Я хотел бы еще к этому добавить несколько слов. Как-то мне пришлось участвовать в одном собрании, где в рассуждении о колхозниках был высказан такой взгляд, что колхозник, мол, человек двойственной природы: одна сторона – социалистическая, другая – мелкособственническая. У него, как говорили, две души, и это, мол, надо всегда помнить.

Я тогда выступил и сказал то, что сейчас повторю: я пожалуй, согласился бы с вами, если бы вы согласились в том, что у всех присутствующих тоже по две души в течение года-двух лет. Чтобы мое суждение не показалось голословным, я мог бы показать, как бы я это сделал. Я бы процентов 80-90 присутствующих здесь исключил из партии за пользование наемным трудом, вместо четырех комнат дал бы по одной, максимум, по две комнаты, лишил бы вас хороших костюмов, а дал попроще, отобрал бы автомобиль и тогда бы спросил, сколько у вас душ? Я внутренне шапку снимаю перед народом за его великий подвиг. Надо обладать огромным государственным разумом, прилежностью и щедростью на отдачу во имя благородной всеобщности, т.е. делать то, что делает наш колхозный народ со всем народом советским, с рабочими, с интеллигенцией, участвующей во всей нашей сложной и благородной политике. И мне хочется всегда помнить об этом. Поэтому я хотел бы, чтобы вы искали такие детали, которые не вызывают двусмысленного отношения, чтобы не было этого: где меня кормят, там и живу. Все равно как бычок. В действительности все благороднее и сложнее.

Я очень рад, что ко мне пришел Н.Н.Фигуровский и то, что он проделал, тоже меня радует. Я уверен, что после небольшого количества работы этот сценарий мы

сможем пустить в производство. Я даю обещание приложить все силы, чтобы сценарий был скорее сделан и чтобы картина скорее вышла для народа.

.....⁴.

Когда я говорил о недоразвитости человеческих отношений, то я имел в виду наличие этого не в сценарии Фигуровского, а вообще, а Фигуровский преодолел это и, выявляя незаурядный талант, так быстро и много успел в преобразовании этой повести.

Что касается того, как я смотрю на народ, то принимайте это как образное выражение и не упрекайте меня.

.....⁵.

Я не требую, чтобы девочка эта перестала быть девочкой с косичками, но я считаю, что зритель не должен знать о них больше, чем они друг о друге. Любовь – это не значит признание в любви. Это значит, чтобы зритель знал, как завязываются отношения, как они зреют. Это только облагородит линию.

ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 2, спр. 17, арк. 1-11.

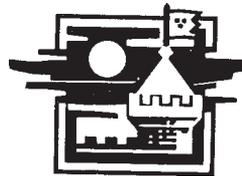
1 *Сценарій* – літературний твір, котрий служить основою для постановки фільму.

2 Так у тексті.

3 Так у тексті.

4 Так у тексті.

5 Так у тексті.

ЮВІЛЕЇ

Ярослав Чирок

ВЧЕНИЙ СВІТОВОГО ВИМІРУ (ДО 90-РІЧЧЯ О.В. ПОГОРЕЛОВА)

Одним з найважливіших завдань розбудови української державності є переосмислення своєї історії, пошук власних коренів серед спотворених нетрів нав'язаної історії, самоідентифікація нації в контексті генезису глобалізованого світу. Рухаючись шляхом вивчення історії, недостатньо звертати увагу лише на політичні і громадські події у житті держави. Історична картина не може бути повною без достатньої уваги до дослідження розвитку вітчизняної науки і техніки. Відходячи у минуле, здобутки і винаходи науковців віддзеркалюють контекст розвитку культури, науки, цивілізаційний рівень суспільства. На фоні розвитку науки і техніки деякі історичні події можуть отримати несподівану і нетрадиційну оцінку. В свою чергу, соціальні, економічні і політичні умови зумовлюють динаміку і вектор розвитку науки. Вивчення історії науки допомагає зрозуміти ці діалектичні зв'язки.

Радянська епоха - важкий період надій, намагань, здобутків і втрат для України. Українізація і репресії, зародження і швидка втрата власної республіки, трагедія представників "розстріляного відродження" і ще багатьох патріотів, імена яких повертаються лише зараз. До розуміння необхідності відновити забуті імена приходять багато науковців, і, на щастя, вже багато зроблено в цій справі.

Однак, крім вчених, котрих радянський режим штучно замовчував, існують постаті, імена яких ніби і відомі, але знання про їх доробок не мають широкого розповсюдження, а наукова спадщина - належної оцінки. Отже, завдання істориків науки полягає у відновленні історичної справедливості шляхом популяризації здобутків вітчизняних науковців. Врешті, ми повинні спростувати перед світовою спільнотою тезу, що ніби "складається враження, що Україна нічого не внесла у світовий науково-технічний прогрес".

2 березня 2009 виповнюється 90 років з дня народження Олексія Васильовича Погорелова, представника найпотужнішої в Україні харківської геометричної школи, вченого, яким по праву може пишатися вітчизняна наука, якого американське математичне товариство визнало "найбільшим геометром ХХ століття".

За сприяння Д.М. Синцова на початку ХХ ст. в Харківському університеті сформувалась єдина на той час в УРСР геометрична наукова школа. О.В. Погорелов є її найяскравішим представником і одним із вчених, чия діяльність дозволила харківській геометричній школі стати провідною в Україні. Йому належить авторство більш ніж 40 монографій та більше 200 публікацій, присвячених проблемам геометрії "в цілому", аналітичній геометрії та інших її розділів. Він є автором багатьох підручників для середньої та вищої школи, які витримали перевірку часом, не втративши актуальності і методичної цінності.

О.В.Погорелову вдалося розв'язати проблеми, сформульовані такими "титанами" математики, як Коші, Монж, Вейль, Дарбу, Гільберт, Міньковський. Математики світового рівня, будучи творцями нових математичних розділів, понять і теорій, свого часу не змогли дати відповіді на деякі питання, в майбутньому розв'язані О.В. Погореловим.

Талант О.В.Погорелова являє собою рідкісне поєднання здібностей математика-теоретика та інженера-практика. Йому належить чимало винаходів. За внесок у розвиток науки О.В.Погорелов нагороджений численними преміями та орденами, серед яких державні премії СРСР та УРСР, премія М.І.Лобачевського, премія Академії наук України.

О.В.Погорелов народився 3 березня 1919 р. у м. Короча Білгородської області. Його батьки були звичайними селянами. За фіктивним звинуваченням його батька розкуркулили, і Василь Степанович змушений був тікати із села з дружиною до Харкова, де він влаштувався працювати на будівництві тракторного заводу. У 1931 р. Олексій почав навчатися у школі № 80 м. Харкова. Математичні здібності яскраво проявлялися уже в шкільні роки. За гострий розум і потяг до знань однокласники дали Погорелову прізвисько "Паскаль". Першими успіхами майбутнього вченого стали перемоги на міській олімпіаді з математики, яку проводив Харківський університет для школярів, а також на Всеукраїнській олімпіаді.

У 1937 р. О.В. Погорелов вступає на математичне відділення фізико-математичного факультету Харківського університету. Навчання він продовжує з наполегливістю і захопленням. Проілюструвати його допитливість і любов до знань може той факт, що ще у шкільні роки він поставив собі за мету прочитати всю Велику радянську енциклопедію.

Закінчити навчання Олексію Васильовичу не довелося - почалася війна. У 1941 році, як і багатьох тодішніх студентів, О.В. Погорелова призвали до армії. Серед студентів-новобранців проводився відбір найбільш обдарованих і талановитих з метою підготовки елітних офіцерів у військових навчальних закладах. О.В.Погорелов був направлений на навчання до Військово-повітряної академії імені Жуковського. Навчання у Військово-повітряній академії зіграло важливу роль у розширенні кола інтересів видатного математика. В цей час у О.В.Погорелова зародився інтерес до інженерії та техніки, який в подальшому ніколи не згасав.

У період 1943-1944 рр. як спеціаліст з авіаційних двигунів він проходив стажування у діючій армії, а з 1945-го був направлений у Центральний аерогідродинамічний інститут, де з іншими спеціалістами працював над розробкою перших радянських балістичних ракет. Дані дослідження велися на основі досвіду німецьких конструкторів, і О.В. Погорелов був прикріплений до вивезеного з Німеччини вченого, який ділився з ним секретами знаменитих ракет "Фау-2".

Складовою майбутнього успіху Погорелова можна вважати і те, що на його шляху траплялося багато цікавих і талановитих людей, які розгледіли його здібності, зацікавили і підтримали молодого математика.

До доленної зустрічі Олексія Погорелова зі своїм учителем, а у майбутньому - другом і колегою, ректором Ленінградського університету, академіком О.Д. Александровим був причетний відомий математик В.Ф.Каган. Він направив молодого науковця до О.Д. Александрова, дізнавшись, що той хоче займатися опуклою геометрією. Сам О.В.Погорелов висловлювався так: "О.Д.Александров відіграв велику роль у моєму становленні як вченого. Мені пощастило зустрітись з такою людиною, яка сама була захоплена своєю наукою - геометрією, і це захоплення, одержимість головною справою Александров намагався передати своїм учням, співробітникам. А якщо поряд така інтелігентна, глибоко ерудована людина, молодим цікаво працювати, спілкування з нею окрилює" .

Вирішивши перевірити здібності молодого вченого, Олександр Данилович дає йому складне наукове завдання. О.В. Погорелову знадобився рік, щоб блискуче його розв'язати і заслужити прихильність О.Д. Александрова. Пізніше, вже не поступаючись регаліями своєму вчителю, О.В. Погорелов жартома відмітить, що О.Д.Александров ставить задачі, а він їх розв'язує.

У тому ж 1946 році Олексій Васильович уступає до аспірантури при Математичному інституті МДУ, де його науковим керівником стає видатний

математик М.В.Єфімов. Уже сама можливість мати такого керівника не може не стимулювати. Тим більше, що М.В.Єфімов всіляко намагався підбадьорити і надихнути свого вихованця.

Об'єднавши свої здібності, доповнюючи один одного, науковий тандем Александров-Погорелов-Єфімов зробив надзвичайно багато для розвитку математичної науки.

Усього рік знадобився О.В.Погорелову для написання і захисту кандидатської дисертації. Така продуктивність і працездатність не може не вражати. Але ще більше можна захоплюватись обдарованістю і наполегливістю молодого математика, враховуючи той факт, що ще через рік - у 1948 р. - він захищає докторську дисертацію. Дві дисертації за такий короткий період і ступінь доктора в 29 років - непересічне явище в науці. Сам метр геометрії вважав часом розквіту математика вік 33 роки, йому це вдалося раніше.

Після захисту кандидатської Олексій Васильович повертається до Харкова і починає працювати у Харківському університеті, одночасно очолюючи відділ геометрії НДІ математики при ХДУ (1947-1950). Починаючи з 1948 О.В. Погорелов видає цикл праць, в яких розв'язує проблему Коші однозначної визначеності опуклих поверхонь. При доведенні своєї теореми він користується тим, що умову рівнозвістності можна замінити ізометричністю поверхонь - фактом, доведеним О.Д.Александровим. За розв'язання цієї проблеми О.В.Погорелов отримує Державну премію СРСР (1950) і стає членом-кореспондентом АН України (1951).

За порадою Н.І. Ахієзера О.В. Погорелов зацікавився роботами С.Н. Бернштейна з розв'язання задачі Діріхле. Застосовуючи результати С.Н. Бернштейна у поєднанні з синтетичними геометричними методами, він прийшов до розв'язання проблеми Міньковського про регулярність опуклих поверхонь, де гаусева кривина є функцією нормалі.

Наступним досягненням О.В. Погорелова було доведення теореми про регулярність поверхні з регулярною метрикою і додатною гаусевою кривиною та аналітичність її у випадку аналітичності метрики. Схожа теорема була доведена Л. Ніренбергом. Але теорема Погорелова більш універсальна і загальна. З неї випливає, що всі поверхні, що відповідають умові теореми, - регулярні. Тоді як у теоремі Л. Ніренберга стверджується лише те, що знайдеться така поверхня.

О.В. Погорелов у своїх дослідженнях широко застосовував аналітичні методи. За допомогою аналітичних засобів він довів ряд теорем, які комплексно розв'язували проблему Вейля про ізометричне занурення в цілому двовимірному многовиді в тривимірний ріманів простір. За отримані результати у 1959 р. його було нагороджено премією М.І. Лобачевського. Честь бути її лауреатом належала таким всесвітньо відомим творцям математичної науки, як: Д. Гільберт, Ф. Шур, Г. Вейль, Е. Картан, О. Д. Александров, М. В. Єфімов, Г. Бузман та ін. За відсутності Нобелівської премії у галузі математики премія Лобачевського вважається однією з рівних їй за престижем.

У тому ж році Олексій Васильович припиняє очолювати кафедру геометрії ХДУ, на посаді завідувача якої він перебував з 1950 р. У 1950-1960 рр. Олексій Васильович працює в інституті математики АН УРСР, де керує відділом геометрії.

У 1960 р. О.В. Погорелов стає академіком АН України і членом-кореспондентом АН СРСР. У тому ж році починає працювати у відділі геометрії математичного відділення Харківського фізико-технічного інституту низьких температур (ФТІНТ). Даний відділ він очолював з 1960 по 2002 рр. З ФТІНТ у О.В.Погорелова пов'язано багато років плідної праці. Завдяки його розрахункам тут було створено унікальний турбогенератор, принцип роботи якого базується на явищі надпровідності. На жаль, у другій половині 80-их років економічні й політичні обставини періоду "перебудови" не дозволили завершити справу впровадження винаходу в життя.

Також технічні можливості інституту дозволили побудувати установки, на

яких шляхом напорошування міді у вакуумі були створені зразки поверхонь. Це дозволило О.В. Погорелову експериментальним шляхом довести свої відкриття у сфері геометрії поверхонь і теорії стійкості оболонок.

У 1962 р. за працю "Зовнішня геометрія опуклих поверхонь" О.В. Погорелову було вручено Ленінську премію.

Наступною була вручена 1973-го року Державна премія УРСР. У 1952 р. О.В. Погорелов займався проблемою Мінковського і отримав значні результати. Остаточне розв'язання багатовимірної проблеми Мінковського, що постала в математичній науці ще у 1903 р., було опубліковане ним у циклі праць з 1969 по 1971 рр. Саме за це і було вручено премію.

Віддаючи багато творчої енергії і часу теоретичній науці і керуванню відділом геометрії, О.В. Погорелов з 1970 року припиняє викладати у ХДУ. Але продовжує редагувати журнал "Украинский геометрический сборник", головує на міському семінарі вчених геометрів. Роки викладання принесли вагомий результат у вигляді серії підручників з елементарної, диференціальної та аналітичної геометрії.

Як правило, імена математиків відомі не досить широкому колу людей, діяльність яких безпосередньо перекликається з природничими науками. Відомим для мільйонів ім'я О.В. Погорелова зробив шкільний підручник за його авторством. Саме з нього починало подорож у захоплюючий світ геометрії не одне покоління радянських та українських школярів. У 1969 Олексій Васильович видав працю "Основи геометрії", що була перевидана 1979 р., наступним став посібник для вчителів "Геометрія", а у 1981 побачив світ пробний підручник з геометрії. Після проходження річного експерименту Міністерство освіти надало дозвіл використовувати підручник у середній школі. До написання книги О.В. Погорелова підштовхнула незгода з принципом побудови тогочасного підручника під редакцією А.М. Колмогорова, що використовував теоретико-множинний підхід і був занадто складним для сприйняття школярами. Але, як це часто буває, знайшлося багато незгодних і з О.В. Погореловим. Вихід у світ у 1982 р. підручника "Геометрія 6-10" спричинив активну методичну дискусію у середовищі науковців і вчителів, які висловлювали конструктивну, а часом і навпаки - суб'єктивну, критику. Із врахуванням зауважень він багато разів перевидавався і вдосконалювався.

Робота по написанню підручників жодним чином не позначилася на продуктивності наукової роботи Олексія Васильовича. У 1900 р. на найпрестижнішому у науковому світі Паризькому міжнародному математичному конгресі видатний німецький учений Д. Гільберт зробив свою історичну доповідь. Будучи всебічно розвинутим математиком-універсалом і маючи непересічний дар передбачення, він надзвичайно влучно сформулював 23 основні математичні проблеми. Їх розв'язання повинно було б визначати розвиток математики ХХ ст. Однією з них була задача про визначення прямої як найкоротшої відстані не тільки в теорії чисел, а й теорії поверхонь і варіаційному численні (так звана 4-а проблема Гільберта). Праця О.В. Погорелова, що вийшла 1974-ого року, дає красиве і повне розв'язання цієї проблеми.

Значний доробок належить О.В. Погорелову у теорії диференційних рівнянь, дослідженні властивостей поверхонь і пружності оболонок. У циклі праць 1983-1984 рр. він описав властивості багатовимірних рівнянь Монжа-Ампера, а у 1988 вийшла його книга "Многомерное уравнение Монжа-Ампера". Того ж року учений отримав премію ім. М.М. Крилова.

О.В. Погорелов прожив довге, насичене подіями і здобутками життя. Маючи за плечима солідний вік, він до останнього зберігав гострий розум і працездатність. Плідними для нього були і 90-і роки. У цей період вчений побудував теорію G просторів Буземана і в загальному довів теорему О.Д. Александрова (яка була ним частково доведена ще у 1939 р.), додавши у свою скарбничку премію М.М. Боголюбова.

Олексій Васильович дуже любив Харків - місто, з яким пов'язане майже все його життя, всі його досягнення. Незважаючи на привабливі умови, він рішуче відхилив спокусливі пропозиції про переїзд до Києва, Москви чи Ленінграда. Лише смерть дружини змусила О.В. Погорелова у 2000 р. переїхати до Москви, де мешкали його син і онуки. Уже перебуваючи у столиці Росії, він отримав радісну звістку про присвоєння йому звання почесного громадянина міста Харкова. Серце видатного геометра перестало битися 17 грудня 2002 року.

Життя О.В. Погорелова – це гідний наслідування приклад служіння науці. Автор більше 200 праць, кавалер багатьох орденів і лауреат численних премій, все життя він залишався скромною і чесною людиною. Не будучи громадським діячем, своєю працею він зробив великий внесок у розвиток математики в Україні і підвищення її авторитету в світі. Його винаходи, учні, виховані талановитим геометром, приносили і продовжують приносити користь нашій державі. Своєю відданістю власній справі, вражаючими професійними досягненнями О.В.Погорелов заслужив на те, щоб його ім'я було виکارбуване на скрижальях історії української науки.

Джерела та література:

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX - XX століття. - К., 1996. - С. 5.
2. Смирнов А. Гранд геометрии // Зеркало недели. - № 3 (428) 25 - 31 янв. 1972.
3. Генератор у "термосі" // "Вечірній Харків". - 1972, 17 квітня.
4. Борисенко А. А. А.В. Погорелов - математик удивительной силы. - www.mechmath.univer.kharkov.ua.
5. Сергиенко Е. Тепло "живых" формул // "Слобода". - 1999, 12 березня.

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Марина Столяр

●

ІЕРОФАНІЇ СВЯТ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОГО ХРОНОТОПУ

«Идите!

Понедельники и вторники

Окрасим кровью в праздники!»

В.Маяковський.

Розглядаючи *радянську ідеологію* в межах культурологічного дослідження, ми продовжуємо ту традицію, що зосереджує увагу на певних *релігійних рисах* марксизму-ленінізму. Як вважають деякі дослідники, *комуністичний світогляд саме тому охопив широкі маси людей, що він імітував релігію* (Див.: 2, 83; 3, 30). Марксизм при цьому називають антропотезмом (С.Булгаков), демонолатрією (М.Бердяєв), утопізмом як релігійно-єретичним вченням (С.Франк), псевдорелігією (Е.Соловйов), антихристиянською ерзац-вірою (А. Ігнатов), релігією антихриста (В.Лекторський), матеріалістичною вірою (М.Епштейн), доравнінським маккавейським юдаїзмом (А.Тойнбі) та еkleктичною релігією, що увібрала ідеї багатьох релігій світу (R.Zaehner). Навіть К.Поппер, який захищає вчення Маркса від спроб його ірраціоналістичного тлумачення, пише: «в марксизмі... релігійний елемент очевидний» (9, 212).

Трохи з іншого боку дивиться на зв'язок релігії і марксизму релігієзнавець М.Еліаде. Він вважає, що *будь-який артефакт світської культури має в собі таємничий, сакральний, потойбічний сенс або ієрофанію*. М.Еліаде пише, що *деформована релігійність* виявляє себе не тільки у політичних містифікаціях, але й у світських та навіть у антирелігійних рухах. Наприклад, в ідеології нудизму чи в рухах за абсолютну сексуальну свободу можна побачити сліди «ностальгії по Раю», прагнення віднайти райське життя, яке було до вигнання людини на Землю (Див.: 18, 110). Що ж до марксизму, то в його основу, як вважає вчений, покладено ієрофанією іудео-християнської есхатології (там само). Протоієрей Олександр Шмеман не тільки про ідеологію марксизму, але й про сучасну йому культуру в цілому говорив як про культуру постхристиянську, тому що навіть найбільш антирелігійні та антихристиянські ідеї та ідеології, що рухають цю культуру, так чи інакше є «des verites chretiennes devenues folles», тобто скривленими до божевілля християнськими істинами, плодами секуляризованої есхатології (Див.: 17, 512).

Якщо проаналізувати радянську ідеологію з боку її енергетичних джерел, то ми побачимо в ній два основні рівні – *пристрасний і псевдосакральний*. З боку *пристрасної* своєї сутності ця ідеологія апелювала до руйнівної енергії людського серця і, перш за все, до енергії гордині, на якій будується титанічний гуманізм з його самообожненням людини. Що ж до *сакральної* енергії, то мова йде про використання енергії вічних священних сенсів, які Платон та представники

неоплатонізму називають ідеями, К.Юнг – архетипами, М.Еліаде – ієрофаніями, а представники ісихазму – божественними енергіями. Зрозуміло, що марксистська ідеологія була атеїстичною. Та сформулювати позитивний ідеологічний образ, який би прикривав пристрасну сутність більшовизму та надихав людей прагненням до певних ідеалів, можна було лише за рахунок сфери сакрального. Ідеологія марксизму відкинула християнство, отже, і всі можливості *прямих* посилянь на християнські сенси. *Запропонувати щось протилежне – означало такий тип «творчості», як максимальне викривлення змісту того ж християнства.* Та навіть це карикатурне зображення паразитувало на сакральній енергії і певний час існувало за її рахунок. А щоб нова ідеологія була визнана результатом «геніальної творчості», треба було стерти з пам'яті людей, знищити все, що нагадувало першообраз усіх першообразів (архетип всіх архетипів), або Христа.

Використовуючи поняття ієрофанії, запропоноване М.Еліаде, ми намагаємося виявити відповідні *релігійні явища на матеріалі радянської ідеологічної свідомості.* Це є *об'єкт* нашого дослідження. Що ж до *предмета* цієї статті, то його можна визначити як *релігійність марксистського світогляду, що відобразилася у розумінні свят як сакрального часу в межах радянського хронотопу.*

Радянська телевізійна інформаційна програма 70-80 років, яка мала назву «Час» («Время»), починалася із заставки, музика якої символізувала не тільки напружений трудовий ритм, але й прагнення до постійного прискорення часу, напруження у напрямку до майбутнього. Цей фрагмент було взято з сюїти видатного радянського композитора Георгія Свиридова з красномовною назвою «Время, вперед!» (сюїту було написано у 1965 році). Одна з основних *характеристик сприйняття часу в радянській ідеології і, відповідно, масовій культурі передбачала незрівнянну цінність майбутнього по відношенню до теперішнього і, особливо, минулого.* Найбільше це стосується першої половини ХХ сторіччя, коли життя у теперішньому було для більшості людей настільки нестерпним, що витримати його можна було з вірою не просто в покращення, а у *дивовижне* покращення життя у майбутньому.

К.Попшер виводить *культ майбутнього* з історизму Маркса – вчення, яке вимагає підкорятися раціональним силам історії, котрі, насправді, з точки зору Попшера, є не чим іншим, як насиллям певного історичного суб'єкта, який переможе у *майбутньому* (Див.: 9, 217). «Історія буде нашим суддею!» Що це значить? Те, що *успіх* розсудить. *Культ успіху і майбутньої сили* є вищою нормою багатьох, хто ніколи б не погодився на правоту сучасної сили (9, 223-224).» Український філософ Ю.Кушаков причину культу майбутнього шукає в гегелівській концепції «абсолютного зняття» (Див.: 6, 22-27, 30-31), яка разом з переосмисленою в матеріалістичному дусі гегелівською діалектикою увійшла в марксистське вчення. За гегелівською схемою, у процесі розвитку кожний його шабель є результатом «зняття» *всього* позитивного матеріалу, який було досягнуто на попередніх ступенях розвитку. Таким чином, минуле втрачає свій сенс, воно не має навіть відносної самодостатності. І тільки майбутнє вбирає в себе все найкраще.

Саме власну орієнтованість на віртуальне майбутнє радянська ідеологія завжди приписувала християнству, тоді як сутність християнського хронотопу принципово скривлювалась. Мова йде про те, що християнське розуміння часу має суттєво інші, протилежні акценти. По-перше, з позиції християнського світогляду всі стадії земного часу – минуле, теперішнє та майбутнє – освячені Божим промыслом (Див.: 8, 17-18). По-друге, жертва Христа спокутує гріхи всіх людей – і тих, хто вже помер, і тих, хто ще не народився на час розп'яття. Та все ж таки найбільша увага приділяється двом вимірам часу – *теперішньому* (зараз, нині) і *вічності*, яка, у свою чергу, має декілька назв. Перша – «Той час» (церковно-слов'янською мовою – «время оно») – збіг земної історії з царством небесним у житті Ісуса Христа. Друга – завжди («прісно») – вічне в історичному – мова йде про те буття, яке відбувається в часі та над яким час не має сили. І третя назва – буття поза часом («во віки віків»). *Аскетична православна практика спрямовує*

людину до вічності не з майбутнього, а завжди з теперішнього. Тільки тепер можна звернутися до Бога, принести покаяння, допомогти іншій людині. «Зараз» – це фактично висхідний та найголовніший час православного хронотопу за умови перетину в момент теперішнього часу любові людини до Бога і до інших людей. Турбота про майбутнє визнається не безглуздою взагалі, а лише за межами реального впливу на події: достатньо для кожного дня свого піклування (Див.: Мт. 6: 25-34). Крім того, мова йде про мирний устрій душі: чого рвати серце, вибираючи між віртуальних можливостей, які пропонує хворобливо збуджена свідомість?

Християнське розуміння часу вказує на необхідність максимального використання теперішнього часу як такого, що може мати протяжність. Теперішнє в даному випадку не є мить між минулим та майбутнім, як це стверджував, наприклад, римський стоїк Марк Аврелій. Теперішнє – це той відрізок, на якому час може загальмувати та навіть припинитися за умови його духовного наповнення. Мова йде про дуже цікавий феномен православної аскетичної практики – *розтяжність теперішнього*. Цей феномен фіксується, перш за все, в духовному досвіді молитовників-ісихастів. Та ще Цар Давид говорив про праведника, що той встигає все, що робить силою Божої благодаті: «... и вся, елика аще творит, успеет» (Пс. 1, 3). (Цікаво, що в гедоністичному хронотопі, який поширюється у пострадянський період, також привертається найбільша увага до теперішнього часу. Та на відміну від християнського розуміння сенсу життя тут відсутній зв'язок теперішнього і вічного, людини і Бога).

Антихристиянська спрямованість радянського хронотопу найбільш переконливо виглядає на матеріалі довоєнної історії, коли ідеологи намагалися знищити християнський тижневий семиденний цикл та зробити неділю робочим днем. Спочатку (у 1929 – 1930 роках) було введено п'ятиденний тиждень, а коли такий штучний ритм життя не прижився, вийшла постанова про шестиденний тиждень (1931 р.). При цьому день воскресіння Христа знову є відсутнім. Тільки напередодні війни, у 1940 році, розраховуючи на сплеск патріотизму, Сталін повернувся до традиційного тижня, але останній починався з неділі, а не з понеділка, щоб неділя знову ж була робочим днем (Див.: 11). Антихристиянський сенс радянського хронотопу прекрасно демонструє дитяча пісня з телевізійного фільму «Гостя з майбутнього». До речі, саме тексти, які було написано для дітей, є досить репрезентативними щодо певної світоглядної парадигми. Ось фрагмент з цієї пісні:

*Слышу голос из Прекрасного Далеко,
Он зовет меня в чудесные края.
Слышу голос - голос спрашивает строго:
А сегодня, что для завтра сделал я.
Я клянусь, что стану чище и добрее,
И в беде не брошу друга никогда.
Прекрасное Далеко,
Не будь ко мне жестоко,
Не будь ко мне жестоко,
Жестоко не будь!*

Між іншим, крилаті слова «прекрасное далёко» не мали спочатку відношення до часу – М.В.Гоголь так позначив *простір* свого перебування за кордоном Росії, коли він працював над поемою «Мертві душі». Зрозуміло, що в радянській ідеології такий вислів був би, м'яко кажучи, некоректним. Той самий вираз переноситься В.Маяковським уже на *час* і позначає *комуністичне* майбутнє (Див.: 1, 146).

Не викликає сумніву, що пісня, яку було приведено, – це текст, що має певний молитовний зміст та інтонацію. До кого звернено цю «молитву»? Хто суворо вимагає від дитини звіту за її справи? Кого вмовляють не бути жорстоким (тричі у приспіві та шість разів у кінці пісні)? Жорстокість – характеристика антипода Христа. І присягаються аж ніяк не Христу, який заповідав: «Не клянись!» «...Стану чище и добрее, и в беде не брошу друга никогда», – це моральне «сходження», яке з християнської точки зору є *самообожненням, самовозвеличенням*. Воно має

напрямок протилежний до того, як розуміється наближення людини до Бога у християнській свідомості: православний святий ніколи не відчуває себе як таким, що стає все кращим і кращим. Навпаки – він все сильніше відчуває свій гріх, щиро вважає себе найгіршим з усіх людей.

Марксистська теорія виходила з можливості побудувати рай на землі, передбачаючи спрямування всіх сутнісних сил людини на досягнення цієї мети. При цьому духовні зусилля особистості (молитва, покаєння, участь у богослужінні та церковних таїнствах, аскетична практика) розглядаються як безглузді витрати людської енергії. У книжці «Про християнські свята, пости та обряди» 1959 року видання написано: «Религиозные праздники...снижают качество сельскохозяйственных работ, тормозят борьбу советских людей за изобилие сельскохозяйственных продуктов, мешают выполнению решений ЦК КПСС и Совета Министров СССР о резком увеличении производства предметов народного потребления и решительном повышении жизненного уровня трудящихся» (12, 204). Відповідно, *в радянській ідеологічній практиці визначення свят та робочих днів чітко позначено прагненням не просто зробити православні свята буденщиною, але й проставити особливі трудові акценти на цих днях.* Зрозуміло, що радянська традиція «суботників» та «воскресників» мала, перш за все, антихристиянський зміст. На Великдень призначався «воскресник» або на Велику суботу – «суботник». До дня Воскресіння Христового ідеологічні відділи партії та комсомолу готували численні акції атеїстичного змісту. Наявність («явка») людей на цих заходах суворо контролювалася. «Лікарняні» (тобто медичні довідки про звільнення від роботи за хворобою) отримати на ці дні було практично неможливо. В студентських та робітничих гуртожитках під час відсутності мешканців комітети комсомолу та парткоми влаштовували перевірки. Шукали паски та освячені яйця. Якщо в когось знаходили, то були великі неприємності – виключали з комсомолу, виганяли з вузу тощо. Коли ж за православним календарем починався Великий піст, тоді, навпаки, влаштовувалися свята та проводилися народні гуляння – проводи зими, 8 Березня, 1 квітня. Останнє свято мало особливо виражений антихристиянський зміст. Під «днем обману» в богоборській традиції мається на увазі саме день Воскресіння Христа. При цьому відтворюється та традиція початку нашого століття, коли іудейські старійшини, намагаючись приховати факт воскресіння, розповсюдили плітку про викрадення тіла Христа.

Та в ієрархії свят найулюбленішими були не ті, які ідеологія визнавала провідними, а ті, котрі притягали до себе найбільшу енергію ієрофаній християнських свят. Зрозуміло, що неідеологічне свято Нового року тут було поза конкуренцією. В тій культурній традиції свято Нового року живилося енергією ієрофанії Різдва. До цього додається ще ієрофанія дня святого Миколи. Церковні дзвони замінює бій кремлівських курантів. Також Новий рік був тим святом, коли було прийнято загадувати бажання. Вважалося, що саме на межі двох років побажання «буде почуто и виконано». *Ким?* Це питання не ставилося. Феномен загадування бажання виступав неусвідомленою і викривленою формою молитви – чи не єдиної молитви в тій атеїстичній атмосфері. Пригадайте слова пісні, що звучить на початку популярної кінокомедії режисера Е.Рязанова «Іронія долі, або З легкою парою!»: «О, кто-нибудь, приди, нарушь чужих людей соединенность и разобщенность близких душ!» До речі, як нам здається, найбільш наближену до християнських сенсів інтерпретацію Новорічного свята дав саме Ельдар Рязанов (Див.: 14).

Використання певної частки енергії ієрофанії Різдва не обмежувалося святкуванням Нового року. Ідеологія намагалася штучно залучити цю енергію і для живлення деяких ідеологем. Ось приклад того, як змінена за змістом українська щедрівка фігурує у контексті інтернаціонального виховання (Див.: 10, 180-181). Для порівняння наводимо і фрагмент оригінальної української щедрівки.

*Радість небувала –
Зірка п'ятикутна
Всім нам засіяла.
Радуйся...
Ой, радуйся, земле,
Радуйся...
Зірка засіяла
Всій нашій родині.
Радуйся...*

*Руські й українці,
Грузини й таджики –
Усі ми зібрались
У сім'ї великій.
Радуйся...
Ой, радуйся, земле,
Радуйся...
Усі в нас народи
Щасливі й багаті.
Радуйся...*

*Добрий вечір тобі,
пане господарю!
Радуйся, ой радуйся, земле,
Син Божий народився.
Застеляйте столи
Та все килимами.
Радуйся, ой радуйся, земле,
Син Божий народився.
Тай кладіть калачі
з ярої пшениці.
Радуйся...
Бо прийдуть до тебе
Три свята у гості.
Радуйся...
А що перше свято
То Різдво Христове.
Радуйся...
А що друге свято
Василя Великого.
Радуйся...
А що третє свято
То є Водохреща.
Радуйся...*

Оскільки *віфлеємська зірка* асоціювалася з Різдвом, то в радянській пісні підкреслюється, що мова йде про *іншу* зірку: про *п'ятикутну* (відомо, що остання використовується і як інфернальна символіка).

Друге місце в культурі займало 8 Березня. Жіночий день у дореволюційній Росії святкувався на честь жінок-мироносиць, які прийшли до місця поховання Христа, щоб помастити Його тіло. Це свято припадає на другу неділю після Великодня. Як відомо, радянська влада робила ставку на звільнену від сімейних обов'язків енергію жінок. І не стільки заради прав «найкращої половини людства», скільки для того, щоб замінити жінками чоловіків, коли ті будуть воювати за перемогу світової революції. Звичайно, в такому контексті відмовитися від жіночого дня було неможливо. Та цьому християнському святу було надано протилежного – комуністичного змісту. Для жіночого свята владою дуже ретельно обирався день: справа в тім, що 8 березня майже кожний рік припадає на Великий піст. Отже, той, хто не п'є горілку у цей день, буде помітною особою. Так само були занадто помітними християни Риму, які не приносили жертви язичницьким богам.

«Чоловічий» день – свято Радянської Армії є похідним від жіночого дня (8 березня за старим календарем припадало на 23 лютого). Коли відбувся перехід на новий календар, на 23 лютого, яке вже звикли святкувати, поставили дату перемоги над ворогами. Це була суто *міфологічна* подія, тому що 23 лютого 1918 року Червоної Армії просто ще не було. Єдина військова подія, що відбулася 23.02.1918 р., – це рішення Совнаркому про прийняття умов «Брестського миру», тобто це день *капітуляції* Росії у Першій світовій війні. Лише у 1922 році 23 лютого було проголошено Днем Червоної Армії (Див. 5).

День Перемоги (9 Травня) – ієрофанія дня спомину. Що ж до змісту цього свята, то тут ми знову бачимо численні викривлення та вивертання християнських сенсів. Наприклад, якщо православні поминають померлих як живих, то на радянські «діди» навіть ще на живих ветеранів дивляться як на таких, що «вимирають». У радянській ідеології було прийнято героїв війни називати «загиблими», що з християнської точки зору є абсолютно неприйнятним, бо «загиблі» – це ті, хто пішов у вічну муку, а не у вічне життя. Що вже говорити про

язичницьку або навіть інфернальну символіку *вічного вогню*: в християнстві – це вогонь пекельних мук.

Перше травня, день солідарності трудящих, увібрав у себе ієрофанії двох православних свят – Вербної неділі та Трійці (Зелені свята). Свято Трійці має в основі подію сходження Святого Духа на апостолів, коли вони заговорили різними мовами і стали проповідувати воскресіння Христа. Для марксистів же *солідарність є проявом духу історичного прогресу, що знімає мовні та національні перешкоди робітників різних країн на шляху до комунізму*. Невід'ємною стороною святкової ходи народу центральною вулицею того чи іншого міста було несення березових гілок з молоденьким листячком (ієрофанія Вербної неділі). І хоча верба випускає листя раніше за березу, вербові гілки ніколи не використовувалися в травневих парадах, щоб уникнути релігійних асоціацій. Демонстрація або святкова хода символізувала постійний та невпинний рух радянського народу до комунізму (царство Боже на землі). Замість церковних хоругв використовували прапори, замість ікон – портрети класиків марксизму-ленінізму, фотографії членів політбюро, замість співу Символу віри – Інтернаціонал («символ» віри у ... «проклятьем заклеєнного»).

Основне ідеологічне свято – день жовтневої революції – мав в ідеології значення пролетарського великоддя, який відкрив сенс усієї попередньої та наступної історії. Також подія революції розглядалася як «благовіщення» всім народам світу про щасливе майбутнє, що має настати. Крім того, жовтнева революція вимальовується як початок нової ери (ієрофанія Нового Заповіту), як «різдво» принципово нового життя, відновлення творчої сутності людської праці та справедливих суспільних відносин, що існували до появи приватної власності як «гріхопадіння» людини. *Та, незважаючи на таку низку скривлених запозичень, день соціалістичної революції не притяг до себе значної енергії ієрофаній і не зміг конкурувати з Новим роком. Це пояснюється тим, що радянська ідеологія як карикатурний образ християнства могла використати найменшу енергію ієрофаній, тоді як позаідеологічні та антиідеологічні запозичення були ближчими до першоджерела, отже, енергійно потужнішими.*

Досліджуючи антихристиянський зміст радянського хронотопу не можна не згадати, що хоча радянська влада боролася з проявами релігійності на всіх рівнях, включаючи побутовий, та фактично єдині «рибні» дні для всіх закладів суспільного харчування величезної країни були ієрофанією пісних середи та п'ятниці. *Вівторок та четвер стали днями радянського десакаралізованого «посту»*. Що ж до багатоденних, безблагодатних «постів», коли люди вимушено голодували, то таких було чимало.

Криза марксистської ідеології виявляється тоді, коли відбувається поступове повернення від альтернативного християнського хронотопу до інших уявлень про час, більш наближений до християнського. В політичному житті цей процес, як це не дивно, почався за часів войовничого безбожника М.Хрущова, який оголосив, що вже *теперішнє* покоління радянських людей буде жити в умовах комуністичного суспільства. *Акцент з майбутнього було перенесено на теперішнє шляхом перетворення далекого майбутнього у найближчу перспективу*. Щоб забезпечити таке приближення, реалізовувалася практика «прориву» у трьох напрямках або на трьох рівнях буття – природа, людина, космос (така трирівневість відтворює одну з характерних рис релігійно-міфологічної свідомості). Перехід у нову якість на рівні «людина – природа» повинна була забезпечити нова сільськогосподарська культура, «цариця полів» – кукурудза. Завоювання простору життя особистості планується за рахунок забезпечення кожної родини *окремою* квартирою. І, нарешті, третій «прорив» – у псевдосакральний простір, у космос. Останній напрямок відновлює в культурі «вертикаль», спрямовану до неба.

Така «вертикаль» була перевернута радянською ідеологією попереднього періоду у напрямку підземелля, про що яскраво свідчать численні факти. Наприклад, М.Епштейн пише про радянське метро як новий тип храму

матеріалістичної віри, про «освячення» ідеологією вторгнення в лоно землі з відповідною сакралізацією професії шахтаря, наводить приклади з радянської літератури першої половини ХХ ст., що підтверджують тезу про «перевернуту вертикаль» (Див.: 19). Також можна нагадати твори такого видатного письменника, як Андрій Платонов, в яких яскраво вимальовується рух «зверху донизу» (Див.: 4, 37, 46; 15, 14). Коли ж «вертикаль» було відновлено через космічну програму, то «нове небо» розглядалося вже як альтернатива Богу, як Його заперечення. «Гагарін у космос літав, а ніякого Бога не бачив», – проголошують із зловтіхою атеїсти.

Починаючи з 1967 року (рік святкування 50-річчя Жовтня), промислові підприємства Радянського Союзу переходять на п'ятиденний робочий тиждень. У той же рік скорочується термін служби в армії з трьох до двох років. Відповідно вільний час людей збільшується. Дуже повільно підвищується матеріальний рівень життя, але все ж таки добробут зростає. Держава все більше піклується про «культурний відпочинок трудящих», тобто про сферу розваг та веселощів. З'являється кольорове телебачення, з 1967 року починає діяти телецентр Останкіно. *Віртуальне майбутнє поступово втрачає свій сенс основного часу, а стає певним заспокоюючим ідеологічним тлом «впевненості у завтрашньому дні», на якому розгортаються події сьогодення.*

Таким чином, незважаючи на те, що радянський хронотоп мав антихристиянську спрямованість, він включав у себе численні запозичення християнських сенсів – запозичення, які навіть у десакралізованому та викривленому вигляді притягали до себе певну енергію ієрофаній. Інша справа, що така вкрадена енергія не могла відновлюватися, і енергетична привабливість радянської ідеології, що намагалася утриматися на місці релігії, неминуче втрачалася.

Джерела та література:

1. Ашукін Н.С., Ашукіна М.Г. Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения. – 4-е изд., доп. – М.: Худож. лит., 1988. – 528 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 222 с.
3. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии – № 4. – 2001. – С.25-30.
4. Карасев Л.В. Вверх и вниз (Достоевский и Платонов) // Вопр. филос. – № 6. – 2000. – С.34-47.
5. Кураев А., диакон. Можно ли не праздновать 8 Марта? // http://kuraev.ru/index.php?option=com_remository&Itemid=54&func=fileinfo&id=7
6. Кушаков Ю.В. Историко-философская концепция Л.Фейербаха. Теория, методология, конкретные результаты. – К. Изд-во при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1981. – 166 с.
7. Лекторский В.А. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопр. филос. – №4. – 2001. – С.3-9.
8. Немцова В.С., Титов Н.В. Идея и образ времени в культуре Киевской Руси: основные концепции времени и специфика древнерусской темпоральности. – Харьков: Новое слово, 2003. – 166 с.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. // Переклад з англ. О.Коваленка. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
10. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні (В.К.Борисенко, В.Ю.Келембетова, А.П.Обертинська та інші). – К.: Політвидав України, 1978. – 233 с.
11. Революционный календарь – борьба большевиков с христианской неделей // <http://www.rusidea.org/?a=25100105>.
12. Сидоров Д.И. О христианских праздниках, постах и обрядах. – М.: Военное издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1959. – 207 с.
13. Соловьев Э.Ю. Секуляризация – историцизм – марксизм (тема человекобожия и религии прогресса в философской публицистике С.Н.Булгакова) // Вопр. филос. – №4. – 2001. – С.31-37.
14. Столяр М. Різдва на казці в землі забуття.// Філософська думка. – 2004. – № 3. – С.125-135.
15. Терентьева Н. «Детские» рассказы А.Платонова в контексте прочтения повести «Котлован» // Литература. – № 30 (405). – 8-15 авг. 2001 г. – С. 14-15.

16. Франк С.Л. Ересь утопизма // Квинтэссенция: Филос. Альманах, 1991. – М.: Политиздат, 1992. – С. 378-395.

17. Шмеман Александр, протопресвитер. Церковь и мир в православном сознании // // Православие: pro and contra. – СПб., 2001. – С. 499-514.

18. Элиаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андроген; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / Пер. з нім., фр., англ. Г.Кьорян, В.Сахно. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 591 с.

19. Эшттейн М. Эдипов комплекс советской цивилизации // http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2006/1/.

20. Zaehner R.C. Dialectical materialism // The Hutchinson Encyclopedia of Living Faiths / Edited by R.C. Zaehner – Helicon, 1993. – p. 393-407.

Лариса Чорна

●

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ УКРАЇНИ ХХІ ст. І ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Актуальність проблеми філософії освіти в царині педагогічного менеджменту України в умовах глобалізації зумовлена несформованістю серед великої кількості науковців-педагогів сприйняття ключових напрямків розвитку світової філософії освіти та наявністю застарілих догм і установок про те, що нас будуть «використовувати капіталісти», нами будуть «керувати як маріонетками» та інше.

Хоча сьогодні наше повсякденне життя направляє нас до пізнання й навчання. Тому цивілізоване суспільство відчуває потребу в творчому навчанні, підвищенні культурного й наукового рівня життя за допомогою глобального спілкування всіх людей на планеті. Сприяти цьому повинна сфера освіти, суть якої складається у формуванні освітніх центрів відповідно до запитів ХХІ століття. Істотну роль у цьому процесі відіграє глобалізація педагогічного менеджменту і її філософія.

Усе частіше в науковій літературі й у своєму повсякденному житті ми зустрічаємо поняття «менеджмент» і «глобалізація». Більшість науковців схиляється до того, що термін «менеджмент» має американське походження й перекладається як керування, керівництво, уміння справлятися з роботою.

З філософсько-освітньої точки зору, менеджмент - це система планування, організації, мотивації й контролю, необхідна для досягнення цілей наукової спільноти, організації чи об'єднання людей. Як наука менеджмент направляє свою увагу на виявлення умов, при яких загальна робота людей стає ефективнішою й кориснішою.

Особливим складовим елементом менеджменту є педагогічний менеджмент. За визначенням В.В.Крижка та Е.М.Павлютенкова, педагогічний менеджмент - це комплекс принципів, методів, організаційних форм і технологічних прийомів керування процесом освіти, спрямований на підвищення його ефективності. Педагогічний менеджмент формується на дослідницькій базі багатьох наук, але з урахуванням особливостей діяльності школи. Головними у педагогічному менеджменті є економічні та адміністративні методи, а також методи психолого-педагогічного і суспільного впливу.

Термін «глобалізація», на думку одного із авторів американської «Енциклопедії постмодернізму» Вільяма Морера [1], з'явився в науковій літературі наприкінці 1960-х років. Відповідно до його дослідження цей термін увійшов у суспільні науки через географію та соціологію, а в гуманітарні – через антропологію та культурні дослідження.

Однак справжнього розквіту глобалізація досягла в першій половині 1990-х років, коли соціально-економічні зміни почали розглядати під кутом зору глобалістики. Хоча єдиного, загальноприйнятого визначення терміну «глобалізація» дотепер не існує.

Цей термін, як підкреслює Т.С.Кондратьєва - науковий співробітник Центру глобальних і регіональних проблем ІНДСН РАН, Москва, належить до того типу неологізмів, які дуже часто зживають, але досить рідко розтлумачують. У найзагальнішому сенсі цим словом визначають ті серйозні зміни, які відбуваються у світовій системі протягом останніх двох-трьох десятиліть. Але справжнє значення такого поняття, як глобалізація, усе ще залишається досить розпливчастим, і кожний автор, власне кажучи, вкладає в нього свій власний зміст.

Американські дослідники Д.Сміт, Д.Солінжер і С.Топік вважають, що слово глобалізація знайоме кожному, хто читає газети або дивиться телевізійні новини. У мові політичних діячів у всьому світі воно часто звучить як заклинання.

У науковий обіг термін «глобалізація» вперше був уведений відомим американським економістом, фахівцем у галузі організації та керування виробництвом Т.Левіттом. У своїй публікації за 1983 рік в «Гарвард бізнес ревью»[2,23] він позначив цим словом феномен злиття ринків окремих продуктів, вироблених великими транснаціональними корпораціями.

Ширшого значення новому терміну надали в Гарвардській школі бізнесу. Головним популяризатором терміну став консультант цієї школи японець К.Оме, що опублікував у 1990 р. книгу «Світ без кордонів». Вважаючи, що світова економіка визначається взаємозалежністю центрів (США, Японія, ЄС), він стверджував, що економічний націоналізм окремих держав став безглуздим, оскільки роль «сильних акторів» на світовій економічній сцені відтепер грають «глобальні фірми». Саме в цьому, на думку К.Оме, і виражається суть глобалізації [3]. Погляди К.Оме на зміст поняття глобалізація розділяють далеко не всі дослідники, але саме він задав тон для дискусії на цю тему.

Сьогодні таке складне й багатогранне явище, як глобалізація, досліджується багатьма науковими працівниками. Філософи роблять особливий акцент на дослідженні універсалізації людських цінностей. Соціологи й культурологи уважно аналізують проблеми, пов'язані із впливом універсалізації культури на спосіб життя людей у різних країнах і регіонах.

Що ж стосується педагогів, головним чином керівників педагогічних колективів, педагогічних менеджерів, то, власне, ідеї глобалізації вони можуть і повинні використати собі на благо. Адже глобалізація підсилює взаємозв'язок між менеджерами-педагогами різних країн світу. При цьому відбувається взаємопроникнення ідей, як ефективно управляти навчальним закладом. Хоча деякі керівники педагогічних колективів вважають глобалізацію проявом кризи національного педагогічного менеджменту. При цьому концепції взаємопроникнення педагогічного менеджменту протиставляється концепція збереження «чистоти національного педагогічного менеджменту». Цей напрямок не враховує об'єктивних процесів еволюції світової педагогічної думки. Адже педагогіка багатьох країн і народів розвивалася й розвивається на основі західноєвропейських культурних принципів і традицій. Ці процеси відбувалися в Росії й Україні в часи СРСР.

Розпад Союзу привів до руйнування єдиного науково-інформаційного простору в багатьох наукових сферах, у тому числі й у педагогічному менеджменті. Тією чи іншою мірою це справедливо також щодо інших союзних республік, котрі отримали статус незалежних держав. Але український приклад, мабуть, найпоказовіший. Адже Україна географічно перебуває у центрі Європи й повинна стати мостом, що з'єднає кращі ідеї педагогічного менеджменту Заходу та Сходу. І цього не варто боятися, адже суперництво ідеологій, що визначало кордони в системі «холодної війни», втратило свою колишню значимість. Очевидне цьому свідчення - ліквідація Берлінської стіни й об'єднання Німеччини, створення та розширення Євросоюзу на Схід. Більше того, прийняття у НАТО колишніх союзників-сателітів Радянського Союзу - Польщі, Угорщини та Чехословаччини, що відбулося ще в 1999 році, свідчить про глобалізацію слов'ян.

Для вивчення багатьох тем педагогічного менеджменту з української проблематики досліджень українських науковців явно недостатньо. Більшість же науково-дослідних

центрів Європи, Америки й Росії вже знайомі з цими проблемами й мають концепції по їхньому вирішенню. Головне в цьому процесі глобалізації, щоб у міру розширення спілкування й тематики досліджень педагогічного менеджменту жодна зі сторін не прагнула брати на себе координаційні функції, нав'язувати іншим свої ідеї й контролювати їх виконання. При цьому всі дослідницькі центри повинні взаємодіяти й обмінюватися інформацією у міру необхідності. Адже ми сьогодні зміни в ідеологічних межах не тлумачимо як триумф Заходу або капіталізму. Як ідеологи ми намагаємося осмислити й проаналізувати західний досвід і взяти, якщо потрібно, у них краще. Зараз цілком реально можна виділити провідні світові центри, котрі працюють над проблемою педагогічного менеджменту, й визначити контури кордонів для нашої держави в педагогічній, релігійній і морально-етичній сферах. Україну в даному контексті, як відзначає В.Бєбик, цікавить ще один аспект глобалізації – освітньо-науковий. Фахівці одноставні: без глибокої сутнісної модернізації освітньої сфери суспільства на основі нових інформаційно-комунікаційних технологій, що докорінно змінюють суспільне життя, глобалізація як така залишиться предметом дискусій «просунутих» інтелектуалів і не торкнеться глибинних процесів на рівні кардинальних суспільних трансформацій. Ми вважаємо, що глобальна освіта є сукупністю загальнолюдських і професійних знань та технологій їх використання в суспільній практиці з метою гармонізації суспільних відносин і якнайповнішого задоволення потреб:

а) глобальних, цивілізаційно-територіальних, державно-національних, регіональних і локальних;

б) суспільних, групових та індивідуальних.

Отже, систему освіти глобального суспільства можна розглядати як інтегральну сукупність освітніх структур, освітніх відносин, освітньої свідомості та діяльності, що забезпечує відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу глобального (планетарного) суспільства на всіх рівнях управління [4].

Слід зазначити, що ми не тільки хочемо «навчитися» або «взяти» у світового співтовариства розробки, пов'язані з педагогічним менеджментом. Ми хочемо запропонувати й свої дослідження у цій галузі, співпрацювати, рухаючись до свого включення в глобалізацію. Це усуне непорозуміння у відносинах між країнами, дозволить налагодити співробітництво, приплив технологій і, можливо, фінансову стабільність дослідницьких центрів. Реалізувати це можна було б, володіючи більшим запасом часу, але ми сьогодні повинні наздоганяти розвинуті країни з високими науковими технологіями, хоча дуже часто ці технології створені колишніми нашими «радянськими» науковцями-емігрантами. По суті, структура освітнього процесу, як відзначає К.В.Корсак, досить повно характеризує функції системи освіти суспільства. Якщо ця система націлена на модернізацію, це свідчить про її здатність до застосування. У протилежному випадку йдеться про освітню стагнацію і регрес. Україна, перебуваючи у складі Радянського Союзу, пережила і піднесення – 50-60-і роки, і стагнацію – 90-і роки, коли за загальною чисельністю молоді з вищою освітою посіла 50-е місце у світі, поступившись не тільки високорозвиненим країнам, а й багатьом країнам, що розвиваються [5].

Необхідність у взаємовідносинах між науковою громадськістю викликана тим, що процвітаючі країни втримують інтелектуальну ренту, що виникла при впровадженні інновацій, і витягають прибуток, що використовується для фінансування нових розробок.

Щодо глобалізації східнослов'янських етносів слід зазначити, що їхнє формування ще не завершилося. А глобальний діалог між ними, підкріплений науковими дослідженнями, зробить на цей процес найбезпосередніший вплив. Хоча говорити про існування на початку XXI століття триєдиного російсько-українсько-білоруського народу, як це часом робиться в деяких засобах масової інформації, – очевидний анахронізм. При цьому не треба нігілістично ставитися до всього, що було зроблено щодо філософії педагогічного менеджменту в радянський період. На користь цього періоду і його педагогічних розробок свідчать різноманітні дослідження світових центрів менеджменту,

що дозволяють судити про розвиток філософії педагогічного менеджменту в радянський період. Не можна дистанціюватися від минулого, від інших слов'янських країн, разом з ними потрібно йти в європейське співробітництво і світову цивілізацію.

Джерела та література:

1. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарльза Е. Віквіста та Віктора Е. Тейлора. – К., 2003.
2. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика. /В.М.Бєбик, С.О.Шергін, Л.О.Дегтерьова. – К.,2006. – 208 с.
3. Ohmae K. The Bordless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy. – Fontana, 1990.
4. Бєбик В. Освіта у глобальному суспільстві: проблеми і перспективи //Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. – К., 2004.
5. Корсак К.В. В XXI век с новой парадигмой национального образования //Персонал. 2000. – №1. – С. 66-72.

Наталія Доній

●

МАНДРУВАННЯ ЯК СИТУАЦІЯ РОЗРИВУ З „НУДЬГОЮ ПОВСЯКДЕННОСТІ” ПОСТМОДЕРНУ

У статті автор розглядає сутність сучасних мандрів як метафори сучасного дискурсу, що дозволяє людині вийти за межі повсякденного, поринувши в простір іншої за забарвленістю чуттєвої сфери, що подібна до світу свята. Автор зазначає, що вдовольняючи потребу у святковості, людина занурюється у щось незвичне і звертається або до мистецтва, або вдається до мандрів, тому головне завдання будь-якого сучасного ініціатора подорожування схоже із завданнями, які стоять перед митцем, а саме: знайти привабливий матеріал, котрий обов'язково зацікавить, схвилює та „зацепить” мандрівника, викличе в нього стейнічі почуття та пробудить елітарно-культурний ідеал творчої особистості (Homo faber).

Постановка проблеми. Одне й те ж явище при різних часових і просторових вимірах, обставинах і змінах може потрапити до ракурсу наукового та дослідницького інтересу або, навпаки, зникнути. Це сповна стосується розгляду з позиції естетичного реальності. Естетика формально ніколи не відсторонювалася від реальної дійсності. Її предметом було не тільки мистецтво, але й усе естетичне багатство людської екзистенції. Але, якщо мистецтво в центрі уваги естетики було завжди, то естетика дійсності чи утилітарна естетика донедавна фактично була „terra incognita”, незважаючи на те, що найбільший прояв діалектика естетичного має у колізії ідеального та реального, коли естетичне доповнює досвід індивіда іншими вимірами простору і часу. Через те, що постмодерністська теорія вийшла за рамки „чистих” філософських міркувань і являє собою скоріше тенденцію, своєрідну квазіфілософію в культурній свідомості, для більшості постмодерних естетичних досліджень (aesthetics) характерною стає специфічність об'єкта дослідження, що „зумовлена чуттєвим контактом людини зі світом і гедоністичною забарвленістю рецепцій” [6, с. 51], тому й „білі плями” естетики дійсності поступово отримують свій колір.

Сучасна естетика, поступово перетворюючись на метаететику, змінивши шаблонну категоріальну парадигму, спрямувала увагу на побутування естетичної свідомості. Саме завдячуючи динамічним тенденціям у постмодерній естетичній свідомості, об'єктом прискіпливої уваги з боку дослідників стала повсякденність. Повсякденність, реальне життя – це речі, що оточують нас, це наші звички, наша поведінка, це той світ, у якому банальності, перетікаючи одна в одну, створюють нові світи. Втім, буденне життя майже завжди для людини одноманітне, невиразне, таке, що спричиняє стан меланхолії, нудьгування. На протигагу буденності

виступає інше - свято з буйством та грою кольорів, піднесеним настроєм, свободою. Отож не дивно, що в людини періодично виникає стійке бажання, навіть спрага до іншого – несподіваного, неусталеного, яскравого й трохи божевільного.

Характер та спрямованість розвитку сучасної цивілізації постійно виявляє тенденцію до стирання меж між інтелектом та емоціями, між реальністю та фантазуванням і, здається, постмодерний стан культури – це мозаїчна культура гри й шоу, що намагається надати реципієнту необхідну гаму відчуттів та емоцій, яка є носієм безконечної святковості, маніфестацією останньої визнани всеосяжні мода та реклама. Душа Homo quotidianus бажає невгамовної веселості, абсолютної безтурботності, дитячих вражень від відкриття чогось незвичного, казкового, омріяного. Проте здається, якщо прискіпливіше придивитися, то всесвятковість культури в реальності виступає тільки ілюзією, сімулякром, адже подібне постійне свято без зміни простору екзистенції, без зміни звичного житла, як традиційного полюса панування повсякденності – це відсутність свята, це сіра буденність. Насправді культура постмодерну, реабілітувавши розваги як цінність, як концентрацію основних принципів гри, зберігає стандартизований вигляд, коли повсякденність та свято суттєво контрастують, завдяки одночасній побудові нових обрядоподібних форм популярної культури, викликаних необхідністю підтримки урбанізованого способу життя. Відповідно в аксіології дозвілля поступово складалася концепція, згідно з якою вільний час, призначений для задоволення потреб людини у регенерації душі й тіла, в культурі, соціальних спрямуваннях, здійснюється у відпочинку та розвагах. Ця концепція знайшла свій відбиток у виданні Всесвітньої асоціації з питань проведення вільного часу, організації відпочинку й розваг за назвою „Важливіше за виживання”, в якій особливо підкреслюється, що саме вільний час визначає якість життя. І, відповідно, мета людини - не прагнути викласти себе до кінця на роботі, а прагнути відчутти смак до життя, жити на повні груди завдяки тій формі дозвілля, яка визнана індивідом домінуючою. Серед таких форм одну з провідних ролей із середини ХХ сторіччя починає відігравати дозвіллева культура, складовою частиною якої стає мандрювання та туризм.

Аналіз публікацій і досліджень. Акцентований інтерес до теоретичної рефлексії туризму та подорожувальних спостережень спостерігається в науці починаючи з 30-их років ХХ століття. У працях Нобеля, Різона, Гостера, Фарбера містяться думки щодо психологічних мотивів подорожей та ідеологічної й історичної природи дозвілля. У другій половині ХХ сторіччя з'явилася велика кількість робіт, присвячених особливостям туризму як індустрії (Е.Статлр, К.Уілсон та ін.). Серед вітчизняних прихильників філософії туризму як нової лінії в розвитку практичної філософії виділяється доробок В.Горського, М.Кисельова, Я.Любимова, В.Малахова, В.Пазенка, В.Федорченка, П.Яроцького та інших. Особливо необхідно зазначити появу новітнього вектора в рефлексіях як закордонних, так і вітчизняних діячів, що знайшло свій вихід у появі „туризмології”. Саме обґрунтуванню необхідності такого наукового напрямку присвячені роботи вчених Сержа Перро та Жана Мішеля Оернера. Позицію французьких учених підтримав знаний вітчизняний науковий діяч, доктор філософських наук, професор І.Зязюн. В останніх десятиріччях ХХ сторіччя у філософських працях представників Заходу було запропоновано новий напрямок теоретичних пошуків, які стосуються розвитку естетики туризму. Метою останньої було проголошено розкриття художньо-естетичних можливостей туризму, які сприяють подальшому самовдосконаленню емоційності, чуттєвості людини відносно навколишнього середовища, природного чи урбанізованого. Незважаючи на, здавалось би, актуальність всебічного дослідження туристичної діяльності, потенціал мандрівок з їх гамою почуттів, що відповідає відчуттю святковості та карнавальності, залишається поза увагою шанованого наукового товариства і є майже не оціненим.

Тому **метою** написання даної **статті** є аналіз естетичної складової сьогоденних мандрів, яка дозволяє сучасній людини, що потрапила у кольоровий світ іншої за темпоритмами реальності, вийти із сірості власної буденної екзистенції,

усвідомити цінність та красу власного соціокультурного світу та знайти хоча б і на короткий час омріяне „райське життя”.

Виклад основного матеріалу. Зміни в популярній культурі суспільства Постмодерну призвели до трансформації вимог щодо соціального типу людини. Поступово відбувалося витіснення елітарно-культурного ідеалу творчої особистості (Homo faber) ідеалами „людини споживаючої” (Homo consummus); „людини публічної” (Homo publicus), яка вимагає визнання своєї особистості та унікальності; „людини повсякденної” (Homo quotidianus), яка намагається кимось бути та відповідати цьому, а також уявляє своє „Я”, тільки говорячи в контексті „Ми”; „людини граючої” (Homo ludens), яка, інкультуруючись, сприймає оточуючий світ крізь калейдоскопічну ігрову призму блефу та шоу, навіть коли мова йде про дуже серйозні речі; „людини, що подорожує” (Homo trevelus), яку французький філософ-екзистенціаліст Г.Марсель назвав „Homo viator” або людина мандруюча [див. 5].

З давніх-давен пілігримство та подорожування було одним з основних релігійних концептів. За ветхобіблійних часів мандрівником можна вважати Каїна, який, отримавши статус вигнанця, був приречений до нескінченного пошуку спокою, Ноя, який повіривши Богу, будував ковчег та готувався покинути рідний край. Саме Ной, як справжній сучасний турист, був здатний до змін та готовий до мандрів, і в цьому стані він відчував свою необхідність і частя. Пізніше, в християнстві, найтипівішим способом тимчасового подолання понурої, цілком передбачуваної й звичної буденності з її матеріальними благами вважався шлях руйнації усталеного психологічного простору через подорожування далекими та екзотичними країнами, які надавали мандрівникові гострих відчуттів, а отже, і підтверджували думку про умовність усього навколишнього. Пустеля для паломника, по якій він мандрує без втоми, виконувала функцію встановлення дистанції, що віддаляє індивіда від шумної повсякденності, від необхідності пристосовуватися до потреб та очікувань навколишніх, від їх постійного споглядання за його діями. Людина відчувала, що в мирському житті в неї „зв'язані не тільки руки, але й думки, а горизонт наповнений халупами, коморами, садками та баштами церков. Куди не підеш - ти десь, а бути десь означає тиск” [2].

За часів античності подорожі здійснювалися заради торгівлі, завоювань та релігійних цілей. Такі мандри були ризиковими для життя і здоров'я мандрівника, тому мало хто наважувався подорожувати задля отримання емоційно насиченого культурного досвіду, пов'язаного з переживанням нової історичної та естетичної реальності, яка б включала споглядання незнайомих та дивовижних краєвидів, незвичних архітектурних споруд і знайомство з іншою цивілізацією. Прийнято вважати, що масовий туризм у звичному для нас вигляді є феноменом ХХ століття, в основному завдяки появі автомобілів і літаків з реактивними двигунами. Інколи можна зустріти думку, що туризм, метою якого є зміна емоційного наповнення життя, бере початок у ХVІІІ столітті. Однією з причин такої позиції, на нашу думку, є факт виходу в 1719 році з друку роботи Дюбо „Критичні міркування про поезію та живопис”, у якій він, аналізуючи специфічну сферу поезії, найбільше уваги приділяє емоційності як провідному атрибуту знайомства з новим. При цьому Дюбо формулює практично маніфест сучасного туризму. Він стверджує, що цінність мистецтва полягає в тому, що воно додає людській екзистенції розважальності, яка не супроводжується прикрими наслідками. Знайомство з артефактами для Дюбо подібно до подорожі у екзотичні країни [див. 3, с. 291], які формують приємні враження, підбадьорююче та молодяче відчуття. Подорожування при цьому завжди, за Дюбо, повинно бути без супутніх небезпек, а рух не повинен завдавати втоми подорожуючому.

У сьогочасних умовах розвитку постіндустріального суспільства слово „туризм”, яке дедалі частіше означає „сферу надання послуг особам, що перебувають на відпочинку”, втрачає своє первісне значення, адже в перекладі з французького „tour” є прогулянка, подорож. Мандри означають для людини

переміщення в трьох теренах: ландшафтно-територіальному, особистісному та пізнавальному. При цьому мандрування передбачає активність та взаємодію із середовищем, а не тільки сприйняття, пасивне відображення, рецепцію: переміщення заради споживання потоку візуальних та інших образів – це ще не мандри. Мандруючи, людина виходить за горизонти свого власного хронотопу й переноситься до іншого за темпоритами світу.

Для сучасної людини жити в пошуках власного «Я» та знаходження себе – означає життя в мандрах, хоча все частіше в ментальних. У більшості у процесі подорожування провідну позицію займає естетичний фактор, що стає важливою умовою вміння долати стереотипність мислення в процесі сприйняття чужинного, іншого. Філософська психологія свого часу відмічала важливість подібного включення іншості в онтологію людини як елемента міжсуб'єктності, що має вихід у товарищескості. Майже втративши в повсякденності дар товарищескості, індивід стає сліпим та глухим до будь-чого, але мандрування відновлює властивість до спілкування та слухання, змінює „своєцентризм” та „людиноцентризм” на міжсуб'єктність. Міжсуб'єктність дозволяє людині пробуджуватися душею, бо саме в очах іншого людина відшукує своє «Я».

Звичайній течії життя людини притаманні властивість загострення або перетворення в предмет хворобливого загострення уваги, зациклювання на певних проблемах, провокуючи появу негативних емоцій, від яких варто позбавлятися. Прагнення жити одним днем, погляд на життя як на низку невідкладних справ, стереотипність, рецепторність, стандартність, монотонність – найважливіші риси постмодерної повсякденності. Багатьох людей перенасичення повсякденністю лякає повторенням одних і тих же форм життєдіяльності, звичайністю, що в підсумку приводить усе більшу кількість людей до захоплення туризмом як відстороненості від неминучості. В цьому сенсі туризм – це один зі шляхів виходу за межі рутинних процедур та об'єктів „нудьгуючої повсякденності”.

У ролі стимул-реакції до здійснення туристської подорожі найчастіше виступає принцип задоволення, який за З.Фройдом, є однією з двох домінант життєдіяльності людини. Психологи так пояснюють механізм впливу розваг на духовний світ людини: туризм надає людині вишукане задоволення, якого не можна отримати в буденному, монотонному житті. Зародження потреби в розвазі спонукує людину до фізичної дії – перебування в розвазі та її „споживання”. Динаміка потреб супроводжується зміною емоційного тла та тональності життя. Індивід шукає предмет розваги – і відчуває тугу, занепокоєння, а коли він зустрічається з предметом розваги – його охоплює почуття радості, втіхи. Перенасиченню предметами розваг відповідає емоція заспокоєння, що контрастує зі стеничними емоціями та почуттями.

Отож подорожування та туризм як складові сучасної популярної культури будують свій ціннісний світ за „законом контрасту”, згідно з яким „справжня насолода повинна виділятися з ряду повсякденності” [7, с.254]. Буденний темп та стиль життя сучасного споживача туристичного продукту здебільшого не дозволяють отримувати насолоду життям у повному діапазоні (в основному це стосується відчуття краси екзистенції). Проходячи кожен день повз історико-архітектурні споруди чи витвори ландшафтних архітекторів, пересічні споживачі, „забиті” проблемами побутування та звиклі до швидких темпів пересування, не помічають краси і різнобарвності світу. Але первинна спрага краси, яку для індивіда нічим не можна замінити і поповнити, поступово дає ознаки свого існування й вимагає задоволення. Тому не дивно, що серед основних чинників вибору туризму як різновиду вдоволення потреби у святковості найчастіше респонденти обирають візуальну красу місця, куди вони бажають здійснити мандри.

Да, красота, — и только красота, —

Спасает нас от гибели позорной...

Она одна осталась непокорной

Тебе, житейская слепая суета...

Для більшості мандрівників краса подорожі обов'язково включає присутність таких складових: 1) наявність приємних місцевих рис, які несуть відбиток гармонії й образ краси (ними можуть бути вікові дерева, кам'яні стовпи, валуни, а також історико-культурні споруди, що вдало вписані в ландшафт); 2) наявність граціозних та вражаючих своєю красою тварин; 3) непорушність ландшафту, чистота рік, озер, повітря; 4) „звукові” красоти (шум водопаду, рев оленів, співи птахів і т.д.); 5) краса запахів (запах моря, квітів).

Мандрівник, за умови наявності дефіциту значущого в рутинному житті, входить під час подорожування в стан незацікавленого естетичного, культурно-світоглядного сприйняття. Цілком очевидно, що сприйняття „недоторканого” для туриста географічно-ландшафтного і культурно-історичного середовища відбувається у стані релаксації, а також активізації світопізнавального інтересу. Наслідуючи німецьких романтиків, можна стверджувати, що гра почуттів, котра виникає при насолоді, яку надає інша реальність, – це одне з найзначніших та найвитонченіших задовольень. Піднесено-емоційно, пізнавально-духовно мандрівник занурюється у незвичне для нього середовище, глибше і співчутливіше відчуває ті етнічні архетипи, що специфічні для того регіону, де він здійснює у даний момент туристичну активність.

Ці особливості сучасного подорожування дозволяють вважати мандрування актуальною частиною постмодерністської екзистенції. Туризм доповнює та розширює соціальну чуттєвість та емоційність людини, реалізує її романтичні настрої. Завдячуючи домінуванню в туристичній подорожі швидкозмінного тексту нової, іншої за ціннісною основою культури, споживач туристичного продукту має можливість уникнути нудьги та апатії. Подорожування дозволяє досягти сильних емоційних переживань, які іноді здатні викликати навіть глибокий психічний розлад, що може проявитися при спогляданні вишуканих природних ландшафтів та видатних творів мистецтва. Серед ознак такого розладу спеціалісти виділяють запаморочення, втрату самовідчуття при наявності депресії. Основною причиною такого стану вважають надзвичайну естетично-емоційну чутливість особи. Потрясіння людини від подорожі й зустрічі з бездоганними творіннями природи та художньої творчості, а також агресивне порівняння мандрівником його постійного місця проживання з побаченим, естетично-шокуючим його уяву природним та соціальним середовищем надає сили індивідові сконцентруватися, визначитися в меті своєї життєдіяльності.

Мандри – це відкриття, а відкриття – „це залучення до поліфонічної співтворчості” [1, с. 95-96]. Туристична подорож забезпечує людині прямий діалог з природою, під час якого „масове схиляється до унікально-індивідуального, а індивідуальне стає надбанням всезагального, універсального” [8, с. 28]. Завдяки масовому мандруванню, при взаємному обміні інформації та орієнтації на багатоманітність духовного життя, здійснюється транскультурний та мультирелігійний діалог, який із часом переходить в полілог.

У прозаїчному, повсякденному житті людина „розвіюється” на різні сфери, у яких вона обмежена та однобічна, а в туристській діяльності вона „збирає” з усіх уламків, з усіх своїх часткових проявів усі свої сили в одну точку, щоб бути присутньою в тій чи іншій місцевості світу при тій чи іншій події. Саме туристська активність дозволяє сучасному індивідові в певному сенсі „опритомнити”, перервати меланхолію повсякденного існування. Людина повертається з відпочинку не „повною сил”, а іншою, тією, яка приміряла на себе інше життя. Тому після повернення із шалених мандрів індивід по-новому оцінює свій звичний життєвий простір, який, залишаючись упізнаним, постає в іншому ракурсі. Звичні речі, побутові дрібниці в результаті оновленого відчуття повноти свого існування набувають іншого сенсу. В індивіда завдяки пробудженій міжсуб'єктності йде пробудження творчої енергії, пошуку, креативності. Суб'єкт знову повертається до призабутого ним ідеалу Номо faber, здатного до відкриття та створення нового.

Отже, можна зробити такі **висновки**. Постмодерністська популярна культура

поставила своєю метою створення умов для розваг, від наявності яких залежить процес життя. Мандрі кінця XX - початку XXI сторіччя – це складна та витончена модель культурного споживання, яка є складовою популярної культури, що підпадає під дію модних тенденцій проведення відпочинку.

Мандрювання – є однією з найвагоміших метафор сучасного дискурсу, для якого святковість являє собою занадто велику присутність немісцево-далекого в звичному світі речей. Подорожі доби Постмодерну для пересічного громадянина є світським еквівалентом священних свят, що ділили час у традиційних культурах на два періоди – сакральний час свята та профанний час повсякденних обов'язків. Розважаючись, людина задовольняє свої духовні потреби, оцінює власну особистість, аналізує свою роль у масштабах різних соціальних систем. Потреба свободи та небуденності спонукає людину до розірвання кола „нудьги повсякденного”, під час чого йде тимчасова руйнація усталеного життєвого світу з його звичним, набридливим хронотопом. Завдяки мандрям як виду заміщення оточуючого соціокультурного середовища відбувається відхід від перманентних турбот та негараздів невиразної буденної екзистенції та відступ від стану її тональності нудьги.

Мандрівна свобода - це дуже специфічна цінність Постмодерну. Це свобода не тільки від тягара повсякденного життя, праці, але, головним чином, позитивне підтвердження творчих здібностей людини. Поєднуючи свій емоційний досвід з переживаннями інших людей, традиціями далеких країн, співвідносячи власне індивідуальне світовідчуття з універсаліями культури, людина може піднятися до рівня справжнього акту самопізнання. Завдяки своїм властивостям туризм здійснює перенесення міжкультурного та міжцивілізаційного продукту в соціокультурний простір індивіда, при паралельній трансформації чуттєво-емоційної та світоглядно-сислової сфери особистості. Під впливом цієї свободи особа дозволяє собі вільне, творче та природне життя. Як носії святкових відчуттів мандрі мають можливість зливатися з практичними діями, що розширюють рамки особистої та соціальної свободи й розхитують рутинні стереотипи свідомості. Порівнюючи звичне оточення та буденне життя з іншим культурним світом побутування, сучасна людина має змогу оцінити поезію традиційного середовища та красоту своєї екзистенції. Саме в цьому міститься естетична цінність мандрів.

Джерела та література:

1. Батищев Г. Найти и обрести себя// Вопросы философии.- 1995.- № 3.- С.95-129.
2. Батман З. От паломника к туристу// Социологический журнал.- 1995.- № 4.- С.133-152.// Електр.ресурс <http://www.sj.obliq.ru/article>.
3. Гилберг К., Кун Т. История эстетики/ Под общ. ред. В.П.Сальникова.- СПб: Алетейя, 2000.- 653 с.
4. Головащенко О. Туристська активність як форма реалізації людиною свого потенціалу // Пазенок В.С., Федорченко В.К. Філософія туризму: Навч.посібник.- К.: Кондор, 2004.- С.179-186.
5. Марсель Г. Homo viator.- К.: Основи, 1999.- 415 с.
6. Орлова Т. Новітня естетика у колі наук про мистецтво трансформації та передислокації // Мистецькі обрії. 2000. Альманах: Наук.-теорет. праці та публіцистика.- К.: Б/в, 2002.- С.45-56.
7. Честертон Г.К. Писатель в газете: Худож.публицистика: Пер. с англ./ Послеслов. С.С.Аверинцева.- М.: Прогресс, 1984.- 384 с.
8. Чучин-Русов А. Новый культурный ландшафт: постмодернизм или неоархаика// Вопросы философии.- 2000.- № 4.- С.24-41.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНТОНАЦІЇ

Олександр Мисюра

●

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

В.М.Половець – Україна і Болонський освітній процес. Навчальний посібник. – Чернівці: Просвіта, 2008.- С. 196

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, політології і соціології В.М.Половець відомий своїми монографіями, навчальними посібниками та науковими статтями з історії України, кооперативного руху та соціально-економічного розвитку слов'янських народів, представив громадськості свій черговий доробок – навчальний посібник «Україна і Болонський освітній процес».

Книга підготовлена у відповідності з розробленою і затвердженою на кафедрі авторською програмою для магістрантів природничих і гуманітарних факультетів університету. Вона складається з лекцій, планів семінарських занять з методичними порадами та рекомендованою літературою і відповідною тематикою рефератів.

У передмові до навчального посібника наголошується, що процес об'єднання Європи, його поширення на Схід супроводжується формуванням спільного освітнього і наукового простору України, визначивши курс на входження у цей простір, здійснює модернізацію освітньої діяльності у контексті європейських вимог, єдиних критеріїв і стандартів, які дістали назву Болонського процесу від університету, де й була започаткована така ініціатива.

Пропозиції, які розглядаються у запропонованому навчальному посібнику, зводяться в основному до шести ключових засад Болонського процесу: запровадження двочиклового навчання (бакалавра і магістра); кредитної системи (одиниці виміру навчального навантаження); контролю за якістю освіти (оцінка рівня знань та навичок студентів), розвиток мобільності студентів і викладачів, забезпечення працевлаштування випускників та привабливість європейської системи освіти. На висвітлення поставлених завдань і спрямований зміст рецензованого навчального посібника.

Зміст лекцій підпорядкований сучасним методичним і теоретичним вимогам до вивчення історії української освіти. До кожної теми подано план, список рекомендованих дисциплін та літератури, в яких акумулюються проблеми, варті уваги дослідників. Так, у лекції «Україна і Європейський Союз» автор зазначає, що євроінтеграція України – невід'ємна складова її подальшого розвитку. На конкретних прикладах освітянського життя він показує нагальну необхідність адаптації законодавства України до Європейського Союзу. Наголошується, що це тривалий процес поетапного прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням європейського законодавства. Україна належить до країн з високим науковим потенціалом, і завдання полягає в тому, щоб забезпечити зростання та максимальну віддачу цього потенціалу. Потрібно забезпечити базове фінансування та організацію інформаційного і науково-

технологічного співробітництва з науковими та освітніми інститутами інших країн. Настав час посиленої уваги до новітніх технологій навчання. Поштовхом до нових кардинальних змін має послужити проведення кредитно-модульного навчання, яким нині охоплені вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації.

У лекції «Система вищої освіти у країнах Європи та Америки» розглянуті такі проблеми: формування вищої освіти європейських країн, сучасні принципи побудови та завдання вищої освіти у розвинених країнах, система розвитку вищої освіти в окремих країнах світу. Освіта народу, підкреслює автор, це унікальне явище, незрівнянно складніше, ніж інші системи (транспорт, зв'язок, безпека), бо глибоко пов'язане з духовними і матеріальними аспектами минулого і сучасного. З огляду на це у кожній країні освіта та її організація мають свої особливості. Структура світової вищої освіти видається надзвичайно різноманітною, однак домінують дві тенденції: а) унітарна (або єдина, коли вища освіта забезпечується університетами чи відповідними до них закладами) та б) бінарна (або подвійна – з університетською та традиційним неуніверситетським сектором вищої освіти).

Унітарною, вважає автор, є освіта в Італії, Іспанії, Австрії, Фінляндії, Швеції, бінарною – у Великобританії, Греції, Данії, Ірландії та інших. Ця тенденція чітко простежується в університетах, які встигли найглибше зануритися у процес створення інформаційного суспільства. Професор В.М.Половець далі розглядає головні тенденції розвитку системи вищої освіти у провідних країнах світу, її мобільність, прозорість, забезпечення якості, плату за навчання, організацію навчального року, доступ громадян до освіти, у тому числі й студентів-іноземців, що свідчить про необхідність її уніфікації в сучасних умовах.

„Болонський процес як засіб інтеграції та демократизації вищої освіти країн Європи” – наступна проблема, розглянута у навчальному посібнику. Автор стверджує, що проблеми розвитку вищої освіти в Україні, ключові позиції та етапи формування європейської вищої освіти сприяють залученню української освіти і науки до Болонського процесу. На жаль, суспільно-політичний розвиток у нашій країні, підкреслює В.М. Половець, за часи проголошення незалежності проходив так, що відбулося „старіння” української науки. Середній вік кандидата наук перевищує 40 років, доктора наук – 60 років. У наукових установах фактично скільки-небудь прийнятний рівень досліджень забезпечують лише науковці пенсійного віку. Недооцінка цих явищ, а також визначальної ролі держави у становленні й розвитку вищої школи, як свідчить світовий досвід, призводить до негативних явищ. Осмислення Болонського процесу як засобу інтеграції і демократизації вищої освіти в Європі вимагає від вищої освіти в Україні наукового підходу і відповідної кваліфікації викладачів. Заслуговує на увагу лекція на тему: «Основні завдання та принципи формування європейської вищої освіти». У ній розглядаються такі питання, як принципи формування змісту кваліфікації і структур ступенів; управління якістю підготовки фахівців у вищих навчальних закладах; взаємовизначення дипломів як чинник інтеграції освіти; європейський зразок диплома. Розглядаючи зазначені питання, автор підкреслює, що загальноєвропейська уніфікація кваліфікаційного, проектно-технологічного, оцінного (контроль якості) та формально-документального аспектів вищої освіти повинна сприяти комплексній адаптації індивідуальних національних систем до єдиного європейського стандарту виключно з метою підвищення довіри до національної освіти і мобільності студентів та викладачів на європейському ринку праці.

„Європейська кредитна-трансферна система” (ECTS) – ця лекція побудована за таким планом: у лекції розглянуті такі питання, як кредитно-трансферна система, загальна характеристика та умови користування ECTS, методика перезарахування кредитів та інформаційний пакет, опис предмета курсу та оформлення документів про навчання. ECTS базується на трьох ключових елементах – на інформації (щодо навчальних програм і здобутків студентів) і використанні кредитів ECTS (визначають навчальне навантаження для студентів). Опанування формою і

змістом кожної із зазначених складових стане гарантією успіху приєднання нашої країни до європейського освітнього простору.

Центральне місце у зазначеному посібнику займає тема про принципи, шляхи, засоби адаптації європейської системи перезарахування кредитів (ECTS) у вищу освіту України. Ця лекція підготовлена професором В.М. Половцем за таким планом: стратегічні завдання розвитку освіти України; формування інноваційного освітнього середовища у вищих навчальних закладах у контексті теми Болонського процесу; сприяння європейській співпраці у галузі гарантій якості освіти. Ґрунтовно розглянувши зміст кожного з визначених питань, автор робить висновок про те, що мета вищої освіти – підготовка фахівців, здатних забезпечити перехід від індустріального до інформаційно-технологічного суспільства через новаторство у навчанні, вихованні та науково-методичній роботі. У зв'язку з європейською орієнтацією України загалом та входженням України до європейського освітнього та наукового поля зокрема наголос більше робиться на якості освіти, універсальності підготовки випускника та його адаптованості до ринку праці, на особистій орієнтованості навчального процесу, його інформатизації, визначальній важливості освіти у забезпеченні сталого людського розвитку.

„Запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищу освіту України» – завершальна тема навчального посібника. Структурно вона включає такі питання: програма дії щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України; про проведення педагогічного експерименту по запровадженню кредитно-модульної системи організації навчального процесу; науково-методичні засоби впровадження кредитно-модульної системи у вищу освіту України. У лекції зазначається, що для виконання поставленого завдання потрібно розробити і затвердити програму дії щодо реалізації Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України. Суть цієї програми полягає в тому, що фундаментальними цінностями національної культури є парламентаризм, права людини, права національних меншин, лібералізація, свобода пересування, свобода здобуття освіти та інше, що становить невід'ємний атрибут демократичного громадянського суспільства. У програмі має наголошуватись, що інтеграційний процес полягає у впровадженні європейських норм і стандартів в освіті, науці і техніці, поширенні власних культурних і науково-технічних здобутків в ЄС. У кінцевому підсумку такі кроки спрацюють на підвищення в Україні європейської культурної ідентичності та інтеграцію до загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного простору. Основними цінностями реформ в Україні стане підвищення життєвого рівня населення, переходу до ринкової економіки, забезпечення захисту громадянських прав та розширення індивідуальних свобод. Тільки при комплексному вирішенні всіх зазначених проблем можливе успішне здійснення входження України в європейський простір вищої освіти.

Привертає увагу, на наш погляд, окремий розділ підручника, призначений для проведення семінарських занять зі студентами, які навчаються за освітньо-кваліфікаційними програмами підготовки магістрів на гуманітарних і природничих факультетах університету. Серед тем, визначених планами занять для вивчення, важливе науково-методичне значення мають такі, як європейська кредитно-трансферна та система накопичення ECTS; принципи, шляхи і засоби адаптації європейської системи вищої освіти у вищу освіту України; запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищу освіту України та інші.

До кожного заняття рекомендовані джерела, основна і додаткова література, що дає можливість майбутнім фахівцям педагогічної справи одержати навички і досвід аналізу суспільно-політичних явищ і процесів, що необхідно для чіткого визначення індивідуальних орієнтирів у застосуванні власних здібностей в умовах сучасного політизованого суспільства. Вивчення європейської кредитно-трансферної системи забезпечить певну методологічну основу для засвоєння

нагромадженого досвіду інших країн та в цілому підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для народної освіти. У процесі семінарських занять передбачено вивчення та закріплення навчального матеріалу, обговорення актуальних проблем, участь у дискусіях, „круглих столах”, виступи з рефератами і повідомленнями, що сприяє закріпленню знань з визначеного курсу та оволодінню понятійно-категорійним апаратом кредитно-модульної системи.

Усе попередньо зазначене свідчить, що в сучасних умовах Україна, утверджуючи себе повноправним суб'єктом європейського і освітнього співтовариства, отримує міжнародні гарантії незалежності, ухвалює договори про дружбу і співробітництво з усіма державами світу, чому значною мірою буде сприяти вивчення досвіду європейської кредитно-модульної системи організації навчального процесу.

У цілому новий навчальний посібник „Україна і Болонський освітній процес”, підготовлений професором В.М. Половцем, виконаний на належному науково-методичному рівні і стане важливим здобутком у вивченні проблем народної освіти України.

Тамара Демченко

“А ТИ, МАРКУ, ГРАЙ...”: РОЗДУМИ НАД ЛИСТАМИ ВИДАТНИХ УКРАЇНЦІВ

Рецензія на видання “Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901 – 1922 роки // Упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.; іл.”

Рецензована книга являє собою “корпусне” видання унікальних джерел особового походження – 361 листа Є. Чикаленка та П. Стебницького, що охоплюють значний період історії – з 1901 по 1922 роки.

Для кожного, хто досліджує або цікавиться українською історією на зламі XIX – XX ст., очевидно, що постаті, чие листування щойно оприлюднено, посідали серед творців цієї історії провідні місця.

Проте, коли читачі “Сіверянського літопису” вже мають певне уявлення про особистість Євгена Чикаленка (1861 – 1929)¹, то постать Петра Стебницького досі була у тіні. Одна з упорядниць рецензованого видання Н. Миронець дала стислу, але всеохоплюючу біографічну довідку про цього учасника епістолярного діалогу. “Петро Януарійович Стебницький (1862 – 1923) – громадський і політичний діяч, письменник і публіцист, за фахом математик, – писала вона, – жив і працював у Петербурзі на різних урядових посадах у міністерстві фінансів та в Торгово-телеграфному агентстві. Він був одним із засновників і активних діячів Петербурзької Української Громади, головою Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг українською мовою, співредактором першого та другого видань “Кобзаря” Т. Шевченка, друкувався в українських часописах. Разом з Олександром Лотоцьким написав працю “Украинский вопрос”, яка ознайомила російське громадянство з проблемами, що хвилювали українців. Належав до Товариства українських поступовців, пізніше – Української партії соціалістів-федералістів, був членом її ЦК. У 1917 р. Стебницький був призначений комісаром у справах України при Тимчасовому уряді, його було обрано і головою Української національної ради в Петербурзі. У червні 1918 р. він переїхав до Києва, де обіймав посади сенатора

адміністративного генерального суду Державного Сенату, був заступником голови української делегації на мирних переговорах з Росією, міністром освіти в кабінеті Ф. Лизогуба, з 1919 р. очолював комісію по складанню біографічного словника при ВУАН. З осені 1918 р. виконував обов'язки голови товариства “Просвіта” в Києві”. Авторка наголосила, що “П. Стебницький був політичним однодумцем і близьким другом Є. Чикаленка”².

Їхня роль в українському національно-визвольному русі аж ніяк не схожа на почесні, але мало креативні ролі “весільних генералів”. Навпаки, обидва постають перед нами великими трудівниками на малородючій ниві. І це перше враження, яке формується у процесі читання цієї неймовірно цікавої книжки: “Боже, як люди працювали, де вони брали сили, щоб витерпіти всі невдачі, і знову братися за роботу!?”

Очевидно, що якщо й не тотожне, то дуже подібне розуміння свого обов'язку перед громадськістю з часом перетворили їх на близьких друзів, які щиро відкривали душі одне перед одним. Кожен, хто читав “Щоденники” Є. Чикаленка, звернув увагу, що автор полубляв приказку “А ти, Марку, грай”. І своєрідним символом справжньої духовної близькості двох діячів стало її вживання П. Стебницьким – у листі від 29 вересня 1912 р. він посилається, мов на імператив своїх зусиль: “А проте – чую, що Ви кажете і сам повторюю: “а ти, Марку, грай... Бо більше нічого не вмієш” [С. 315]³.

З приводу останнього зауваження можна сперечатися, бо не від безділля чи задля розваги тягли друзі важкого воза – газета “Рада” для Є. Чикаленка і Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг українською мовою для П. Стебницького – були засобом служіння українській справі. Мабуть, не знайдеться більш розлогого, розмаїтого, наповненого вщерть найрізноманітнішими подробицями джерела до історії видання першої щоденної газети у Наддніпрянській Україні, як щоденники і листи Є. Чикаленка. Коли у листі від 24 червня 1908 р. він пише: “Я “зціпивши зуби” все-таки стою за видання щоденної газети і буду стояти доки стане сили, бо смерть газети буде й моєю духовною смертю” [С. 107], то це не просто слова. Усвідомлення історичної ролі преси переважувало у цій напроцуд розумній і глибоко практичній людині всі інші резони: “Редакція – се центр, де перехрещуються нитки зо всієї України; вони приносять стільки різнорідних вісток, вражінь, настроїв, що люде поза редакцією не можуть собі і уявити, як се може нервувати”, – скаржитися він у листі від 6 травня 1910 р. [С. 193]. Але водночас відчуваються і нотки гордості від того, що всупереч усім незгодам газета виходить і має читача.

Розуміння ваги своєї громадської праці було притаманне й П. Стебницькому. Описуючи завершення своєї роботи над книжкою “Украинский вопрос”⁴, він щиросердо зізнавався: “Кончили ми з Лот[оцьким] свою спільну працю – кожний своє, – а тепер якось треба те все звести до ладу в купу. <...> Доведеться скорочувати. Де вже при таких умовах, щоб ця робота була “Катехизисом”, як Ви кажете. Хто знає, що з неї вийде. В кождім разі, і по викладу, і по матеріялу вона далеко нижче того, що слід би було для цієї мети зробити. От тільки й утіха – що якби ми не взялись удвох, то взагалі не було б ніякої роботи про укр[аїнську] справу, – ні поганой, ні доброї” [С. 365].

Проте не тільки взаємною інформацією, роздумами, проханнями про допомогу наповнені сторінки листів. Вони являють собою і вищий ступінь довіри. Так, Є. Чикаленко писав до Петербурга в 1910 р.: “...а тим часом мені хочеться виливати перед Вами свою душу, свої жалі, бо в листах до Вас я пишу, як в особистому щоденнику. В тому щоденнику, що я інколи пишу, я записую тільки громадські факти, а Вам виливаю свої почуття, бо ближчої людини у мене нема. Може, якби ми жили вкупі, то Ви не були б мені такі близькі, бо, певне, ми не сходились би де в чому, а через те сварилися б, у нас обох накопало б щось на душі, а се отдаляло б одного від другого” [С. 201]. Тому не дивно, що в епістолярії часто зустрічається інформація особистого характеру. Коли Є. Чикаленко у листі від 29 березня розповів про кохання до Юлії Миколаївни Садик – небоги своєї дружини [С. 126 – 127], то у відповідь отримав: “Ну, а коли хочете сповіді за сповідь – то над усіма моїми відносинами – і до людей і до громадських справ – панує мій гнітучий особистий настрій, той самий,

що зробив мене “Смутком”, – настрої, що виходить з почуття зіпсованого цілого життя і з смертельної самотності. Ліків на те мені нема, бо ці ліки за гроші не купуються” [С. 128]. І вражений Є. Чикаленко смиренно відписав: “Не знаю, що й порадить Вам, та й ніяка порада з смутку не зробить радощів” [С. 129].

Отож, якби автори листів обмежувалися тільки новинами приватного життя, ділилися особистими турботами, то й тоді їхній епістолярний спадок викликав би інтерес як джерело до вивчення історії повсякдення, побуту, настроїв, що циркулювали в інтелігентних колах, матеріал для створення наукових біографій, але у тому-то й річ, що їхні особисті проблеми завжди поступалися громадським...

У цьому контексті не можна не згадати про загалом справедливий, хоча інколи й різкуватий, бо ж писалися не для преси, характеристики сучасників. Взагалі ставлення друзів до людей відзначається доброзичливістю. Зокрема, у їхньому листуванні досить часто згадується наш земляк Ілля Шраг. Обидва автори цінували його організаційний таланти, фаховий рівень й надійність. Так, у 1909 р. П. Стебницький запропонував обрати І. Шрага до Шевченківського комітету в Києві [С. 148]. У листі-відповіді Є. Чикаленко схвально поставився до цієї ідеї: “Уповномочити Шрага думка хороша, бо треба побільшувати в комітеті число свідомих членів” [С. 150].

Треба віддати належне авторам листів – вони завжди виміряли людські якості свого оточення однією міркою – служінням українській ідеї, заради неї прощали людські вади. У цьому сенсі викликає інтерес одне зауваження Є. Чикаленка щодо М. Грушевського, висловлене у листі від 30 квітня 1914 р.: “М[ихайло] С[ергійович] вже виїхав, і публіка наша легше зітхнула, бо чисто загонив він нас своєю енергією, робучістю, а ми звикли все робити повільно, чухаючи потилицю і інші місця. Без нього в Києві настають “канікули” – одпочивок, бо при ньому нема часу вилежуватись та ходити по гостях, треба щось робити, бо він же сам робить од світання до смеркання” [С. 391 – 392]. Ще відвертіша думка Є. Чикаленка про іншого соратника: “...ми з Жебуньовим часто сваримось, але се не псує наших добрих відносин, бо ми одно в одному ціним щирі преданість українській справі. Принаймні я за се прощаю йому всі хиби його і всі особисті образи, бо він людина хвора, нервова...” [С. 201]. Це, звичайно, не означає, що усі й завжди подобалися друзям, що в їхніх листах відсутні скарги, докори, різка критика. Але другий урок, який робить, задумуючися над непростими взаєминами в колах української інтелігенції, стосується якраз здатності бодай кращих, найдалекоглядніших її представників підніматися над особистими кривдами, непорозуміннями заради спільної мети.

Листи написані гарною українською мовою, з гумором, приказками і прислів'ями, а П. Стебницький у роки війни навіть надіслав другові гумористичну думу, яка дуже сподобалася Євгенові Харлампійовичу: “...думка Ваша мене страшенно втішила; просто знаменита річ” [С. 444].

У цілому можна з упевненістю стверджувати – кожен, хто прочитає книгу, отримає задоволення від спілкування з видатними діячами і суттєво наблизиться до розуміння, якою ж вона була, та легендарна українська інтелігенція, чия невтомна праця заклала підвалини національного відродження.

Добрим словам варто згадати й упорядників книги. Підготовлена Н. Миронець та І. Старовойтенко вступна стаття “Євген Чикаленко і Петро Стебницький на спільному шляху до втілення національної ідеї” вводить нас у світ людей, чії листи зібрані у книзі, дає ключ до розуміння тодішніх реалій. Археографічне опрацювання текстів виконане бездоганно. Науково-довідковий апарат теж відзначається високим фаховим рівнем. В “Анотованому покажчику імен і назв” ми нарахували 910 позицій – більшість гасел містять розгорнуту інформацію про згадані у листах персоналії, товариства, періодику, географічні назви. При потребі листи забезпечувалися насиченими систематизованими даними, примітками. Прикрашають книгу 68 фотографій, які дають уявлення про авторів листів, їхнє родинне коло, друзів. Варто також відзначити якість поліграфії. Вишуканий смак, яким взагалі відзначається друкована продукція видавництва “Темпора”, повною мірою проявився і при оформленні даної книги.

У рецензованого видання є всі шанси стати одним з кращих у своїй номінації.

Будемо сподіватися, що воно посяде гідне місце в бібліотеці українських джерел, буде належно оцінене нашими сучасниками.

Джерела та література:

- 1 Див.: Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908 – 1910) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 3 – 16; Її ж. Євген Чикаленко та Ілля Шраг на спільній ниві громадського життя України // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 3 – 8.
- 2 Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. – К., 2008. – С. 106.
- 3 Тут і далі у квадратних дужках посилання на рецензоване видання.
- 4 Див.: Українське питання / Пер. з рос., упоряд. передм. та прим. М. С. Тимошика. – К., 1997. – 220 с.

Борис Юр'єв

●

КОЛИ НЕХТУЮТЬ ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ

Славний наш земляк Олександр Довженко писав: “Партизани – це сини українського народу, перед якими скидатимуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи і пісні”. Великий романтик і гадки не мав, що на сьомому десятку після Перемоги з'являться люди, які голосніше за всіх кричатимуть про честь і гідність партизанської боротьби, презирливо ставлячись до тих дослідників, які правдиво і неупереджено висвітлюють як позитивні, так і негативні сторони партизанського руху в Україні в цілому і на Чернігівщині зокрема. Ці критики очолюватимуть громадські організації колишніх партизанів та підпільників і, користуючись цим, видаватимуть власні книжки, котрі викликають почуття подиву своєю байдужістю і просто неповагою до людей, які боролися з німецькими окупантами у партизанських лавах.

Таким виданням є альбом **“Партизанські загони і з'єднання на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”**, виданий РВК “Деснянська правда” 2008 р. Автором цього видання є Іван Іванович Кучма – голова секції партизанів і підпільників Чернігівської обласної організації ветеранів України, полковник у відставці.

Здавалось би, людина з такими повноваженнями, маючи бажання, отримала б доступ до архівних документів і матеріалів та опублікованих літературних джерел, щоб об'єктивно і достовірно відтворити той героїзм і драматизм, що мали місце у партизанському русі на Чернігівщині. Але цього не сталося. Не були залучені до видання альбому і вчені-історики. Автор обрав інший шлях, легший та доступніший. Взявши до рук енциклопедичний довідник “Чернігівщина”, виданий у Києві 1990 р., він переписав розділи “Партизанські загони”, “Партизанські з'єднання” і “Партизанські зони і краї” (С. 597 – 605), дещо їх скоротивши та подекуди відкидаючи або додаючи окремі слова.

Оскільки ці розділи не містять даних про взаємозв'язок підпільників з партизанами, то в альбомі І.І. Кучми не знаходимо навіть натяку на підпільні групи та організації Ніжина, Прилук, Чернігова, Варви, Носівки, Лосинівки, Нової Басані, Холмів, Корюківки, Щорса, Остра тощо, що взаємодіяли з різними партизанськими загонами, і про які він як керівник секції партизанів і підпільників обласної організації ветеранів мав би розповісти.

Вражає авторська неохайність по відношенню до імен деяких активних персонажів партизанського руху. Так, І.І. Кучма не переобтяжив себе пошуками прізвища командира загону ім. Хрущова, комісар партизанського з'єднання під командуванням

О.Ф. Федорова В.М. Дружинін в альбомі став Дружковим. Командиром Ріпкинського партизанського загону ім. Суворова автор помилково назвав Ю.І. Щуковського, в той час, як останній був комісаром цього загону.

В альбомі І.І. Кучми відсутні доступні фотографії таких відомих партизанських керманічів, як Героя Радянського Союзу І. Бовкуна, М. Салая, М. Шукаєва, Т. Євтушенка – командира першого на Чернігівщині Добрянського партизанського загону, а також командирів Іваницького, Парафіївського, Куликівського, Любецького, Новобасанського партизанських загонів. А от командир партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського М. Тарануценко, як легендарний, тричі фігурує в альбомі в різних іпостасях. Та і сам автор показує себе аж на 13 світлинах (на одній з них поруч із дружиною), хоча перебував у партизанському загоні дев'ятирічним хлопчиком разом із батьком усього три місяці.

Незрозуміло, чому І.І. Кучма не вмістив в альбомі фотографію С. Ковпака з О. Федоровим партизанських часів, зроблену відомим партизанським фоторепортером Я. Давидзоном, а подав якусь невиразну, до того ж неправильно визначивши місце О. Федорова на фотографії. Де ж на цій світлинці С. Ковпак – здогадайтесь самі. Те ж саме з підписом під груповим фото із зображенням командирів партизанських з'єднань Ю. Збанацького та М. Тарануценка.

Оскільки у переписаних І.І. Кучмою із довідника “Чернігівщина” статтях не йдеться про іноземних громадян, які брали участь у партизанському русі на Чернігівщині, то і в його альбомі відсутні будь-які відомості про бельгійця А. Гойварця, югославів К. Ботку, К. Коруньяка та І. Чонку, словака М. Подбегла, чеха І. Тисовського (Франкля), іспанця Х.А. Раміреса, німця Р. Геймана, болгарки Л. Карастоянкової та інших достойників, про яких І.І. Кучма нічого не знає і не хоче знати.

Яку мету переслідував автор альбому, коли заходився переписувати опубліковані раніше матеріали про партизанські загони і з'єднання Чернігівщини, сказати важко. Незрозумілим є і те, що керівництво Чернігівської обласної організації ветеранів України, виділивши на видання кошти і не поцікавившись рукописом майбутнього альбому, повністю довірилось І.І. Кучмі. Інакше б ми сьогодні мали зовсім іншу книгу, написану за хронологічним принципом створення партизанських загонів, які поступово переростали у з'єднання, яких на момент визволення було п'ять. І передмова до такого видання не являла б собою компіляцію з різних книг, до якої удався автор, а носила б науково-довідковий характер.

Наша молодь, нинішні студенти, старшокласники, для яких минула війна є щось на зразок середньовічних військових змагань, відкривши альбом І.І. Кучми, так і не розуміють, хто ж такі були наші партизани, яку роль вони відіграли у визволенні України від німецьких окупантів.

Віктор Дудко

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПІДСУМОК КРАЄЗНАВЧОЇ ПРАЦІ ПЕТРА РОТАЧА

Ротач Петро Петрович: Біобібліографічний покажчик / Укл. Т. Ю. Соломоненко, О.І. Щербініна, Т.П. Пустовіт, О.П. Ротач, І.В. Безлюдна. – К., 2007. – 187 с.

Рецензований покажчик підсумував багатолітню працю полтавського дослідника Петра Петровича Ротача (1925–2007) на ниві літературного й історичного краєзнавства. Це видання вперше уповні явило реальний масштаб

Ротачевого внеску в українську культуру, зробленого всупереч обставинам¹. За обсягом залученого матеріалу новий покажчик істотно перевищує попередній, виданий мізерним накладом у 1996 р. в Полтаві.

Біобібліографічне видання відкривається «Переднім словом» академіка П. Тронька і вступною статтею відповідального редактора С. Білоконя «Епохи не вибирають. Невже?», в якій окреслено обставини Ротачевої діяльності, характер і обсяг творчого доробку, біографічною довідкою про дослідника і відгуками авторитетних науковців і літераторів про його праці.

Подане в біографічній довідці повідомлення про те, що Ротач «протягом 40 років перебував під моральним тиском і наглядом КДБ», з'ясовує не надто обізнаним із деталями життєпису дослідника читачам, чому багато його публікацій з'являлося у таких далеких від українознавчої проблематики виданнях, як журнали «Подъем», «Урал», газети «Вечерний Челябинск», «Кировская правда», «Орский рабочий», «За будівельні кадри» чи в районній пресі різних областей України. «Можливо, за інших умов, – пише С. Білокінь, – вийшло б інакше, і Петро Ротач сполучив у собі риси вченого-просвітителя, вченого-енциклопедиста й журналіста з доброї волі. [...] Розуміється, згаяного чи вкраденого в нього часу ніхто йому не верне, і наша культура назавжди недоодержала важливих праць, які відтворити неможливо, адже всі ми тут тимчасові. Петро Петрович працював не стільки в сховищах, а з такою нетривкою субстанцією – живими людьми. Вчора вони були на світі, сьогодні їх немає».

У покажчику зареєстровано окремі видання праць Ротача (27), книжки, які він упорядкував (12), статті для енциклопедичних видань, публікації у збірниках, журналах і газетах, літературу про дослідника, його виступи на конференціях (всього близько 3200 позицій з урахуванням літерних). У Ротачевому випадку особливу вагу становить фіксація численних публікацій у регіональних і непрофільних виданнях, де без «підказок» покажчика виявити їх дуже складно чи просто неможливо. Реєстрацію відповідних друків значною мірою уможливили матеріали особистого архіву дослідника, який використали упорядники.

Реєстр Ротачевих публікацій опрацьовано майже вичерпно. Ясна річ, не могла потрапити до покажчика праця (помилково названа в «Передньому слові» П. Тронька як уже видана), що побачила світ уже після появи рецензованого видання, восени 2007 р., хоч і позначена давнішою датою: Ротач П. Полтавська шевченкіана: Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії: У 2 кн. – Полтава, 2005. – Кн. 1. – 421, [10] с. Пропущено передрук із Ротачевого біографічного словника «Літературна Полтавщина», первісно вміщеного в «Архівах України», статей про О. Твердохлібова, О. Терещенка, Є. Тимченка та Г. Тисяченка (Українська біографістика. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 143–147), статтю «Вклад Леонида Большакова в украинское шевченковедение (Учитель. Писатель. Гражданин: Материалы первых Большаковских чтений (18 марта 2005 г.). – Оренбург, 2005. – С. 29–33), рецензію на видану в Полтаві (2002, 2004) двотомну працю К. Бобрищева «Отчий край» (Молода нація. – 2005. – № 2. – С. 187–191).

Деякі Ротачеві публікації помилково розташовано серед літератури про нього: «Доля «Літературної Полтавщини» (№ 2924), колективна заява полтавської громадськості «Вклонятимемося святій галушці?», яку підписав і Ротач (№ 30916), «Доля особистої бібліотеки В. Г. Короленка» (№ 30911). Причому місце друку першої з названих статей подано неповно (не вказано випуску) і з неточністю в назві видання; треба: Українська біографістика. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 141–143.

Дискусійним видається наповнення останнього розділу – «Виступи П.П. Ротача на наукових і краєзнавчих конференціях». У ньому, як можна судити з бібліографічних записів, зафіксовано й опубліковано тези доповідей Ротача і доповіді, повні тексти яких чи принаймні їх тези не друкувалися. На мою думку, опубліковані доповіді чи тези належало включити до розділу «Публікації у збірниках».

У покажчикові зафіксовано численні факти використання публікацій Ротача у працях колег і сумарні фахові оцінки його наукового доробку. Індекс цитування, як відомо, найпереконливіше свідчить про запитуваність студій певного дослідника. Відповідні джерела, однак, дуже складно врахувати вичерпно. Можна істотно доповнити корпус зареєстрованого матеріалу і в даному випадку. Не вдаючись до спеціальних розшуків, нотую лише те, що маю напохваті (не деталізуючи, які саме Ротачеві праці у відповідних публікаціях використано): Бородин В.С. Новознайдени твори Т.Г. Шевченка // Радянське літературознавство. – 1964. – № 2. – С. 128–129; Присяжнюк М.Ф. Вшанування пам'яті Шевченка в Полтаві 1861 року // Збірник праць 12-ої наукової шевченківської конференції. – К., 1964. – С. 251; Баскаков В.Н. Справочно-библиографические источники в собраниях Пушкинского Дома. – Л., 1987. – С. 27; Гаско М. Шевченко в Одесі // Гаско М. Пошуки і знахідки: Літературно-критичні статті. – К., 1990. – С. 168–170; Супронюк О.К. Драгоманов Петр Акимович, Драгоманов Яков Акимович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1992. – Т. 2. – С. 180–181; Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 330; Охріменко П.П., Охріменко О.Г. Шевченко і Сумщина // Тарас Шевченко і Сумщина. – Суми, 1993. – С. 19, 30; Яценко М.Т. Романтизм // Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 312; Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 122–124, 219; Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 159, 167; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 82, 237; Коваленко О.Б., Половнікова С.О. Передмова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860–1865 рр.). – Чернігів, 2002. – С. 17, 21; Супронюк О. Из разысканий о П.И. Мартосе, авторе письма к Пушкину 1836 г. // Пушкин и его современники. – СПб., 2002. – Вып. 3. – С. 379; Дудко В. Читаючи листи Леоніда Глібова до Олександра Кониського: Нотатки коментатора // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 776; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005. – С. 275; Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. – К., 2005. – Кн. 1. – С. 629, 632; Пустовіт Т. Видавці лубенського часопису «Хлібороб» у світлі архівних документів (1905–1908) // Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України «Хлібороб» (Лубни, 1905), «Рідний край» (Полтава, 1905–1907; Київ, 1907–1914; Гадяч, 1914–1916), «Громадська думка» (Київ, 1905–1906) / «Рада» (Київ, 1906–1914). – Полтава, 2005. – С. 357; Юренко О. Грицько Коваленко – перший редактор журналу «Рідний край» // Там само. – С. 397; Білокінь С. Музей України: (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – 3-є вид., доп. – К., 2006. – С. 21, 189; Борзенко О.І. Сентиментальна «провінція»: Нова українська література на етапі становлення. – Х., 2006. – С. 105, 310; Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів, Торонто, 2006. – Т. 3 / Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – С. 494.

Значну вагу мають зафіксовані в розділі «Література про життя і творчість П.П. Ротача» численні хронікальні публікації з місцевої преси. Пропущено деякі мемуарні згадки про дослідника: Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Edmonton; Toronto, 1998. – Кн. II. – С. 154–157 (не враховано і передрук відповідного фрагмента у вид.: Кур'єр Кривбасу. – 1999. – Квіт. – № 112. – С. 79–81); Орел В.Н. В поисках истины. – Краснодар, 2006. – С. 27, 46, 318. Біографічну довідку про Ротача (і фото) вміщено у вид.: Письменники України: Біобібліографічний довідник. – К., 2006. – С. 354. Опис архівного фонду дослідника див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – К., 2002. – С. 466–469. Про Ротачеві рукописні матеріали у фондах інших осіб див.: Там само (за покажчиком імен); Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури [ім. Т. Г. Шевченка

НАН України]. – К., 1999 (за покажчиком імен); Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 57.

Деякі публікації у покажчику зареєстровано двічі – Ротачеву статтю «Круг чтения украинского писателя И.П. Котляревского» (№№ 1491, 1688), першодрук рецензії Є. Барана на книжку «Рядки за рядками, літа за літами...» у газеті «Полтавський вісник» (№№ 25а, 3091м). Окремі бібліографічні записи потребують доповнення чи уточнення: №№ 2800 (неповна назва видання), 2814 (треба: А.А. Шамаро), 3091а (треба: Ганна Черінь). Належало розкрити криптонім І. Б. (в описі надрукованої у варшавській газеті «Наше слово» статті «Співець з Лавіркового», № 2830), яким, безсумнівно, скористався І. Бугаєвич – у покажчикові зафіксовано і його однойменну публікацію, вміщену за повним авторським підписом (№ 2833). Не завадила б виданню ретельніша коректура.

Висловлені доповнення і зауваження, ясна річ, не мають на меті поставити під сумнів значущість роботи, яку загалом сумлінно здійснили упорядники покажчика. Це видання, яким Центр культурологічних студій Інституту історії України НАН України започаткував серію «Джерела до культурологічних студій», істотно спрощує для науковців та краєзнавців освоєння значного за обсягом і високоцінного Ротачевого творчого доробку.

Джерела та література:

1 Біографічні матеріали про дослідника і характеристику його творчого доробку див.: Баран Є. «На полі українознавства я рядовий трудівник» // Сіверянський літопис. – 2007. – № 3. – С. 101–102; Дудко В. Ротач Петро Петрович (1925–2007) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 854–857; З когорти гордих: Він писав про Україну тоді, коли про неї не можна було й думати // Рідний край. – 2007. – № 2. – С. 217–219.

ЕКОНОМІКА

Олена Клименко, Олександр Єрмак, Ольга Басенко

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ВНУТРІШНЬОГО АУДИТУ ЗАПАСІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТЕКСТИЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

На підприємствах текстильної промисловості система забезпечення запасами та їх оперативного управління потребує надійної, достовірної інформації, яка є важливою інформаційною базою контролю в системі управління. Запаси складають значну частину активів текстильних підприємств, сировина проходить багато стадій обробки в процесі виготовлення готової продукції, виробничий процес сягає до 90 днів. Також виробництво текстильної продукції характеризується наявністю значної кількості різноманітних відходів. Отже, виконуючи аудиторську перевірку запасів на підприємствах текстильної промисловості, аудитор стикається з рядом не вирішених для себе завдань та проблем. Це пов'язане, насамперед, з необізнаністю аудитора з особливостями організаційних, технологічних процесів, що здійснюються на підприємстві.

I. Вступ. У науковій літературі, присвяченій проведенню аудиту на підприємстві, в основному приділяється увага зовнішньому аудиту. Останнім часом усе більшого значення набуває поняття «внутрішній аудит». Внутрішній аудит у формі адміністративного контролю та ревізії існував завжди. Однак ці поняття мають різні функції. Багато авторів у своїх роботах [1; 3; 4; 9; 12] висвітлювали формування теоретичних обґрунтувань щодо поняття «внутрішній аудит», а також його практичне застосування в діяльності підприємств різних галузей економіки. Набуває значення й питання орієнтації отриманої в процесі внутрішнього аудиту інформації на кінцевого споживача (керівництво або власники підприємства, або ті та інші). В цьому сенсі необхідним стає дослідження теорії та практики управління підприємством. Не менш важливим питанням залишається розробка методики внутрішнього аудиту для кожної галузі, для кожного окремого підприємства.

Поняття об'єктів і суб'єктів внутрішнього аудиту, напрями його організації на підприємствах висвітлюють у своїх працях відомі українські та російські вчені, зокрема, А. М. Кузьмінський, В. В. Сопко, В. П. Завгородній, В. С. Рудницький, Я. А. Гончарук, В. Я. Савченко, А. Д. Шеремет, В. П. Суйц, П. І. Камишанов, Е. А. Петрик, В. І. Подольський та ін. [2; 3; 4; 9; 10; 11; 12].

II. Постановка завдання. Аналіз літературних джерел щодо основних теоретичних положень визначення поняття «внутрішній аудит», об'єктів і суб'єктів внутрішнього аудиту, напрямів та досвіду його організації на підприємствах обґрунтував необхідність удосконалення методики його проведення. Важливим питанням є визначення напрямів організації внутрішнього аудиту запасів для підприємств різних галузей промисловості з урахуванням організаційних і технологічних особливостей їх діяльності. Тому результатом цього дослідження має стати розробка напрямів впровадження внутрішнього аудиту запасів на підприємствах текстильної промисловості з визначенням комплексу аудиторських процедур, що мають бути застосовані.

III. Викладення основного матеріалу. Методологічні основи формування в бухгалтерському обліку інформації щодо запасів визначені в П(С)БО 9 «Запаси»

[8]. Вони є основою для оцінки внутрішнім аудитором обліку наявності та руху запасів на підприємстві.

Основні визначення поняття «внутрішній аудит» наведено в таблиці 1.

Ми поділяємо думку, що внутрішній аудит має функціонувати як незалежний вид діяльності на підприємстві. Його організовує керівництво підприємства для перевірки й оцінки роботи окремих підрозділів, служб, об'єктів обліку тощо. Внутрішній аудит можуть проводити аудитори, які працюють безпосередньо на підприємстві [7, с. 52].

Однак більшість авторів вважають, що внутрішній аудит здійснюється на підприємстві для потреб керівництва (адміністрації) [1, с. 14].

Деяко з них не погоджується з таким поглядом і пов'язує створення служби внутрішнього аудиту з потребами в інформації для управління керівників і власників підприємства [6, с. 15]. Ми цілком поділяємо таку думку, адже внутрішній аудит має створюватися на підприємстві як для потреб керівництва, так і для потреб власників.

Таблиця 1

Визначення поняття «внутрішній аудит» в літературних джерелах

№ з/п	Автори	Визначення поняття "внутрішній аудит"
1	Я. А. Гончарук, В. С. Рудницький [3]	Система спостереження й експертної оцінки господарсько-фінансової діяльності підприємства і його структурних підрозділів з метою обґрунтування та прийняття оптимальних тактичних і стратегічних рішень в управлінні
2	П. І. Камишанов [4]	Невід'ємний і важливий елемент контролю в процесі менеджменту
3	Л. П. Кулаковська, Ю. В. Піча [5]	Невід'ємна частина загальної системи управління
4	В. П. Суйц, А. Д. Шеремет [12]	Невід'ємний і важливий елемент управлінського контролю

Дослідження показали, що об'єкти внутрішнього аудиту також висвітлено в літературних джерелах неоднозначно. Низка фахівців [2, с. 234] визначає такі об'єкти внутрішнього аудиту: ведення бухгалтерського обліку; достовірність звітності; стан майна; забезпеченість власними засобами; фінансова стійкість; платіжна спроможність; система управління підприємством; якість роботи економічних і технічних служб; оподаткування; планування; нормування; стимулювання; внутрішньогосподарський контроль; організація й технологія виробництва; процеси господарської діяльності та інші.

В. С. Рудницький пропонує для глибшого вивчення об'єктів внутрішнього аудиту проведення порівняльного аналізу видів аудиторських послуг, які здійснюють зовнішні аудиторські фірми і служби внутрішнього аудиту. Він зазначає, що не всі аудиторські послуги придатні для служб внутрішнього аудиту. До них належать складання звітності, ведення бухгалтерського обліку, аудиторське і бухгалтерське супроводження, видавнича діяльність, юридична експертиза та консультації, захист інтересів клієнта в арбітражному суді та податкових органах, підготовка бухгалтерського персоналу [3, с. 225].

До суб'єктів внутрішнього аудиту В. С. Рудницький відносить працівників спеціалізованої служби внутрішнього аудиту: бухгалтера-аудитора, експерта-аналітика, експерта-юриста, експерта-маркетолога, експерта інформаційних систем.

Однак при цьому виникає запитання: якщо автор, визначаючи суб'єкти внутрішнього аудиту, відносить до них бухгалтера-аудитора, експерта-аналітика, експерта-юриста, то чому внутрішній аудитор, який має відповідну освіту, а також досвід роботи, не може надавати такі послуги, як юридична експертиза, консультації з питань ведення обліку, складання звітності та навчання

бухгалтерського персоналу? Адже як керівництво, так і власники підприємства мають бути зацікавлені в цьому.

Оскільки операції із запасами відіграють важливу роль у господарській діяльності підприємств текстильної промисловості, аудитору потрібно приділити їм особливу увагу. Практика показує, що кожна господарська операція, яка відображає в бухгалтерському обліку рух запасів, не може перебувати поза увагою внутрішнього аудиту. Тобто внутрішньому аудиту мають підлягати всі запаси, відображені в обліку, а також дії посадових та матеріально відповідальних осіб.

Отже, можна стверджувати, що об'єкти внутрішнього аудиту запасів пов'язані не тільки із системою їх бухгалтерського обліку, а й із системою управління ними. Відповідно суб'єктами внутрішнього аудиту на підприємствах текстильної промисловості виступають працівники бухгалтерії й уся система управління, кожний виробничий підрозділ.

Виокремлюється багато різних ознак, за якими відрізняються зовнішній та внутрішній аудит. Однак слід зазначити, що завдання та функції зовнішніх і внутрішніх аудиторів можуть переплітатися або бути тотожними. Не можна стверджувати, що зовнішній аудит виконують тільки незалежні аудитори, а внутрішній – аудиторські служби, створені на підприємстві.

Крім того, що характерною особливістю побудови всієї системи процедур внутрішнього аудиту запасів на підприємствах текстильної промисловості є те, що вона має забезпечити постійне спостереження і вплив на підвищення ефективності діяльності підприємства і його підрозділів за надходженням, зберіганням і рухом запасів, доцільність та обґрунтованість витрат матеріалів, а також запасів сировини у процесі виробництва.

Слушною є й думка про те, що на об'єкти внутрішнього аудиту суттєво впливають види діяльності підприємства. Для кожної сфери діяльності характерні свої процеси, що є об'єктами внутрішнього аудиту [6, с.226].

З огляду на викладене, необхідно чітко визначити всі напрями організації внутрішнього аудиту запасів на різних рівнях управління, залежно від процесів, які відбуваються на підприємстві.

Враховуючи визначені нами в розділі 1 рівні управління запасами, можна запропонувати схему проведення внутрішнього аудиту запасів за цими рівнями.

Перший рівень – це головна мета управління запасами, ефективне їх використання. Другий рівень – управління, залежно від функціональної ролі запасів: ефективність використання запасів у процесі заготівлі, виробництва, реалізації. За кожним із цих рівнів визначимо напрями організації внутрішнього аудиту запасів (таблиця 2).

Оскільки запаси проходять багато стадій обробки на текстильних підприємствах, то вони є важливим і складним об'єктом обліку та контролю. Відповідно, і всі напрями контролю запасів є достатньо важливими, тому розглянемо деякі напрями докладніше (таблиця 3).

Таблиця 2

Організація внутрішнього аудиту запасів за рівнями управління

Рівень управління залежно від функціональної ролі запасів	Рівень управління залежно від економічного змісту запасів	Напрями організації внутрішнього аудиту запасів
1	2	3
1.Ефективність використання запасів у процесі заготівлі	Забезпечення зберігання запасів	Перевірка: – стану запасів; – порядку оформлення з матеріально відповідальними особами договорів про матеріальну відповідальність; – закріплення запасів за матеріально відповідальними особами;

1	2	3
	Залучення оптимальних обсягів запасів	<ul style="list-style-type: none"> – порядку складування та зберігання; – своєчасності, правильності і повноти оприбуткування запасів на складах; – дотримання встановлених правил видавання й оформлень доручень на право отримання запасів; – обґрунтованості застосування норм природного убутку запасів на складах; – дотримання законності при списанні запасів понад норми природного убутку; – своєчасності й якості проведення інвентаризацій; – стану складських приміщень, охорони, дотримання санітарних вимог і протипожежних правил; – наявності первинних документів з руху запасів на складах, їх достовірності і правильності оформлення; – показників реєстрів складського обліку; – фактів псування запасів. <p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – використання методів управління запасами (визначення їх оптимального розміру); – порядку укладання й виконання договорів на постачання запасів; – виконання договорів закупівлі за видами, найменуваннями, кількістю запасів, строками їх постачання; – ефективності системи обліку постачання запасів.
	Раціоналізація розрахункових відносин	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – повноти та своєчасності накладання санкцій при невиконанні договірних зобов'язань; – стану оперативного обліку виконання договорів закупівлі запасів; – стану розрахунків із постачальниками.
	Прискорення оборотності запасів	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – порядку укладання і виконання договорів на постачання запасів; – використання запасів, які тривалий час не використовуються; – виконання замовлень згідно з укладеними договорами із покупцями; – скорочення виробничого циклу за рахунок недопущення простоїв у виробництві.
2. Ефективність використання запасів у процесі виробництва	Удосконалення нормування запасів	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – достовірності цін на відпуск запасів зі складу; – актів списання запасів і дотримання норм убутку; – дотримання норм списання запасів на виробництві за кожним виробничим підрозділом; – налагодження технологічного обладнання; – підтримання температурно-вологісного режиму.

1	2	3
	Оптимізація відпуску запасів у виробництво	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – порядку внутрішнього переміщення запасів; – внутрішніх оборотів з переміщення запасів по виробничих підрозділах; – своєчасності, достовірності та повноти документального оформлення операцій з руху запасів по підрозділах.
	Забезпечення зберігання запасів	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – стану запасів за кожним виробничим підрозділом; – порядку оформлення з матеріально відповідальними особами договорів про матеріальну відповідальність; – закріплення запасів за матеріально відповідальними особами; – порядку складування та зберігання; – своєчасності, правильності і повноти оприбуткування запасів на складах; – дотримання встановлених правил передавання й оформлення відповідних документів при передаванні запасів; – обґрунтованості застосування норм природного убутку запасів на складах; – дотримання законності при списанні запасів понад норми природного убутку; – своєчасності і якості проведення інвентаризацій; – стану складських приміщень, охорони, дотримання санітарних вимог і протипожежних правил; – наявності первинних документів з руху запасів на складах, їх достовірності і правильності оформлення; – показників реєстрів складського обліку; – фактів псування запасів.
3. Ефективність використання запасів у процесі реалізації	Реалізація оптимального обсягу запасів	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – системи контролю за вивезенням запасів зі складів, дотримання порядку перевірки та обліку перепусток; – ступеня дотримання норм витрачання пакувального матеріалу; – вибіркова перевірка запасів, підготовлених до реалізації, відповідність артикулам.
	Раціоналізація розрахункових взаємовідносин	<p>Перевірка:</p> <ul style="list-style-type: none"> – фактів порушень договірних умов, які призвели до відмови покупців від оплати рахунків; – порядку укладання і виконання договорів на реалізацію запасів; – виконання договорів відвантаження за видами, найменуваннями, кількістю запасів, строками їх виконання; – ефективності системи обліку відвантаження запасів; – своєчасності відвантаження запасів;

1	2	3
	Прискорення оборотності запасів	Перевірка: – порядку укладання і виконання договорів на поставку запасів; – використання запасів, які тривалий час не використовуються; – виконання замовлень згідно з укладеними договорами із покупцями; – недопущення простоїв у виробництві.

Особливу увагу слід приділити контролю за витратами на придбання й зберігання запасів. До таких витрат можна віднести :

- витрати на замовлення – на заробітну плату працівників постачання з відрахуваннями, на оформлення розрахункових документів, витрати зв'язку тощо;
- витрати на придбання запасів – на заробітну плату працівникам, які зайняті придбанням запасів із відрахуваннями, на придбання матеріалів для зберігання запасів (пакувальний матеріал) та ін.;
- витрати на транспортування запасів – на транспортні послуги сторонніх організацій або на власний транспорт (пальне, амортизація), витрати на тимчасове зберігання в дорозі;
- витрати на зберігання – на упаковку, на утеплення, на заробітну плату працівникам, зайнятим охороною, на страхування та інші витрати, пов'язані із зберіганням на складі.

Враховуючи запропоновані напрями організації внутрішнього аудиту запасів, служба внутрішнього аудиту має відібрати найважливіші з них та визначити основні аудиторські процедури. Запропоновану нами методика проведення внутрішнього аудиту запасів на підприємствах текстильної промисловості наведено в таблиці 3.

Слід зазначити, що кількість етапів залежить, насамперед, від реальної потреби керівництва в інформації, яка необхідна для управління запасами, для достовірності відображення їх у бухгалтерському обліку та звітності, а також для прийняття оптимальних управлінських рішень щодо запасів.

Таблиця 3

Складові методики проведення внутрішнього аудиту запасів на підприємствах текстильної промисловості

№ з/п	Напрямок перевірки	Процедури внутрішнього аудиту
1	2	3
1	Аналіз стану бухгалтерського обліку	
1.1	Перевірка відповідності операцій щодо запасів, які відображаються в бухгалтерському обліку законодавчої бази, облікової політики та внутрішнім документам підприємства	Контроль достовірності визначення первісної вартості запасів при їх оприбуткуванні. Контроль правильного та своєчасного відображення інформації щодо отриманих запасів на рахунках бухгалтерського обліку, в первинних документах та облікових регістрах.
1.2	Перевірка даних щодо наявності, руху та використання запасів і їх відображення в облікових регістрах та звітності	Звірка сальдо за синтетичними й аналітичними рахунками, даними по рахунках з даними, зазначеними в Головній книзі. Перевірка можливих порушень (помилки) у кореспонденції рахунків. Аналіз документів постачальників. Контроль відповідності оприбуткованих запасів на складі даним обліку. Контроль за правильністю переведення ваги отриманих запасів із фізичної в кондиційну при їх відпуску на виробництво.

№ з/п	Напрямок перевірки	Процедури внутрішнього аудиту
1 1.3	2 Перевірка можливості зловживань з боку матеріально відповідальних осіб	3 Контроль закріплення матеріально відповідальних осіб за кожним місцем зберігання запасів. Перевірка розподілу відповідальності між особами, що здійснюють контроль запасів за кожним виробничим підрозділом підприємства (за центром відповідальності).
2	Проведення інвентаризації запасів	Контроль за організацією проведення інвентаризацій запасів. Аналіз даних проведеної інвентаризації та виявлення відхилень. Проведення вибіркової перевірки наявності й стану запасів, встановлення фактів невідповідності даним інвентаризації. Забезпечення контролю за роботою матеріально відповідальних осіб під час проведення інвентаризації. Розробка й використання плану безперервної перевірки визначених груп запасів протягом року. Підбір фахівців для проведення безперервної перевірки та забезпечення їх незалежності для досягнення ефективних результатів перевірок. Виявлення результатів інвентаризації: якщо виявлено нестачі, псування і різного роду втрати – надання пропозицій про підвищення контролю за зберіганням і використанням запасів.
3	Виконання організаційного контролю при закупівлі та відпуску запасів	Проведення маркетингових досліджень. Вивчення попиту. Вивчення цінової політики. Закупівля сировини в необхідний час (від сезону, в якому здійснюються закупівлі, залежить якість вовни). Аналіз надійності постачальників. Аналіз якості постачальників. Контроль часу виконання замовлень.
4	Оперативний контроль за наявністю та рухом запасів на підприємстві	Контроль якості та кількості отриманих запасів. Контроль відповідних умов зберігання запасів (стан складів, температура). Контроль за проведенням лабораторного аналізу якості отриманої вовни.
5	Розробка фінансової стратегії	Проведення аналізу, оцінки та перевірки по суті співвідношень між фінансово-економічними показниками. Аналіз структури матеріальних витрат у загальній сумі витрат. Аналіз оборотності запасів. Аналіз визначених показників за кілька років. Пошук і виявлення незвичних або неправильно відображених фактів щодо використання запасів на підприємстві. Виявлення ділянок (центрів відповідальності, підрозділів), які мають великий ризик наявності різного виду порушень та відхилень.
6	Надання управлінських консультацій керівництву підприємства щодо ефективного управління запасами	Надання оперативної, корисної інформації про стан і використання запасів у процесі виробництва. Складання відповідних звітів. Надання рекомендацій щодо усунення недоліків та вдосконалення різного роду показників, що відображають оптимальність використання запасів на всіх виробничих підрозділах (центрах відповідальності).

Висновки. Аналіз поглядів авторів [3, с. 223; 4, с. 12; 5, с. 184; 12, с. 16] дав змогу дійти висновку, що вони дотримуються однозначної думки щодо поняття внутрішнього аудиту. Вони вважають, що внутрішній аудит створюється з метою підвищення рівня управління підприємством як важливий елемент управлінського контролю, для прийняття оптимальних тактичних і стратегічних рішень в управлінні.

Вивчення й аналіз законодавчої бази, а також поглядів учених та спеціалістів щодо сутності внутрішнього аудиту, його об'єктів та суб'єктів дають змогу зробити такі висновки:

1) внутрішній аудит є складовою частиною загального аудиту, який запроваджує економічний суб'єкт для оцінки якості економічної інформації, що формується всередині підприємства, для управління різними ресурсами та процесами;

2) внутрішній аудит проводять під час здійснення й документального оформлення господарських операцій, що забезпечує своєчасне виявлення недоліків у роботі та прийняття відповідних заходів для їх усунення;

3) внутрішній аудит охоплює не тільки бухгалтерський облік, а й фінансово-господарську діяльність окремих підрозділів та підприємства в цілому;

4) до обов'язків внутрішнього аудитора, крім перевірки бухгалтерських документів, входить перевірка відповідності адміністративному порядку, виконання наказів, організація інвентаризації запасів, участь в аналізі витрат, результатів діяльності тощо;

5) до сфери діяльності внутрішнього аудиту можна віднести розробку фінансової стратегії, маркетингові дослідження й управлінське консультування;

6) внутрішній аудит є складовою частиною загального аудиту, який запроваджує економічний суб'єкт для оцінки якості економічної інформації, що формується всередині підприємства, для управління різними ресурсами та процесами;

7) внутрішній аудит проводять під час здійснення й документального оформлення господарських операцій, що забезпечує своєчасне виявлення недоліків у роботі та прийняття відповідних заходів для їх усунення;

8) внутрішній аудит охоплює не тільки бухгалтерський облік, а й фінансово-господарську діяльність окремих підрозділів та підприємства в цілому;

9) до обов'язків внутрішнього аудитора, крім перевірки бухгалтерських документів, входить перевірка відповідності адміністративному порядку, виконання наказів, організація інвентаризації запасів, участь в аналізі витрат, результатів діяльності тощо;

10) до сфери діяльності внутрішнього аудиту можна віднести розробку фінансової стратегії, маркетингові дослідження й управлінське консультування.

Джерела та література:

1. Аудит: учебник для вузов / [Подольский В. И., Поляк Г. Б., Савин А. А. и др.] ; под ред. проф. В.И. Подольского. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ : ДАНА, 2000. – 655 с.
2. Аудит : практическое пособие / [Кузьминский А., Кужельный Н., Петрик Е. и др.] ; под ред. А. Кузьминского. – К. : Учетинформ, 1996. – 283 с.
3. Гончарук Я. А. Аудит / Я. А. Гончарук, В. С. Рудницький. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Оріяна-Нова, 2004. – 292 с.
4. Камышанов П. И. Практическое пособие по аудиту / П. И. Камышанов. – М. : ИНФРА-М. – 1996. – 522 с.
5. Кулаковська Л. П. Організація і методика аудиту : навч. посібник / Л. П. Кулаковська, Ю. В. Піча. – Вид. 2-е – К. : Каравела. – 2005. – 560 с.
6. Макоев О. Внутренний аудит: понятие и предназначение / О. Макоев // Аудитор. – 1999. – № 11. – С. 11–15.
7. Максимова В. Принципова модель внутрішнього аудиту (на прикладі виробничих запасів) / В. Максимова // Бухгалтерський облік і аудит. – 2001. – № 12. – С. 52-63.
8. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку № 9 “Запаси”: за станом на 20.10.99 р. № 246, зі змінами та доповненнями / Міністерство фінансів України // Бухгалтерія. – 2007. – № 1. – С. 110–113.

9. Савченко Я. В. Аудит : навч. посібник / Я. В. Савченко. – К. : КНЕУ. – 2004. – 322 с.
10. Сопко В. Аудит у країнах співдружності незалежних держав / В. Сопко // Бухгалтерський облік і аудит. – 1996. - № 8. – С. 4–12.
11. Сопко В. Організація бухгалтерського обліку, економічного контролю та аналізу: підручник / В. Сопко, В. Завгородній. – К. : КНЕУ. – 2000. – 260 с.
- Шеремет А. А. Аудит: учеб. пособие / А. А. Шеремет, В. П. Суйц. – М. : ИНФРА-М. – 1995. – 204 с.

Ніна Левченко

●

ДОХОДИ НАСЕЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Постановка проблеми. Вихід України на шлях стійкого економічного зростання неможливий без реалізації державної політики, спрямованої на стимулювання інвестиційної діяльності. Ринкова економіка не може розвиватися без злагодженого механізму інвестиційних процесів. Важливу роль у фінансуванні інвестиційних потреб мають відігравати внутрішні джерела грошових ресурсів і особливо заощадження населення. Тому забезпечення стабільного зростання доходів населення в будь-якій країні є одним із головних напрямів політики держави та уряду, що вимагає залучення усіх можливих резервів. Держава має створювати фінансові ресурси в необхідних розмірах для забезпечення належного рівня життя всіх членів суспільства. Ефективність соціально-економічної політики держави найбільше характеризується динамікою рівня життя населення. Саме тому міжнародні рейтинги приділяють цьому стільки уваги. Найвідомішим показником оцінки рівня та якості життя є Індекс людського розвитку (ІЛР). Україна в 2007 році за показником ІЛР зайняла 76 місце серед 177 країн світу. Отже, ключовими завданнями на сьогодні є впровадження інновацій в управління фінансовими рішеннями, що пов'язані із забезпеченням ефективності формування та використання фінансових ресурсів населення. Перш за все це стосується використання ринкових механізмів, які можуть давати швидкі результати. Розробка та вдосконалення таких механізмів потребує, насамперед, аналізу сучасних тенденцій доходів населення. За наявності цих механізмів заощадження фізичних осіб стануть потужним джерелом економічного зростання країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми доходів населення висвітлюються у багатьох працях вітчизняних вчених: С. Бандури, І. Бондарчук, О. Бугуцького, В. Гейця, А. Колота, В. Куценко, Е. Лібанової, О. Макарової, О. Онищенко, Б. Пасхавера, І. Прокопи, О. Романоюка, П. Савлука, В. Юрчишина та ін.

Також існує чимало фундаментальних праць, присвячених дослідженню інвестиційного потенціалу країни та питанням формування сприятливого інвестиційного клімату.

Рівень доходів населення зумовлює потребу накопичувати гроші для придбання в майбутньому потрібного товару або сплати послуг. Добровільне відкладення грошей на задоволення своїх майбутніх потреб – це основа заощаджень населення. Проте у вітчизняній науковій літературі недостатньо уваги приділяється проблемам утворення та розподілу доходів, формування заощаджень, оцінці потенціалу заощаджень населення і питанню аналізу взаємозв'язку між заощадженнями та інвестиціями.

Метою статті є аналіз динаміки доходів і витрат населення протягом останніх років, факторів, що впливають на обсяг заощаджень, розробка пропозицій щодо стимулювання заощаджень населення та залучення приватних доходів до інвестування економіки.

Виклад основного матеріалу. Для підвищення економічного добробуту населення державна політика має бути спрямована на вирішення питань, пов'язаних зі зростанням доходів, забезпеченням належного рівня оплати праці у всіх сферах економіки і гарантуванням соціальних виплат для соціально вразливих категорій населення.

Якщо розглянути динаміку показників доходів в Україні протягом 2001-2007 рр., то спостерігається їх досить динамічне зростання (табл. 1).

Таблиця 1

Доходи та витрати населення України, млн. грн.

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ¹	Темпи росту 2007 р. до 2001 р., %
Доходи - всього	157996	185073	215672	274241	381404	472061	614984	389,24
В тому числі:								
заробітна плата	67389	78950	94608	117227	160621	205120	270605	401,56
Прибуток та змішаний дохід	29518	33540	36330	43828	58404	69186	93679	317,36
доходи від власності (одержані)	4275	5297	6706	8337	11072	13855	20434	477,99
соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти	56814	67286	78028	104849	151307	183900	230266	405,30
у тому числі:								
- соціальні допомоги	23978	31601	35318	52035	84617	103092	123184	513,74
- інші одержані поточні трансферти	5112	6656	8281	11500	12545	14510	19896	389,20
- соціальні трансферти в натурі	27724	29029	34429	41314	54145	66298	87186	314,48
Витрати та заощадження - всього	157996	185073	215672	274241	381404	472061	614984	389,24
у тому числі:								
придбання товарів та послуг	139984	153589	180730	221713	306769	385681	510023	364,34
доходи від власності (сплачені)	190	334	902	1864	3523	8374	16909	8899,47
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	11034	14092	17763	19030	25461	33803	49037	444,42
у тому числі:								
- поточні податки на доходи, майно тощо	9020	11054	13789	13553	17774	23396	35588	394,55
- внески на соціальне страхування	1307	2080	2584	3647	5064	7134	8320	636,57
- інші поточні трансферти	707	958	1390	1830	2623	3273	5129	725,46
нагромадження нефінансових активів	3408	2464	1680	3254	4444	7159	10321	302,85
приріст фінансових активів	3380	14594	14597	28380	41207	37044	28694	848,93
з них:								
- приріст грошових вкладів та заощаджень у цінних паперах	6273	10184	21592	20475	53297	54880	93265	1486,77
- заощадження в іноземній валюті	-808	-825	-3 881	13288	7200	17961	19909	-
- позики, одержані за виключенням погашених (-)	-440	-2103	6236	6256	19355	45766	77056	-
Наявний дохід	119048	141618	162578	212033	298275	363586	461852	387,95
Наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн.	2445,9	2938,0	3400,3	4468,4	6332,1	7771,0	9930,3	406,00
Реальний наявний дохід, у відсотках до відповідного періоду попереднього року	110,0	118,0	109,1	119,6	123,9	111,8	112,6	-

¹ Попередні дані

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

З таблиці видно, що номінальні доходи у 2007 році порівняно з 2001 роком зросли на 389,24%, наявні доходи на 387,95%. Приріст доходів значною мірою був забезпечений за рахунок зростання основних державних соціальних гарантій та розмірів заробітної плати. При цьому у 2007 році помітно збільшилися витрати та заощадження населення на 389,24%. Витрати на придбання товарів та послуг збільшилися на 364,34%. Наявний дохід у розрахунку на одну особу теж значно збільшився порівняно з 2001 роком на 7484,4 грн., або 406%.

Зростання обсягів ВВП мало позитивний вплив на такі високі темпи росту доходів

населення. Проте не варто забувати про інфляційні процеси, що відбуваються в нашій економіці. Саме через високі темпи інфляції реальні доходи українців так відрізняються від номінальних.

За даними Державного комітету статистики, доходи населення України в січні-травні 2008 р. становили 303,2 млрд. грн., при цьому 133,1 млрд. грн. припало на зарплату, 35,01 млрд. грн. на прибуток і змішаний дохід, 9,05 млрд. грн. - на доходи від власності. Соціальної допомоги було виплачено на 70,4 млрд. грн.

Витрати населення також становили 303,2 млрд. грн., в т.ч. 252,78 млрд. грн. - на придбання товарів і послуг, 17,75 млрд. грн. - поточні податки на майно і дохід, 4,02 млрд. грн. - внески на соцстрахування.

Відповідно до повідомлення Держкомстату, наявний дохід збільшився за 8 місяців 2008 року на 43,3%, а реально наявний, визначений з урахуванням цінового фактора, - на 13,45%.

У червні, в порівнянні із травнем поточного року, номінальні доходи населення збільшилися на 9,9%, а наявний і реально наявні доходи - відповідно, на 4,8% та 3,9%. Наявний дохід у розрахунку на одну людину в червні 2008 року становив 1123,1 грн. проти 1071,4 грн. у травні.

Витрати населення в січні-червні, у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року, збільшилися на 41%. Приріст заощаджень сягав 20 208 млн. грн.[12]

Особливу увагу привертають проблеми, пов'язані із забезпеченням росту доходу населення. Грошові доходи домогосподарств складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за виключенням прибуткового податку та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажів акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель, соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів та інших осіб, а також інших грошових доходів. За даними Держкомстату України, у структурі доходів населення основну частину (більше 50%) складає заробітна плата (табл.2).

Таблиця 2

Структура сукупних ресурсів домогосподарств
(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

	2001 рік	2002 рік	2003 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7	2012,1
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	Відсотків						
Грошові доходи	75,8	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6	89,0
- оплата праці	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4	50,6
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6	5,2
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8	3,6
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою*1	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7	23,0
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1	6,6
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6	0,7
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку*2	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6	0,5
Інші надходження	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8	5,0

*1 Починаючи з 2002 р. – з урахуванням субсидій на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу та палива, наданих готівкою.

*2 У 1999 – 2002 рр. – пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зміна співвідношення мінімальної заробітної плати і величини прожиткового мінімуму в останні роки складалася не на користь заробітної плати (проте в проекті державного бюджету на 2009 рік мінімальна зарплата на 1 січня 2009 року вперше досягне рівня прожиткового мінімуму. Обидва показники з початку року вийдуть на рівень 770 грн., а на кінець його – на 807 грн.). Від офіційно встановленого рівня мінімальної заробітної плати залежать посадові оклади та ставки працівників бюджетних установ та підприємств державної форми власності, доходи працівників приватної сфери. Отже, зростання мінімальної заробітної плати вплинуло на рівень доходів та соціальну захищеність переважної більшості найманих працівників.

Величина прожиткового мінімуму впливає на мінімальний розмір пенсії за віком, розміри державної соціальної допомоги незахищеним верствам населення. Таким чином, підвищення величини прожиткового мінімуму, в першу чергу, вплинуло на доходи частки населення, яке проживає за межею бідності.

Попри зростання цих показників протягом останніх років, їх співвідношення поки ще далеке від стандартів Європейської соціальної хартії, згідно з вимогами якої мінімальна заробітна плата має становити не менше ніж 2,5 прожиткового мінімуму, а співвідношення мінімальної та середньої зарплат повинно складати не нижче ніж 1:3. [13]

Значну частину доходів населення складають неоприбутковані доходи, джерелом яких є тіньовий сектор економіки України. Приховування доходів від оподаткування зменшує здатність держави впливати на їх перерозподіл.

Якщо проаналізувати структуру витрат домогосподарств, можна побачити, що частка споживчих витрат населення за всі роки незалежності становить не менше 70%, що є ознакою бідної країни та бідного населення.

Зростання економіки та процеси модернізації, що відбулися в Україні, супроводжуються безпрецедентним зростанням нерівності в розподілі результатів економічної діяльності, поширенням масштабів бідності, руйнацією середнього класу та утворенням невеликої кількості заможної еліти.

Особливість ситуації в Україні полягає в тому, що маючи невисокий ВВП та невисокі доходи на душу населення, економічне зростання відбувається в умовах небувало високої поляризації доходів. У таблиці 3 наведені дані диференціації життєвого рівня населення України.

Таблиця 3

Диференціація життєвого рівня населення України, млн. грн.

	2001 рік	2002 рік	2003 рік	2004 рік	2005 рік	2006 рік	2007 рік
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму:							
млн. осіб	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1	13,2
у відсотках до загальної чисельності населення	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9	29,3
у відсотках до попереднього року	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3	57,1
<i>Довідково:</i> розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	311,3	342,0	342,0	362,23* ³	423,0	472,0* ⁴	532,0
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	2,5	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,0
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	4,6	4,5	4,4	4,6	4,6	4,7	3,6

*¹ У 2000-2006 рр. в якості критерію диференціації застосовувався показник „середньодушові сукупні витрати”.

*² У IV кварталі 2000 р.

*³ У IV кварталі 2004 р.

*⁴ У IV кварталі 2006 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Майнове розшарування в Україні одне з найбільших серед європейських країн. За оцінками Світового банку, в 2005 році доходи 10% найбільш забезпеченого населення України перевищували доходи 10% найменш забезпеченого населення більш ніж у 47 разів.

Згідно з даними різних оцінок, частка населення, яка живе нижче від рівня бідності в Україні, знаходиться у межах від 28 до 45 відсотків. Більше третини українців живе нижче офіційного рівня бідності. Як свідчать результати дослідження Міжнародної організації праці, 83 відсотки населення України фактично відчуває себе бідними. В Україні до категорії бідних належать не тільки непрацездатні, а й значна частина високоосвічених людей, тоді як у розвинутих країнах люди цих професій належать до категорії найбільш забезпечених.

За загальними оцінками дослідників, заможні українці акумулюють приблизно 85% всіх заощаджень у банківській системі, 57% грошових доходів, 92% доходів від власності й 96% видатків на купівлю валюти.

Сукупний грошовий результат 100 найбагатших людей України становить 70 млрд. доларів (без урахування іноземних активів). У щорічному рейтингу американського ділового щотижневика Forbes серед 946 світових мільярдерів – 7 українців. За даними Державної податкової адміністрації, річний дохід у розмірі понад 1 млн. грн., за підсумками 2005 року, задекларували 5708 українців [10, 13].

Варто підкреслити, що в сучасних умовах неможливо точно оцінити наявну диференціацію населення за рівнем доходів, спираючись на дані офіційної статистики, яка фіксує тільки диференціацію неприхованої частини доходів. На формування доходів населення України впливає тінізація економіки, яка, за оцінками, становить майже 40% ВВП [1]. На сьогодні створені необхідні передумови для виходу значної частини доходів громадян із тіншового сектора економіки. Після введення єдиної ставки податку на доходи фізичних осіб фіскальний тягар не є критично ваговим чинником, що перешкоджає зростанню доходів громадян.

Вирішення основних соціальних проблем у країні дасть змогу знизити соціальну напруженість. Тому реалізація державної соціальної політики має спрямовуватися на підвищення рівня та якості життя населення, удосконалення політики доходів, реформування системи соціального захисту, подолання регіональної і галузевої диспропорцій, подальшого зростання соціальних гарантій до наближення їх до європейського рівня. Практичними заходами реалізації мають стати:

- поступове приведення мінімальної заробітної плати до розміру прожиткового мінімуму;
- впровадження регульованої державою мінімальної погодинної заробітної плати;
- розробка механізмів практичної реалізації регіонального прожиткового мінімуму, враховуючи регіональну диференціацію.

Зростання рівня доходів спонукає населення відкладати частину коштів для використання їх у майбутньому. Такі накопичення коштів – основа заощаджень фізичних осіб.

На сьогодні в літературі не існує сталого поняття «заощадження», тому сучасна економічна теорія дає декілька визначень заощаджень.

- По-перше, під заощадженнями розуміють частину доходу, яку індивідуум збирається спожити в майбутньому замість того, щоб спожити її сьогодні. Відбувається свого роду “пожертва” поточним споживанням заради споживання майбутнього.

- По-друге, під заощадженнями розуміють ту частину доходу, яку економічний суб'єкт збирається спожити в майбутньому замість того, щоб спожити її сьогодні. Можна розрізнити три види економічних суб'єктів: населення, корпорації і держава. Відповідно виникають три види заощаджень: заощадження населення, заощадження корпоративного сектора, заощадження держави.

- Заощадження можна визначити як частина доходу, що залишилася після сплати податків, яка не споживається. Тобто заощадження розглядаються в розрізі складової частини доходу за поточний рік, яка не виплачується як податки або не витрачається на покупку споживчих товарів, а поступає на банківські рахунки, вкладається в страхування, облігації, акції та інші фінансові активи.

За характером мобілізації заощаджень розрізняють організовані та неорганізовані. Організовані заощадження – це такі заощадження населення, що мобілізуються і розміщуються банківською системою або небанківськими фінансово-кредитними установами. Організовані заощадження домогосподарств поділяють на вклади у банківських установах; вклади у небанківських депозитних установах; придбання цінних паперів; вкладення у страхові поліси.

Неорганізовані заощадження зберігаються безпосередньо у населення готівкою у національній та іноземній валютах. Частина неорганізованих заощаджень населення може набувати натуральної форми через вкладення їх у товари тривалого користування [3,7].

Споживання та заощадження відіграють визначальну роль в економіці будь-якої країни. Країни, в яких інвестують значний відсоток своїх доходів і споживають відповідно менший, досягають високих темпів зростання національної економіки й продуктивності праці. І навпаки, ті країни, що споживають вищий відсоток своїх доходів та інвестують менший, розвиваються повільніше. Дослідження показали, що заощадження населення у бідних країнах мають значно більший вплив на економічне зростання, ніж у розвинених країнах. Але враховуючи, що Україна ще не є промислово розвинутою країною і тільки одержала статус країни з ринковою економікою, заощадження мають стратегічне значення в забезпеченні економічного зростання [6].

У країнах з розвинутою ринковою економікою чверть національних заощаджень формується саме за рахунок заощаджень громадян. Участь фізичних осіб в інвестиційних процесах в Україні характеризується гранично низьким рівнем. Перша і головна причина - украї незначні обсяги тимчасово вільних коштів (заощаджень) населення через низький рівень доходів, який диктує незначну схильність до заощадження. По-друге, існує значна недовіра до інститутів заощадження - банків, інвестиційних компаній, пенсійних фондів, страхових компаній тощо, яка має успадковану природу та може подолатися лише з плином часу. Це є додатковим чинником зменшення схильності до заощадження, а також веде до "доларизації" економіки – використання громадянами іноземної валюти як засобу заощадження. Для відродження довіри до банківської системи необхідно забезпечити максимально можливе розширення різних видів банківських депозитних операцій, надавати різноманітні пільги для вкладників-домогосподарств, створювати у банках систему внутрішнього контролю за залученням і розміщенням коштів. Усе ще залишається актуальною проблема державного гарантування депозитів.

По-третє, значною мірою через дію вищезазначених чинників, низьким залишається рівень розвитку ощадних інституцій, які не здійснюють активної політики залучення заощаджень населення. Важливими інституційними інвесторами можуть стати небанківські фінансові установи. У найближчій перспективі розвиток недержавного пенсійного забезпечення і страхування, іпотечного кредитування та інших форм організованих заощаджень буде джерелом для розвитку небанківського фінансового сектора.

По-четверте, громадянам України поки що властивий низький рівень економічних знань, корпоративної культури, поінформованості про можливі об'єкти вкладання грошей та оптимальні методи зберігання заощаджень.

У сучасному суспільстві є інші чинники, які заохочують домогосподарства споживати менше або більше за кожного можливого рівня використовуваного доходу. На обсяг споживання впливають очікування можливості переміщення майбутнього доходу для поточного споживання, оподаткування, процентні ставки

тощо. Якщо економічна ситуація в країні стабільна, населення більш схильне заощаджувати. Водночас у структурі заощаджень відбуваються зміни на користь довгострокових. Сподівання споживачів пов'язані з майбутніми цінами, грошовими доходами та наявністю товарів, можуть суттєво вплинути на поточні видатки й заощадження. Наприклад, очікування зростання цін та нестача товарів ведуть до збільшення поточних видатків на споживання і до зменшення заощадження.

Економічні дослідження показують, що дохід є основним визначником споживання і заощадження. Багаті заощаджують більше, ніж бідні не тільки в абсолютних цифрах, а й як відсоток від доходу. Найбідніші неспроможні заощаджувати взагалі [1,2,3].

Таблиця 4

Зобов'язання банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб, млн. грн.

	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	Темпи росту 2007 р. до 2001 р. %
Всього	11338	19302	32396	41611	73202	106715	164159	1447,87
У національній валюті	6566	11601	18875	22116	42176	57837	99411	1514,03
В іноземній валюті	4772	7701	13521	19495	31026	48878	64749	1356,85

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

У структурі депозитних коштів, як і раніше, переважають депозити у національній валюті. Їх обсяг у 2007 р. становив майже 100 млрд. грн., або 60,56% від загального обсягу депозитних зобов'язань, що на 1414,03% більше, ніж у 2001 році. Депозитні вкладення фізичних осіб в іноземній валюті становили майже 65 млрд. грн., порівняно з 2001 роком темп росту становив 1356,85%.

Висновки. Отже, в Україні існує значний нереалізований інвестиційний потенціал фізичних осіб. Низька інвестиційна активність населення передусім зумовлена втратою довіри до українських цінних паперів, неможливістю вкладень в іноземні цінні папери, слабкістю фінансових інструментів, нерозвиненістю фондових і консультаційних центрів. Зважаючи на ці дані, нині дуже гострою є проблема залучення населення до активної інвестиційної діяльності шляхом трансформації заощаджень у фінансові ресурси виробництва. З цієї метою велику увагу слід приділити таким чинникам:

- активізації вторинного ринку цінних паперів;
- розвитку інститутів спільного інвестування й насамперед – структурам відкритого типу;
- пропозиції на ринку широкого вибору фінансових інструментів з різним рівнем доходу, ліквідності й ризику;
- створенню інфраструктури ринку цінних паперів для здійснення прямих інвестицій населення в цінні папери;
- розвитку системи державного захисту інтересів індивідуальних інвесторів.

Банківські установи для підтримки свого рейтингу мають пропонувати своїм клієнтам максимально зручні умови розміщення, збереження і гарантування вкладів, гнучкі відсоткові ставки, високу якість обслуговування та індивідуальний підхід. У процесі залучення депозитних коштів банками головними пріоритетами є надання якісних банківських послуг, довгострокова та взаємовигідна співпраця з клієнтами та партнерами. [2,6]

Джерела та література:

1. Баланда А. Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства// Україна: аспекти праці, 2006, № 5. – С. 3–7.

- 2.Гай О. Оцінка ризику заощаджень у комерційному банку //Фінанси України, 2004, № 3. – С.118–123.
3. Доходи та заощадження в перехідній економіці України / За ред.. С.Панчишина та М. Савлука. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 406 с.)
4. Калач Г.М. Заощадження населення як чинник формування інвестиційних ресурсів держави // Актуальні проблеми економіки, 2003, № 6. – С. 13–16.
5. Каленський М.М. Доходи державного бюджету як дзеркало економіки держави // Фінанси України, 2006, № 9. – С. 10–17.
6. Костіна Н.І., Марахов К.С. Проблеми формування фондового ринку в Україні // Фінанси України. – 2006. - №3. – С.48.
7. Кузів І.В. Пріоритетні напрями інвестування заощаджень домашніх господарств в Україні // Формування ринкових відносин в Україні, 2007, № 10. – С.68–72.
8. Миргородська Л. Оцінка потенціалу заощаджень населення України //Економіст, 2006, № 1.– С.35-37
9. Портфельне фінансування: Навч. посібник / За ред. А. А. Пересада, О. Г. Шевченко, Ю. М. Коваленко, С. В. Урванцева. – К.: КНЕУ, 2004. – 408 с.
10. Пуцуліна О.М. Диференціація населення за рівнем доходу та ефективності інституційної організації механізмів його перерозподілу в Україні// Стратегічні пріоритети, 2007, № 2. – С. 93–102.
11. Рамський А. Інвестиційний потенціал заощаджень фізичних осіб та механізми його реалізації // Актуальні проблеми економіки, 2007, № 5. – С. 173–178.
- 12.<http://www.ukrstat.gov.ua/>
- 13.<http://www.niss.gov.ua/>
-

Валентина Виговська

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі економічного розвитку для більшості вітчизняних малих підприємств головною проблемою стала нестача необхідного обсягу фінансового забезпечення, що істотно позначається на ефективності їх господарювання. Разом з тим, низька забезпеченість малих підприємств фінансовими ресурсами супроводжується низьким рівнем їх використання. Саме тому подальший розвиток малого бізнесу в Україні та спрямування його діяльності на забезпечення фінансової стабільності держави потребує належної організації фінансового менеджменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі положення щодо фінансового менеджменту в малому бізнесі містяться у наукових працях українських вчених, насамперед Л. Буряка[1], З. Варналія[3], Л. Воротиної [5] та інших.

Дослідженню особливостей фінансового управління в малому бізнесі багато уваги приділили відомі зарубіжні вчені П. Уїлсон [6], К. Ховард [7], Д.Штайнхофф, Д.Берджес [8], які розглядають у своїх роботах мале підприємництво як форму організації, що накладає особливий відбиток не стільки на склад та структуру фінансових ресурсів, як на процес управління ними. Але в роботах названих фахівців не достатньо досліджені особливості фінансового менеджменту малих підприємств.

Мета дослідження. Основним напрямком дослідження є визначення особливостей управління фінансовими ресурсами малих підприємств.

Основні результати дослідження. Процес управління фінансовими ресурсами – це сукупність управлінських процедур, які виконуються у певній послідовності з метою вирішення поставлених перед управлінням завдань.

Принципи, на яких ґрунтуються сучасні системи управління фінансами, можуть бути застосовні до підприємств різних розмірів. Усі компанії розміщують фінансові

ресурси в активи, а також залучають кошти. Різниця - в акцентах. Проблеми маленьких компаній не схожі на проблеми, з якими зіштовхуються великі підприємства, крім того, доступ малих підприємств на фінансові ринки обмежений.

Англійський економіст П. Уїлсон підкреслює в одній зі своїх робіт [6,с.11-12] необхідність прийняття до уваги при оцінці організації управління фінансовими ресурсами підприємства особливостей підприємницьких мотивацій керівників, зумовлених масштабами підприємства.

Різниця в мотивації керівника малої незалежної фірми, що є її власником, і професійного менеджера з незначною часткою власності у керованому ним підприємстві полягає в тому, що керівник-власник повністю контролює стратегічні аспекти розвитку підприємства, на відміну від найманого менеджера, що підкоряється акціонерам. Інтереси власника в такому випадку не йдуть у розріз із інтересами підприємства, і підвищення ефективності діяльності завжди є предметом прямої зацікавленості керівника.

Керівники малих підприємств не завжди переслідують мету максимізації прибутку, оскільки іноді керівникові-власникові невеликого підприємства досить певної норми прибутку, необхідної для того, щоб забезпечити собі певний рівень життя, й не вимагає додаткових зусиль, у цьому випадку, паралельною метою є збереження незалежності.

Дж. Ван Хорн [2,с.762-763] вважає, що малі підприємства умовно можна розділити на два типи: малі компанії з орієнтацією на розширення і типові малі фірми.

Мале підприємство з орієнтацією на розширення по своїй суті відрізняється від типового малого підприємства, що завжди залишається малим. Завдання малої фірми з орієнтацією на розширення - здійснювати його найефективнішим способом, оскільки зростання темпів росту вимагає прийому більшої кількості нових працівників. Це збільшення числа співробітників вимагає розробки нових методів управління, в тому числі і в галузі фінансового менеджменту.

Типове мале підприємство, як правило, не має відношення до високих технологій. Навіть у випадку успішної роботи воно залишається малим. Ріст у даному випадку - не першочергове завдання. Як правило, типове мале підприємство залежить від одного-двох чоловік, що ним володіють. Велика частина рішень приймається без належного аналізу. Стратегічне планування зазвичай не здійснюється через значний обсяг поточної роботи, що припадає на кожного співробітника.

Фінансовий менеджмент типового малого підприємства істотно відрізняється від управління фінансами великого підприємства або малого, але орієнтованого на розширення. Типові малі підприємства не можуть емітувати звичайні акції - весь капітал формується за рахунок власників, а також прибутків від бізнесу. Дефіцит коштів істотно обмежує плани керівництва, націлені на розширення. Типове мале підприємство, як правило, досить активно здійснює управління оборотним капіталом. Основним завданням при цьому стає вміле планування грошових потоків.

Отже, фінансовий менеджмент у малому бізнесі має такі особливості, що відрізняють його від великого:

- залежність від внутрішніх джерел фінансування і слабка організація довгострокового планування, що зумовлена незначною чисельністю працюючих і низьким рівнем їхньої спеціалізації. Більшість принципів управління фінансовими ресурсами великих підприємств можуть бути застосовані до малого бізнесу, але з іншими акцентами;

- більшість власників малих підприємств відчувають дефіцит широкого діапазону навичок, за допомогою яких вони повинні точно аналізувати ринок і стрімко маневрувати своїми обмеженими ресурсами, щоб максимізувати швидкість і гнучкість випуску продукції;

- залежність потенціалу росту малих підприємств від кваліфікації їхнього управлінського персоналу.

Уілсон П.[6] і Штайнхофф Д., Берджес Д. [8] у ході своїх досліджень з'ясували, що менеджери-власники набагато частіше відчували недовіру до власних управлінських здібностей. Дослідження показало, що навіть у випадках, коли фінансові ресурси були доступні й існували ринкові можливості, такі менеджери відмовлялися від розширення діяльності, мали труднощі при визначенні принципів делегування повноважень, були не здатні обґрунтовано мотивувати діяльність персоналу, не мали достатньо знань у сфері фінансів, маркетингу та управління персоналом. Для малих підприємств практично завжди є актуальною проблема дефіциту ресурсів через складність доступу малих підприємств на фінансовий і грошовий ринки (емісія акцій у більшості випадків неможлива; кредити дорогі, або недоступні через ризиковане фінансове становище підприємства і відсутність кредитної історії). Вони вразливіші до помилок і змін своїх економічних показників у порівнянні з великими через особливий набір, рівень та ієрархію ризиків, що збільшуються обмеженістю можливостей диверсифікації портфеля особистих інвестицій, для власника невеликого бізнесу, контуром власного підприємства (власник акцій великого акціонерного товариства, звичайно, може швидко реалізувати акції і диверсифікувати свій портфель).

Малі підприємства частіше від інших використовують неофіційні методи управління, обходячи складне планування і методи управління, необхідні для належного обґрунтування рішень. На малих підприємствах, де існує планування та управління на основі визначених методів, вони зазвичай охоплюють короткі терміни часу, є неофіційними, нерегулярними і невичерпними.

Таким чином, вивчення теорії і практики управління фінансовими ресурсами малих підприємств (у першу чергу західних фахівців, внаслідок того, що їхня дослідницька діяльність у цій сфері найактивніша) дає можливість сформулювати наступний ряд чинників, що визначають їх відмінні риси в порівнянні з великим бізнесом: 1) специфіка підприємницьких мотивацій керівників-власників малих підприємств на відміну від найманих менеджерів великих фірм; 2) стратегічні цілі підприємства, що визначають різницю у керуванні фінансовими ресурсами великих та малих підприємств; 3) можливість відсутності мети максимізації прибутку, що характеризується прагненням власника до збереження незалежності й певного, достатнього рівня доходів; 4) залежність від внутрішніх джерел фінансування й актуальність проблеми дефіциту фінансових ресурсів; кредити дорогі або недоступні; 5) обмежені ресурси й потужності, невелике число виробленої продукції; 6) менш розвинені системи керування, слабка організація довгострокового планування, що зумовлено незначною чисельністю працюючих і низьким рівнем їхньої спеціалізації; 7) відсутність мети максимізації курсу акцій і рівня дивідендів через складність визначення вартості малого бізнесу, що не оцінюється публічно фінансовим ринком; 8) високий рівень фінансових ризиків; 9) несистематичність менеджменту.

Проте більшість принципів управління фінансовими ресурсами великих підприємств можуть бути застосовані до малого бізнесу, але з іншими акцентами.

Висновки. Фінансовий менеджмент малого підприємства складний та багатогранний процес, метою якого є збільшення обсягів фінансових ресурсів. Створення на малому підприємстві зрозумілої та логічної схеми організації даного процесу, що припускає підвищення ефективності використання ресурсів за рахунок мобілізації внутрішніх резервів, є реальним чинником підвищення ефективності його фінансово-господарської діяльності.

Джерела та література:

1. Бурак Л.Д. Формування первісного капіталу малих підприємств// Фінанси України, 2001, №11. С.12-16
2. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами: Пер. с англ. / Гл.ред.серии Я.В.Соколов.- М.:Финансы и статистика, 1999. 800 с.

3. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики.-К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. 277 с.
 4. Дикки Т. Бюджетирование малого бизнеса. Азбука предпринимательства: Практические советы, как достигнуть финансового успеха. / Пер. с англ. А.В. Гузман. - С-Пб.: Полигон, 1999.
 5. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання: Навчальний посібник. / За ред. Л.І. Воротиної. - К.: ЄУФІСМБ, 2001,-306 с.
 6. Питер Уилсон. Финансовый менеджмент в малом бизнесе. - М.: Аудит, 1995. - 255 с.
 7. Ховард К. Малое предпринимательство: Практическое пособие: Пер. с англ. М.: ИНФРА-М, 1998.
 8. Штайнхофф Д., Берджес Д. Основы управления малым бизнесом /Пер. с англ. Под общей ред. Ю.В.Шленова.-М.: Бинном, 1997.
-

Людмила Ремньова, Людмила Лебединська

ЕКСПЕРТНЕ ОЦІНЮВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПІДТРИМКИ ФІНАНСОВИХ РІШЕНЬ СТРАХОВОЇ КОМПАНІЇ

Постановка проблеми. У системі заходів стабілізації економічного розвитку країни велике значення має підвищення рівня обґрунтованості управлінських рішень окремих суб'єктів господарювання, що значною мірою залежить від вибору адекватного інструментарію оцінки та прогнозування економічних явищ. При цьому в умовах недостатньої статистичної бази для використання економіко-математичних методів оцінки важливою передумовою обґрунтованого вибору найкращого варіанту вирішення поставлених завдань і прийняття оптимальних фінансових рішень є методи експертного оцінювання. Повною мірою це стосується і до страхових компаній, призначенням яких є забезпечення надійного страхового захисту своїх клієнтів в умовах невизначеності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на численні наукові розробки з фінансового аналізу та фінансового менеджменту таких фахівців, як А.М.Александрова, Р. Базел, І.А. Бланк, Є. Брігхем, В.Д. Базилевич, К.С.Базилевич, М.Ш.Баканов, В.В.Вітлінський, В.Г.Галушко, П.Ф.Друкер, К.Друрі, А.Є.Жеребко, Г.Г.Кірейцев, В.В.Ковальов, Н.П. Крейніна, М.В.Кужельний, А. Манес, А.О.Недосекін, Н.П.Ніколенко, С.С.Осадець, П.Т.Саблук, В.К.Савчук, С.В.Суворов, Р.І.Тринько, А.Д.Шеремет, С.І.Шкарабан, У. Шарпе, В.В. Шахов, Л.А. Юрченко та інших учених, проблеми належного аналітичного забезпечення управлінських рішень страхових організацій не отримали вичерпного розв'язання, а тому і надалі залишаються актуальними.

З погляду на сказане, важливо розглянути методичні основи експертного оцінювання в системі аналітичного забезпечення управлінських рішень страхової компанії як необхідної передумови підвищення їх обґрунтованості та ефективності.

Мета статті. Актуальність зазначених питань в умовах поглиблення ринкових перетворень в Україні зумовили вибір теми даної наукової статті. Її завданнями є визначення можливої сфери застосування експертного оцінювання та методу нечітких моделей в практиці діяльності страхової компанії, а також систематизація існуючих методичних підходів до визначення вагових коефіцієнтів при обґрунтуванні слабо структурованих фінансових рішень та їх адаптація до умов страхової та інвестиційної діяльності страховиків.

Викладення основного матеріалу. Експертне оцінювання є одним з най-

важливіших засобів підтримки прийняття рішень у більшості предметних галузей, що особливо актуально в умовах інформатизації суспільства і масового використання нових інформаційних технологій. У прийнятті фінансових рішень, особливо на мікрорівні, роль використання експертних знань збільшується. Ці знання стають вагомим підґрунтям використання непараметричних методів.

Головною проблемою в фінансовому аналізі, яка обмежує використання стандартних статистичних методик, є використання вагових коефіцієнтів. Потреба страхової компанії у таких коефіцієнтах зумовлена такими чинниками:

- комплексність будь-якого фінансового аналізу ризиків страхування фінансово-господарської діяльності економічних суб'єктів, а також власних інвестиційних ризиків страхової компанії (аналіз ризиків втрати фінансової стійкості, платоспроможності, кредитоспроможності, оцінка інвестиційної привабливості, прогнозування банкрутства) і необхідність отримання інтегрального коефіцієнта;

- нерівномірний вплив окремих показників на інтегральний показник аналізу;
- поєднання кількісних та якісних показників аналізу;
- використання ієрархічної структури аналізу.

Для визначення комплексного інтегрального показника з урахуванням вагових коефіцієнтів фінансовий аналітик може скористатися такими формулами мультиплікативної та адитивної згортки:

$$1) \text{ мультиплікативна} - \mu_{\bar{w}_i}(\tilde{x}) = \prod_{l \in I_i} \mu_{w_{il}}^{b_{il}}(\tilde{x}_l) \quad (1)$$

$$2) \text{ адитивна згортка} - \mu_{\bar{w}_i}(\tilde{x}) = \sum_{l \in I_i} b_{il} \mu_{w_{il}}(\tilde{x}_l), \quad (2)$$

де $b_{il} \geq 0$, $i = \overline{1, m}$, $l \in I_i$ - вагові коефіцієнти окремих показників, що

відповідають умові нормалізації $\sum_{i=1}^m b_i = 1$ (3).

Вибір формули залежить від суті конкретної моделі. У світовій практиці для виміру вагових коефіцієнтів використовують як параметричні, так і непараметричні методи. І хоча параметричні методи характеризуються більшою чутливістю отриманих результатів до зміни факторів зовнішнього середовища, проте за сучасних умов розвитку української економіки вони не можуть застосовуватися з достатньою мірою довіри. Причинами неможливості використання параметричних методів визначення вагових коефіцієнтів є:

- відсутність нормального розподілу по більшості параметрів (виходячи з особливостей діяльності економічних суб'єктів, не можна говорити з упевненістю, що розподіл змінної у вибірці є нормальним - скоріше навпаки);

- недостатні обсяги вибірки для аналізу у зв'язку із відсутністю доступних емпіричних даних (при малій вибірці критерії, засновані на нормальності розподілу, варто використовувати тільки при наявності впевненості в тому, що змінна справді має нормальний розподіл);

- проблема виміру (поєднання числових коефіцієнтів поруч з якісними обмежує обрану методику точністю виміру. У випадку фінансового аналізу дані можуть бути скоріше впорядковані, ніж виміряні).

Існують такі види вагових коефіцієнтів:

- 1) критерії відмінності між групами (незалежної вибірки);
- 2) критерії відмінності між групами (залежної вибірки);
- 3) критерії залежності між змінними.

Оскільки при оцінці ризиків страхування фінансово-господарської діяльності економічних суб'єктів, а також власних інвестиційних ризиків страхової компанії

ми порівнюємо інформативні ознаки комплексного показника, то маємо справу з ваговими критеріями залежності між змінними. Для цього зазвичай використовують коефіцієнт кореляції (наприклад, просту лінійну кореляцію Пірсона), але в силу вищезазначених обставин ми не можемо ним скористатися.

Непараметричні методи якраз і розроблені для ситуацій, коли дослідник нічого не знає про досліджувану ситуацію. Загалом, для кожного параметричного вагового критерію знайдеться, в крайньому випадку, один непараметричний аналог. Одним із сучасних і найефективніших методів багаторівневого експертного оцінювання є метод аналітичних ієрархічних процесів, розроблений Т.Л.Сааті. Розрахункова складність методу полягає у знаходженні власного вектора і максимального власного числа матриці парних порівнянь, нормалізації власного вектора і перевірці погодженості матриці парних порівнянь.

Існує два підходи до даної методики. Один з них використовує умову нормалізації $a_{ij} = 1/a_{ji}$, де a_{ij} – оцінка елемента x_i у порівнянні з елементом x_j з позиції певної властивості. Розв'язується рівність: $A \cdot w = \lambda \cdot w$ - власне значення матриці A , а знайдений власний вектор цієї матриці $W = (w_1, \dots, w_n)$ є множиною

нормалізованих вагових коефіцієнтів. При цьому умовою нормалізації є $\sum_{i=1}^n w_i = 1$.

Такий підхід зручний, коли відмінності між елементами, що порівнюються, великі.

У випадку порівняння фінансових коефіцієнтів чи груп коефіцієнтів, відмінності між якими малі, для представлення результатів порівнянь зручно використовувати числа, які показують, наскільки один елемент перевищує інший. Тому методи обробки матриці результатів порівнянь, що застосовуються при першому підході, є непридатними. Цікавим у цьому контексті є запропонований В.Г.Тоценко та В.В.Циганок метод обробки матриці парних порівнянь з оберненим зв'язком [5].

Розглянемо сутність даного методу на прикладі визначення вагових коефіцієнтів груп фінансових показників, наведених в таблиці 1, які визначають загальний фінансовий стан підприємства і можуть застосовуватися для оцінки ризиків страхування господарської діяльності страховальників, а також власних інвестиційних ризиків страховика. Використання групування, а саме ієрархічної структури фінансового аналізу, дозволяє впорядкувати велику сукупність показників і є передумовою використання інтегрального показника.

Таблиця 1

Групи показників для визначення фінансового стану підприємства

Код	Назва групи показників
	Коефіцієнти платоспроможності і
V_1	ліквідності
V_2	Коефіцієнти прибутковості і
V_3	рентабельності
V_4	Коефіцієнти фінансової стабільності
V_5	Коефіцієнти ділової активності
	Коефіцієнти ринкової активності

У відповідності з методикою обробки матриці парних порівнянь з оберненим зв'язком експерту необхідно здійснити парні порівняння груп показників V_1 - V_5 для визначення нормалізованих значень відносних вагових коефіцієнтів за умови, що обраним критерієм оцінки є їх вплив на загальний фінансовий стан підприємства.

Результат порівнянь груп показників B_i та B_h експерт виражає у вигляді ступеня d_{ih} переваги групи B_i над групою B_h . Визначення d_{ih} здійснюється шляхом порівняння абсолютного значення v_i , що інтуїтивно відчувається, певної впливовості групи показників B_i на загальний фінансовий стан підприємства зі значенням v_h аналогічного впливу групи показників B_h .

Використовуються такі види шкал: шкала з межами (0, 1); фундаментальна шкала та порівняння методом „наскільки”. Ступінь переваги d_{ih} визначимо, використовуючи фундаментальну шкалу (таблиця 2), що має 10 ступенів переваги групи показників, які порівнюються, і 10 ступенів переваги групи, з якою порівнюється.

Таблиця 2

Фундаментальна шкала оцінювання переваги альтернатив

Менше										Еквівалентність	Більше									
-10	-9	-8	-7	-6	-5	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Якщо $d_{ih} = 0$, то групи показників, які порівнюються, мають еквівалентний вплив на фінансовий стан підприємства. Для полегшення використання такої шкали в таблиці 3 наведено лінгвістичні значення бальних оцінок. Така шкала зручна для проведення порівнянь, а для представлення вагових коефіцієнтів її легко можна замінити шкалою в межах (0, 1). Якщо експерт вважає 10 ступенів занадто детальним поділом, можна використовувати поділ на менше ступенів. Наприклад, поділ на 3 ступені буде використовувати поділки нашої фундаментальної шкали 3, 6 та 9.

Експерт здійснює порівняння i -тої альтернативи з іншими 4 групами показників. У результаті цих порівнянь створюється підмножина $DR_i = d_{ih}, h=(1,5)$, яка формує i -тий рядок матриці парних порівнянь. Повторюючи цей процес для всіх $i, 1 \leq i \leq 5$, отримуємо повну матрицю парних порівнянь, яку показано в таблиці 4.

Таблиця 3

Лінгвістичні значення ступенів переваг

Важливість	Якісна оцінка	Примітка
2	Незначна перевага	Різниця між альтернативами не підтверджується доказами
4	Перевага присутня	Думки про перевагу однієї альтернативи над іншою мало переконливі
6	Суттєва перевага	Існують надійні докази переваги однієї альтернативи над іншою
8	Очевидна перевага	Існують переконливі свідчення на користь однієї з альтернатив
10	Абсолютна перевага	Свідчення переваги однієї альтернативи перед іншою в найбільшій мірі переконливо
1,3,5,7,9	Проміжні оцінки	Використовуються, коли необхідний компроміс

Таблиця 4

Сформована експертом матриця парних порівнянь впливу груп фінансових показників на фінансовий стан підприємства

	B_1	B_2	B_3	B_4	B_5
B_1	0	9	7	-3	3
B_2	-8	0	-2	-10	-5
B_3	-7	3	0	-9	-2
B_4	2	10	8	0	5
B_5	-3	8	4	-6	0

Визначимо найменший елемент d_{ih} 1-го рядка, ним є група коефіцієнтів ділової активності, позначимо її B_{ip} , а її вагу – v_{ip} . Найвагомішою є альтернатива B_2 , будемо називати її домінуючою. Оскільки 4 група найменш впливова, то приймемо її абсолютну вагу за 1. Тоді абсолютна вага групи 1, з якою порівнювалися інші альтернативи (будемо називати її власною вагою B_1 альтернативи), визначається з використанням виразу $v_1^1 = v_{1p} + d_{ih}$. Скориставшись власною вагою альтернативи B_1 , з виразу $v_h^i = v_1^1 + d_{ih}$ розрахуємо вагу v_h^i решти трьох альтернатив. Ці значення будемо називати транзитивними.

Повторюючи цей процес для всіх рядків матриці парних порівнянь, для кожної альтернативи B_h отримаємо множину $V_h = \{v_h^i\}$, $i = (1, 5)$ ненормалізованих значень ваг. Розділивши кожне з них на вагу домінуючого елемента, можна виразити отримані таким чином величини v_h^i поділками шкали з межами $[1, 0]$ і $n = (n+1)/2l$ поділами, де l – припустима помилка.

Множину V_h зручно виражати n компонентним вектором $S_h = \{s_{hz}\}$, $z = (0, n)$, s_{hz} дорівнює кількості значень v_h^i округлених до z -тої поділки шкали. Цей вектор будемо називати спектром оцінок ваг v_h альтернатив B_h . Скориставшись шкалою з 11 поділок, матимемо спектри оцінок, які представлені на рис.1

	B₁	B₂	B₃	B₄	B₅
B₁	0	9	7	-3	3
B₂	-8	0	-2	-10	-5
B₃	-7	3	0	-9	-2
B₄	2	10	8	0	5
B₅	-3	8	4	-6	0

Визначимо найменший елемент d_{ih} 1-го рядка, ним є група коефіцієнтів ділової активності, позначимо її B_{ip} , а її вагу – v_{ip} . Найвагомішою є альтернатива B_2 , будемо називати її домінуючою. Оскільки 4 група найменш впливова, то приймемо її абсолютну вагу за 1. Тоді абсолютна вага групи 1, з якою порівнювалися інші альтернативи (будемо називати її власною вагою B_1 альтернативи), визначається з використанням наступного виразу $v_1^1 = v_{1p} + d_{ih}$. Скориставшись власною вагою альтернативи B_1 , з виразу $v_h^i = v_1^1 + d_{ih}$ розрахуємо вагу v_h^i решти трьох альтернатив. Ці значення будемо називати транзитивними.

Повторюючи цей процес для всіх рядків матриці парних порівнянь, для кожної альтернативи B_h отримаємо множину $V_h = \{v_h^i\}$, $i = (1, 5)$ ненормалізованих значень ваг. Розділивши кожне з них на вагу домінуючого елемента, можна виразити отримані таким чином величини v_h^i поділками шкали з межами $[1, 0]$ і $n = (n+1)/2l$ поділами, де l – припустима помилка.

Множину V_h зручно виражати n компонентним вектором $S_h = \{s_{hz}\}$, $z = (0, n)$, s_{hz} дорівнює кількості значень v_h^i округлених до z -тої поділки шкали. Цей вектор будемо називати спектром оцінок ваг v_h альтернатив B_h . Скориставшись шкалою з 11 поділок, матимемо спектри оцінок, які представлені на рис. 1.

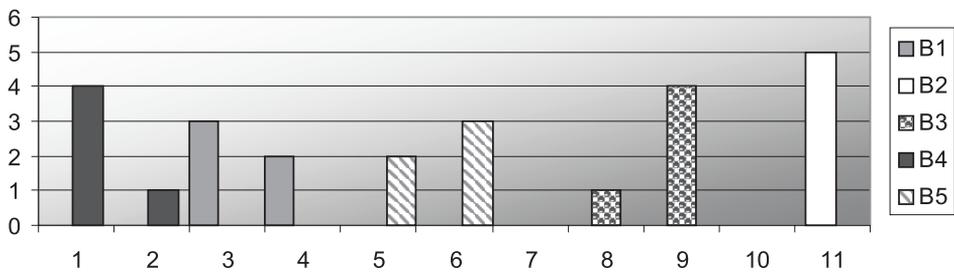

Рис. 1. Спектри оцінок ваг груп фінансових показників B_1 - B_5

З цього рисунку видно, що судження експерта у всіх п'яти випадках були однаковими для групи показників ділової активності, що свідчить про відсутність

внутрішніх протиріч щодо ваги цієї групи. Найбільш неточними є судження щодо груп B_5 та $B_{\bar{5}}$. Тут по 3 значення округлилися до однієї поділки і по 2 значення - до іншої. Окрім того, з рис.1 ми можемо зробити висновок, що група коефіцієнтів прибутковості та рентабельності найбільше впливає на фінансовий стан підприємства, бо її спектр знаходиться на найвищих поділках шкали. Найменш впливовою є група коефіцієнтів ділової активності.

Для кількісної оцінки ступеня внутрішніх протиріч можна використовувати коефіцієнт узгодженості, значення якого визначається за формулою:

$$k(S_n) = 1 - \frac{\frac{1}{r} \sum_{z=1}^n s_z \left| \frac{z}{n} - \frac{1}{r} \sum_{z=1}^n \frac{z \cdot s_z}{n} \right| - \sum_{z=1}^n \frac{s_z \cdot \ln(s_z / r)}{r}}{G \sum_{z=1}^n \left| \frac{z}{n} - \frac{n+1}{2n} \right| + \ln(n)}$$

де n – число поділок шкали; r – кількість альтернатив; s_z - число значень ваги, округлених до z -тої поділки шкали. Масштабний коефіцієнт G визначається за формулою:

$$G = \frac{n}{\ln(n)r \ln(r)}$$

Використовуючи формулу (3), обчислюємо $k(S_h)$ для $h = (1, 5)$. Отримаємо такі результати:

1. $k(S_1) = 0,819$.
2. $k(S_2) = 1$.
3. $k(S_3) = 0,866$;
4. $k(S_4) = 0,866$;
5. $k(S_5) = 0,750$.

Для визначення достатності ступеня узгодженості спектрів S_h обчислимо значення порога визначення T_o та порога застосування T_u .

Поріг визначення знаходиться : $T_o = k(S_o)$,

де S_o являє собою спектр значень ваги, в якому $r = n; s_o = 0; s_g = 2; S_{y \neq g \neq 0} = 1; g = n/2 + 1$.

Поріг застосування T_u дорівнює коефіцієнту узгодженості $k(S_u)$ спектра S_u , в якому $r = 2; s_i = s_{i+1} = 1; s_{i \neq i}, i \neq i+1 = 0$ Для нашого випадку $T_o = 0,372$, а $T_u = 0,813$. Значення коефіцієнтів узгодженості для всіх п'яти альтернатив більше порога визначення, а отже, спектр містить корисну інформацію, у протилежному випадку побудована матриця парних порівнянь становила б інформаційний шум. Поріг застосування значення $k(S_5)$ не пододало, а значить точність визначення ваги альтернативи не достатня.

Для підвищення узгодженості матриці парних порівнянь необхідно переглянути її окремі елементи. Розглянемо алгоритм, що дозволяє за скінчене число ітерацій в умовах відносності визначити з достатньою точністю значення ваг альтернатив чи зробити висновок про те, що така множина ваг не може бути визначеною цим експертом. Такий алгоритм із зворотним зв'язком з експертом запропонували В.Г.Тоценко та В.В.Циганок

Розрахуємо середнє значення b_h ваги альтернативи B_h і визначимо множину D_h значень ваг v_h^i що найбільш віддалені від b_h . Таку процедуру необхідно виконати

для всіх S_h . Розділимо множину $D = \bigcup_{j=1}^5 D_j$ на три підмножини:

- 1) D^p – значення ваг домінуючих альтернатив,
- 2) D^o – власні ваги альтернатив,
- 3) D^t – транзитивні ваги.

Для нашого випадку множина D складається лише з одного елемента v_5^3 , що належить підмножині D^t .

Процес підвищення коефіцієнта узгодження починається з підмножини D^p ,

оскільки зміни v_p^i приводять до змін значень v_i^i та v_h^i . Експерту пропонується змінити оцінку першого елемента v_{px}^i , що належить цій підмножині. При цьому напрямок зміни визначається знаком різниці між b_x та v_{px}^i , після цього, у відповідності з отриманим новим коефіцієнтом, здійснюється перерахунок спектра, що має індекс i . Якщо експерт відмовився здійснити переоцінку елемента цієї підмножини. Після пропозиції експерту змінити всі елементи підмножини D^p , переходимо до перетворення підмножини D^p .

Для збільшення значення $k(S_y)$ треба зменшити різницю між b_y та v_{px}^i . Після цього, у відповідності з отриманим новим коефіцієнтом, здійснюється перерахунок спектра, що має індекс i . Якщо експерт відмовився здійснити переоцінку елемента v_{px}^i , то цей елемент виключається з підмножини D^p , і дія алгоритму переходить до наступного елемента цієї підмножини. Після пропозиції експерту змінити всі елементи підмножини D^p , переходимо до перетворення підмножини D^p .

Для збільшення значення $k(S_y)$ треба зменшити різницю між b_y та v_y^y , де v_y^y – перший елемент підмножини D^p . Варто запропонувати експерту змінити ступінь переваги домінуючої альтернативи B_p над альтернативою B_y . Після чого у відповідності з новим значенням v_y^y для всіх спектрів обчислюються нові значення компонент, що мають верхній індекс y . Пройшовши всі елементи підмножини D^p , алгоритм переміщується до підмножини D^c .

Операції перетворення елементів підмножини D^c аналогічні описаним операціям перетворення елементів підмножини D^p , з тією лише різницею, що в цьому випадку експерту пропонується змінити ступінь переваги d_{it} альтернативи B_i над альтернативою B_t , якщо v_i^i - перший елемент підмножини D^c .

Після перегляду всіх елементів підмножини D^c діалог з експертом припиняється. Якщо після цього хоча б для одного спектра виконується умова $k(S_h) < T_u$, то робиться висновок, що результати парних порівнянь, виконані цим експертом, не можуть бути використані. В протилежному випадку величини b_h ($1 \leq h \leq r$) приймаються як ненормалізовані значення ваг альтернатив. Нормалізовані значення цих ваг визначаються відношенням [5]:

$$w_x = \frac{b_x}{\sum_{h=1}^r b_h} \quad (5)$$

У нашому прикладі лише група фінансових коефіцієнтів B_5 не пододала порога застосування, а тому експерту пропонується збільшити ступінь переваги власної альтернативи B_{33} над альтернативою B_{35} . Експерт приймає рішення змінити ступінь переваги „-2” на „-4”. Перерахунок 3-го рядка матриці парних порівнянь дає нове значення коефіцієнта узгодженості, що дорівнює 0,819. Це значить, що коефіцієнти узгодженості всіх 5 альтернатив подолали поріг застосування 0,813 – ми отримали ненормалізовані значення вагових коефіцієнтів.

Скориставшись формулою (5), визначимо нормалізовані значення вагових коефіцієнтів груп фінансових показників:

- 1) $w_1 = 0,096$.
- 2) $w_2 = 0,400$.
- 3) $w_3 = 0,312$.
- 4) $w_4 = 0,008$.
- 5) $w_5 = 0,184$.

На основі експертних оцінок можемо зробити висновок, що найбільш впливовою на фінансовий стан групою показників є коефіцієнти прибутковості та рентабельності. На основі отриманих вагових коефіцієнтів, використовуючи одну з формул (1), (2), можна визначити інтегральний показник фінансового стану підприємства, яке розглядається страховиком з точки зору прийняття рішення щодо:

- страхування ризиків фінансово-господарської діяльності;
- інвестування власних коштів страховика.

Звісно, для цього необхідно попередньо розрахувати інтегральні показники кожної групи, використовуючи такий же механізм знаходження вагових коефіцієнтів для показників, що входять до окремих груп.

Висновки та перспективи розвитку. Підсумовуючи, зауважимо, що на сучасному етапі розвитку страхових компаній суттєво зростає роль експертних знань та непараметричних методів їх обробки в системах підтримки прийняття рішень. Останні характеризуються підпорядкованістю процесу автоматизації за допомогою нових комплексів програмних засобів. Серед інструментів, що дозволяють використовувати експертні знання для оцінки вагових коефіцієнтів у комплексному фінансовому аналізі страхувальників, а також при виборі підприємств-реципієнтів інвестицій страхової компанії, чільне місце посідає метод аналізу ієрархій Сааті з використанням обернено симетричної матриці парних порівнянь. Представлена методологія може використовуватися з метою покращення якості рішень та зменшення ризику втрат в процесі страхової та інвестиційної діяльності страхових організацій.

Застосування вагових коефіцієнтів з використанням експертних знань дозволяє розраховувати інтегральні показники не тільки фінансового стану, а й кредитоспроможності, платоспроможності, схильності до банкрутства, інвестиційної привабливості і т.п. Розгляд методу парних порівнянь як інструмента визначення вагових коефіцієнтів є суттєвим кроком удосконалення фінансового інструментарію обґрунтування фінансових рішень страхової компанії в сучасних умовах. Особливо актуальним використання даної методики є для аналізу великих страхових ризиків, які потребують індивідуального підходу до кількісної та якісної оцінки і передбачають застосування механізму перестраховування.

Джерела та література:

1. Варшавський Д.Е. Имитационное моделирование инвестиционного поведения промышленных фирм на олигополистических рынках.// Концепции. – 2008. - № 1(20). – С. 79-90.
2. Демидов Н.Е. Аналитические иерархические процессы экспертного оценивания на платформе MATLAB // Всероссийская научная конференция, 28-29 мая 2002 года.
3. Непараметрическая статистика и подгонка распределения // <http://www.statsoft.ru/home/textbook/modules/stnonpar.html>
4. Слепцов А., Тыщук Т. Обобщенный метод нечеткого пути: анализ, синтез, эксперименты. // Кибернетика и системный анализ – 2002. - №1. - С. 64-70.
5. Тоценко В.Г., Цыганок В.В. Метод парных сравнений с обратной связью с экспертом // Проблемы управления и информатики – 2003. - №1. – С. 34-48.
6. Тюрин Ю.Н., Высоцкий И.Р. Макаров А.А. Теория вероятностей и статистика. – М.: Московские учебники МЦМНО, 2008.

Олександр Кохась

ОДИН З АСПЕКТІВ БАГАТОФАКТОРНОСТІ ІНФЛЯЦІЇ

Інфляція – це одна з найтяжчих хвороб економіки ХХ – ХХІ ст. Її шокуючі симптоми зафіксовані як у ринкових господарствах (моделях економіки), так і не в ринкових, де механізм ринку був зруйнований командно-адміністративною системою.

У 1970 р. «New York Times» коштувала 15 центів, середня ціна будинку на одну

родину становила 23 000 доларів США. У 1990 р. «Times» можна було придбати за 40 центів, будинок – за 96 000 доларів США. Подібне всезагальне явище отримало назву інфляції. Маючи такий екскурс в ретроспективу, неважко буде визначити темпи інфляції, якими зумовлений ринок сьогодення.

Багато людей вважають, що інфляція – це значна соціальна проблема, якою досить довго займаються як економісти, так і політики. В 70-і рр. Дж. Форд назвав інфляцію «ворогом суспільства номер один», а у 80-их рр. Р. Рейган охарактеризував її як «найсуворіший податок». Численні опитування респондентів говорять про те, що широкі верстви населення також вважають інфляцію досить вагомою загрозою. Під інфляцією *М. Фрідмен* розумів стійкий та безперервний потік зростання цін, котрий завжди виступає як грошовий феномен, що продукується надлишком грошей по відношенню до виготовленої продукції.

Інфляція – це перевищення сукупного попиту на гроші над їх пропозицією. Іншими словами, інфляція характеризується переповненням каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що викликає їх знецінення, зростання роздрібних цін, зниження валютного курсу, падіння реальної заробітної плати. Інфляція проявляється тоді, коли витрати суспільства на купівлю товарів і послуг перевищують вартість товарів і послуг, вироблених за рік [3, с.171].

Грошова маса як продукт грошово-кредитної системи має значний вплив на обсяг виробництва, рівень цін, стан платіжного балансу країни. В цьому випадку величина грошової маси залежить, з одного боку, від можливостей грошово-кредитної системи, що пропонує грошову масу, а з іншого, від господарських агентів, які самі визначають практичне розпорядження своїми грошовими коштами [3, с.175].

Американський економіст *І. Фішер* у 1911р. сформулював кількісне рівняння обміну:

$$MV = PY ,$$

де M – кількість грошей в економіці;

V – швидкість обігу грошей;

P – рівень цін;

Y – обсяг виробленої продукції.

З цього рівняння випливає, що за сталої швидкості обігу грошей їхня кількість в економіці визначатиме рівень цін, бо обсяг виробленої продукції визначають фактори виробництва і виробнича функція. Інакше кажучи, кількісна теорія грошей стверджує, що рівень інфляції в країні залежить від кількості грошей, яка перебуває в обігу. Прихильники цієї теорії нині наголошують, що центральний банк, котрий визначає пропозицію грошей, повністю контролює темп інфляції.

Дж. М. Кейнс розвинув теорію інфляційного розриву, згідно з якою інфляція виникає тоді, коли сукупні видатки перевищують обсяг національного продукту. Представники монетаризму зазначають, що єдиною причиною інфляції є надмірний темп приросту грошової маси порівняно з темпами зростання ВВП [4, с.338].

Отже, виходячи з рівняння *І. Фішера*, хотілося б звернути увагу на такий фактор, враховуючи багатфакторність інфляції, як дебіторська заборгованість. Теоретично уявімо собі ситуацію: підприємство має дебіторську заборгованість, що в свою чергу призводить до збільшення операційного циклу, відволікання коштів з обігу (їх «заморожування»). Це не дозволяє ефективно відтворювати процес виробництва, тобто продукції виготовляється менше на суму дебіторської заборгованості, що стимулює появу інфляції пропозиції (інфляція, яка виникає внаслідок неповного використання виробничих ресурсів, на що впливає багато факторів (показників), у тому числі й операційний цикл, до складу якого входить дебіторська заборгованість).

При побудові регресійної моделі інфляції дуже важливо, щоб усі коефіцієнти

при факторних змінних мали чітку економічну інтерпретацію. Отже, велику увагу слід приділяти виду включеної до моделі тієї чи іншої змінної. Оскільки інфляція – це не що інше, як відсоток приросту цін, то такі чинники, як ВВП та грошова пропозиція, теж доцільно включити до моделі у вигляді відсотка приросту до рівня попереднього місяця.

Модель, яка найкраще описує вплив указаних чинників на рівень інфляції, може бути відображена так, як її бачить *В.Науменко* [5, с.59]:

$$h_t = a_0 + a_1 y_t + a_2 m_{t-3} + a_3 v_t + a_4 h_{t-12} ,$$

де h – рівень цін місячної інфляції;

y – відсоток приросту рівня ВВП за поточний квартал відносно рівня попереднього місяця (даний показник слід коригувати на недоотриману виручку (її відсоток) у разі появи дебіторської заборгованості);

m – відсоток приросту грошової маси (агрегат M_2) щодо попереднього періоду (як правило, непокрита товарною масою, виходячи з попередньої умови).

До речі, приріст ВВП можна спрогнозувати, виходячи з формульного інструментарію зростання економічного потенціалу підприємства, галузі, а отже, і макrorівня в цілому. Даний механізм прогнозування грошової маси поширений в Західній Європі – гроші емітуються під перспективу виробництва (обсяги виробництва) [2, с.604]:

$$q = \frac{r \times p \times RO \times FD}{1 - (r \times p \times RO \times FD)}$$

$$r = \frac{PR}{PN}$$

$$p = \frac{PN}{S}$$

$$RO = \frac{S}{A}$$

$$FD = \frac{A}{E} = 1 + \frac{L}{E} ,$$

де q – темп приросту реалізованої продукції (бажаний чи прогнозований);

r – коефіцієнт реінвестування прибутку;

PR – прибуток, що реінвестовано в звітному періоді;

PN – чистий прибуток звітного періоду;

p – коефіцієнт рентабельності продукції;

S – виручка від реалізації;

RO – ресурсовіддача;

A – майно підприємства (актив балансу);

FD – коефіцієнт фінансової залежності;

E – власний капітал підприємства;

L – залучений капітал підприємства.

Стратегія фінансової політики підприємства є ключовим моментом в оцінці припустимих, бажаних чи прогнозованих темпів нарощування його економічного потенціалу.

Будь-яке підприємство, що стійко функціонує протягом визначеного періоду, має цілком сформовані значення фінансово-економічних показників, а також тенденції їхньої зміни. Якщо орієнтуватися на їх поточні значення, тобто не змінювати сформовану структуру активів, джерел формування активів,

використання прибутку, тоді темп приросту обсягів виробництва є визначеним (з певним ступенем точності) і може бути розрахований за приведеною вище жорстко детермінованою факторною моделлю, яка встановлює залежність між темпом приросту економічного потенціалу підприємства. Потенціал виражається нарощуванням обсягів виробництва та основними факторами, що його визначають. Ці фактори дають узагальнену і комплексну характеристику різних сторін фінансово-господарської діяльності підприємства: виробничу (ресурсовіддача), фінансову (структура джерел формування активів (засобів), взаємини власників та управлінського персоналу (дивідендна політика), становище підприємства на ринку (рентабельність продукції)). Отже, очевидно, що даний набір може впливати на рівень інфляції на мікрорівні і, як наслідок, про що йшлося раніше, на макрорівень.

Наприклад, якщо економічний потенціал становить 1,23, то підприємство може збільшити обсяг виробництва в наступному періоді на 23 %, далі по галузях народного господарства, вийшовши на рівень національної економіки і спланувавши загальний темп росту грошової маси на відповідний обсяг товарної маси. До речі, грошової маси може бути і більше від обсягів виробництва, з огляду на ефекти мультиплікаторів, особливо це стосується ефекту інвестиційного мультиплікатора, ефекту віддачі від масштабу, директ-костингових розрахунків та недопущення альтернативних втрат.

Оскільки інфляція означає безперервне зростання цін, то для її прогнозування в рамках макроекономічної моделі необхідно встановити зв'язок між темпом приросту цін, обсягами сукупного попиту і сукупної пропозиції.

Кожному обсягу сукупної пропозиції відповідає більш високий (низький) фактичний темп інфляції, який стає функцією від очікуваного її темпу.

На даному прикладі було змальовано мікрорівень, який посередництвом структури економіки створює макроекономічну кон'юнктуру. На думку *Б.Панасюка*, макроекономічна модель регулювання інфляції замість стимулювання прискорення реалізації продукції та ефективного використання сировини і матеріалів ставить за мету завдання індексувати їхню вартість, що, в свою чергу, стимулюватиме інфляцію [3, с.136].

Процес розвитку інфляції можна розглядати залежно від монетарних чи фіскальних впливів на економічну кон'юнктуру, наприклад, фрагменти фіскальної політики США: гроші емітуються під дефіцит федерального бюджету чи емісія на теренах нашої Батьківщини – гроші емітуються під приплив долара США в країну, тобто зовнішній борг в доларах США – це додаткова емісія гривні.

По суті, треба шукати кошти, які не мають інфляційної природи, а не навпаки, до того ж нехтуючи альтернативами з огляду на вартість такого «умовно-безкоштовного» джерела, як кредиторська заборгованість.

При фіксованому темпі зростання грошової маси разовий приріст автономного попиту змінює економічну кон'юнктуру в короткому періоді, але не впливає на рівноважні значення економічних параметрів у тривалому періоді.

Більшість моделей ціноутворення, а відповідно й інфляції, характеризуються тим, що динаміка цін у них пояснюється дією якогось одного чинника, а інші чинники цієї моделі не враховуються, про що йшлося вище. Такі, по суті, однофакторні моделі не дають можливості визначити спільний вплив на зростання цін ряду чинників, пов'язаних із внутрішньою економічною політикою, економічним циклом і впливом світового ринку на ціноутворення [4, с.60].

Модель, в якій врахована необхідність автономної або спільної оцінки впливу на механізм ціноутворення різноманітних чинників, будується у двох варіантах – або для окремих розрахунків, або для включення в середньострокову агреговану макромоделю.

Продовжуючи думку щодо запропонованої концепції, слід звернути увагу на те, що:

по-перше, держава наперед розраховує очікувані доходи та витрати на

визначений строк, проводить додаткову емісію на суму теоретично можливого випуску продукції, а підприємства посередництвом комерційного кредиту створюють дебіторську заборгованість в усіх її проявах, що, безперечно, породжує інфляцію. Модель, що ілюструє процес розвитку інфляції в часі, можна побудувати на основі динамічних функцій сукупного попиту і сукупної пропозиції. Динамічна функція сукупного попиту [5, с.59]:

$$y_t = y_{t+1} + a\Delta A_t + c\Delta\pi_t^e + bM_t - b\pi_t$$

де y_{t+1} – обсяг виробництва попереднього періоду;
 A_t – приріст автономного попиту в поточному періоді;
 M_t – темп приросту номінальної кількості грошей;
 π_t^e – очікуваний темп інфляції.

Ця функція виражає залежність між фактичним темпом інфляції і поточною величиною сукупного попиту.

Динамічна функція сукупної пропозиції короткого періоду з інфляційними очікуваннями [5, с.59]:

$$\pi_t = k(y_t - y_F) + \pi_t^e$$

Кожному обсягу сукупної пропозиції відповідає більш високий (низький) фактичний темп інфляції, який стає функцією від очікуваного її темпу [4, с. 59]:

$$\pi_t = \pi_t (\pi_t^e) .$$

По-друге, не менш вагомою причиною є й те, що при скороченні обсягів виробництва стимулюється поява двох не зовсім бажаних явищ – стагнація, яка характеризується застоєм у виробництві з одночасним зростанням безробіття та стагфляцією – станом економіки зі значним спадом виробництва (фактично виробництва як такого не існує), де має місце торгівля з одночасним розвитком інфляційного процесу, але не слід вважати, що саме дебіторська заборгованість призводить до появи таких процесів, вона виступає лише диференційованим елементом загального предикату, але вагомим;

по-третє, коли попит перевищує пропозицію – це виникає при недостачі товарів на ринку та надлишку грошей, породжується інфляція, оскільки в силу вступає дія закону попиту і пропозиції, і автоматично зростають ціни – моделі, з огляду на основну концепцію, розглянуті в першій умові загальної концепції.

Тобто відбуватиметься по «спіралі» процес уже розбалансованого відтворення. Виходячи зі сказаного, створюється замкнене коло з можливими «наслідками» для усіх секторів народного господарства.

Боротьбою є політика «дорогих грошей» – зменшення пропозиції грошей, підвищення процентних ставок, але все це залежить від ситуації, яка складатиметься на ринку. Дієвим засобом (механізмом) недопущення появи інфляції пропозиції, з огляду наявності великої кількості дебіторської заборгованості на підприємствах, є рефінансування: факторинг, форфейтинг, облік векселів тощо.

Отже, головною ідеєю даної статті було те, що величина дебіторської заборгованості (її спадання чи зростання) впливає на загальний рівень інфляції, тобто окрема частка в загальній питомій вазі темпу росту інфляції належить саме такому фактору, як комерційний кредит. Пояснюється це тим, що з огляду на недоотримання коштів у вигляді дебіторської заборгованості підприємства створюють менше продукції. Рівень зростання грошової маси можна передбачити посередництвом моделі приросту економічного потенціалу. Показники можуть принципово відрізнятись, а одним з факторів буде саме дебіторська заборгованість. Виходячи зі статистичних даних, тільки за січень-липень поточного року прострочена дебіторська заборгованість становила 59 549,1 млн. грн., не кажучи

вже про її загальний рівень в розмірі 655 391,5 млн. грн.[8], тобто мова йде про недоотримання виручки від реалізації на відповідну суму, яка виражається в пропозиції окремих товарів народного господарства.

Отже, на рівень інфляції можна впливати шляхом зменшення рівня дебіторської заборгованості, в першу чергу простроченої – моделі приведені, слід тільки визначитися зі змінною чи з частотою впливу відповідної змінної на загальний темп росту інфляції. Якщо за 7 місяців поточного року індекс споживчих цін становив 1,27, то з певною часткою впевненості можна стверджувати, що окрема частка впливу на збільшення даного індексу належить і дебіторській заборгованості.

Насамкінець хотілося б зауважити, що макроекономічна рівновага визначається виключно процесами в мікроекономіці. Однак дії щодо економічного і правового регулювання на макрорівні прямо впливають на процеси в мікроекономіці, що створює, як свідчить практика, досить складну економічну кон'юнктуру. Тому чітко диференціювати вплив окремого фактора досить складно, а виділення окремої змінної не дає чіткого уявлення про стан результуючого параметра. Гіпотетично можна припустити, що дану проблему можна вирішувати в інтегральному зчисленні, задаючи певний інтервал часу, нехай функція $z = f(t)$ визначає зміну рівня виручки від реалізації (пропозиції) в цілому на макрорівні з плином часу. Знайдемо теоретичний вплив пропозиції під впливом дебіторської заборгованості на загальний рівень інфляції u за проміжок часу $[0, T]$. Зазначимо, що якщо пропозиція під впливом дебіторської заборгованості не змінюється з плином часу ($f(t)$ – постійна функція), то рівень інфляції Δu , поява якої спричинена вищеприведеними умовами за деякий проміжок часу $[t, t + \Delta t]$, задається формулою $\Delta u = f(t) \Delta t$. У загальному випадку наближена рівність $\Delta u = f(\xi) \Delta t$, де $\xi \in [t, t + \Delta t]$, яке тим точніше, чим меншим є Δt .

Розіб'ємо відрізок $[0, T]$ на проміжки часу точками: $0 = t_0 < t_1 < t_2 < \dots < t_n = T$. Для величини рівня інфляції Δu_i , яка з'явилась внаслідок появи дебіторської заборгованості, що в свою чергу вплинуло на обсяг пропозиції, за проміжок часу $[t_{i-1}, t_i]$, маємо $\Delta u = f(\xi) \Delta t$, де $\xi_i \in [t_{i-1}, t_i]$, $\Delta t = t_i - t_{i-1}$, $i = 1, 2, \dots, n$. Тоді [1, с. 286,287]:

$$u \approx \sum_{i=1}^n \Delta u_i = \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta t_i.$$

Якщо $\max_i \Delta t_i \rightarrow 0$ кожна з використаних наближених рівностей стає більш точною, тому з формули [1, с.287]:

$$u = \lim_{\max \Delta x_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n f(\xi_i) \Delta t_i.$$

Враховуючи визначення визначеного інтеграла, отримуємо [1, с. 287]:

$$u = \int_0^T f(t) dt,$$

тобто, якщо $f(t)$ – пропозиція під впливом дебіторської заборгованості в момент t , то $\int_0^T f(t) dt$ є рівень інфляції за інтервал часу $[0, T]$.

Звісно, інтерпретація не є зовсім досконалою і точною з огляду на те, що доводиться коригувати пропозицію в контексті формули на рівень дебіторської

заборгованості. Що в свою чергу дає не зовсім точний результат взаємозв'язку.

Джерела та література:

1. Высшая математика для экономистов: Учебник для ВУЗов / Н.Ш. Кремер, Б.А. Путко, И.М. Тришин, М.Н. Фридман; Под ред. проф. Н.Ш.Кремера. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 471 с.
2. Ковалёв В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 768 с.: ил.
3. Панасюк Б.Я. Прогнозування та регулювання розвитку економіки. – К.: Поліграфкнига, 1998. – 304 с. – Бібліогр.: с. 301.
4. Панчишин С. М. Макроекономіка: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2001. – 616 с.
5. Равікович Є.І. Макроекономічне прогнозування: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2003. С.58-60.
6. Шевчук В.І., Кохась О.М. Дебіторська заборгованість як один з факторів впливу на інфляцію пропозиції / Вісн. Черніг. держ. технол. у-ту, 2008.
7. Кохась О.М. «Один з аспектів багатфакторності інфляції» // Materialy VI mezinarodni vedecko-prakticka konference «Nastoleni moderni vedy – 2007». – Praha, 2007.
8. www.ukrstat.gov.ua.

**Євген Сахно, Марина Двоєглазова,
Андрій Петренко**

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНОЮ СИСТЕМОЮ ПІДПРИЄМСТВА

Нові економічні умови в Україні вимагають використання принципів системного аналізу при плануванні складних економічних систем. Відомо, що система являє собою цілісність сукупності взаємопов'язаних і взаємозалежних частин та елементів, які роблять свій конкретний внесок у характеристику цілого. Тому з погляду системної методології дослідження підприємство являє собою впорядковану взаємодію підсистем та елементів у межах цілісної системи. Тобто будь-яке підприємство можна розглядати як цілісну систему [1].

Будь-яка система виникає та проходить основні етапи життєвого циклу, що зображені на рис. 1.

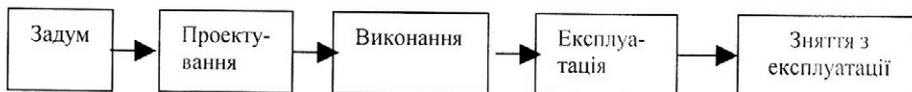

Рисунок 1. Основні етапи життєвого циклу системи

Розвиток системи може розглядатися як сукупна зміна у взаємозв'язку кількісних, якісних і структурних категорій в системі. Кількісні зміни являють собою збільшення або зменшення складових частин даного цілого, що приводить на певних етапах своєї зміни до якісного стрибка. Структурні зміни – це зміни взаємовідношення складових частин, які зовсім не обов'язково повинні супроводжуватися збільшенням або зменшенням їх числа. Структурні зміни також можуть приводити до якісного стрибка. Тому кількісні і структурні зміни грають причинну роль в якісних змінах. Рушійною силою всяких змін в системі є суперечності. Кількісні зміни зумовлені перш за все суперечностями, існуючими у даній системі з оточуючим її середовищем, в структурних же змінах головну роль відіграють внутрішні суперечності між елементами системи. Зовнішні суперечності не абсолютно байдужі для структурних змін, але їх роль невелика.

Серед головних суперечностей сучасного розвитку в умовах науково-технічного прогресу слід виділити два процеси: інтеграцію і диференціацію виробництва. Єдність і боротьба цих двох протилежних процесів породжують у суспільстві різноманіття різних техніко-економічних, політичних і соціальних структур [2].

Особливістю управління виробництвом є те, що до цього управління залучаються всі працівники. Кожен осередок виробництва може розглядатися як система, причому система досить складна. Будь-яким явищем, що представляє систему, можна управляти. Для управління певною системою створюється модель. Для моделювання використовуються різні прийоми й методи.

Моделі управління простими системами можуть бути створені методами математичної статистики. Для створення моделей складних систем використовуються теорія операцій і методи програмування. Основою управління дуже складними системами повинні бути моделі, створені кібернетичними методами.

Розглядаючи будь-яку систему, розрізняються об'єкт управління й керуючий орган, об'єктом управління є система, що представляє собою комплекс динамічно зв'язаних елементів. Ці елементи можна уявити собі як точки, пов'язані ланцюгом співвідношень. Так, процес виробництва може бути розглянутий як керований об'єкт, а керівництво на всіх рівнях являє собою керуючий орган. Прийняті ним рішення передаються безпосередньо виконавцям. В основі управління лежить принцип зворотного зв'язку.

Планування діяльності підприємства (економічної системи) сприяє пошуку оптимальних рішень при виробництві та реалізації промислової продукції, дозволяє знайти оптимальні шляхи реалізації проектів, допомагає створити єдність загальних цілей в середині підприємства й тим самим бути основою функціонування підприємства в умовах жорсткої конкуренції. Особливо це важливо при збільшенні собівартості матеріальних ресурсів, що вимагає їх економії та максимальної ефективності використання.

На вході підприємство отримує від навколишнього середовища все необхідне (капітал, матеріали, ресурси, сировину, інформацію). У процесі своєї діяльності організація переробляє ці входи, отримуючи продукцію або послуги, що є її виходами і які вона вносить у навколишнє середовище. Така відкрита система має здатність адаптуватися до змін у навколишньому середовищі завдяки управлінню. Якщо організація управління ефективна, то в ході виконання процесу діяльності утворюється додаткова вартість, завдяки якій утворюється багато додаткових виходів (прибуток, частка ринку, задоволення потреб та ін.).

У загальному випадку ефективність організації E визначається як кількість одиниць виробленого нею виходу, поділена на кількість одиниць входу:

$$E = \frac{\text{вихід}}{\text{вхід}} = \frac{Y(t)}{U(t)}$$

Підприємство можна прийняти за відносно ізольовану систему. Межі системи – це прямокутник, який символічно включає в себе діяльність підприємства та пов'язаний із зовнішнім середовищем через входи (input) та виходи (output) [3].

Схематичне зображення підприємства як системи наведено на рис. 2.

Вхідні параметри U являють собою матеріали, енергію, інформацію. Вони проходять зміну стану X та залишають систему Y у вигляді сировини, матеріалів чи готової продукції. Найбільший прямокутник являє собою діяльність підприємства, що включає в себе такі етапи: розвиток, будівництво, дослідження потреб, закупівлю обладнання та матеріалів тощо. Одним з найважливіших етапів у діяльності підприємства є проект. Після виникнення задуму здійснюється реалізація проекту. Результатом проекту можуть бути або вихідні параметри, які залишають систему, або продукти чи вироби, необхідні для подальшої діяльності підприємства.

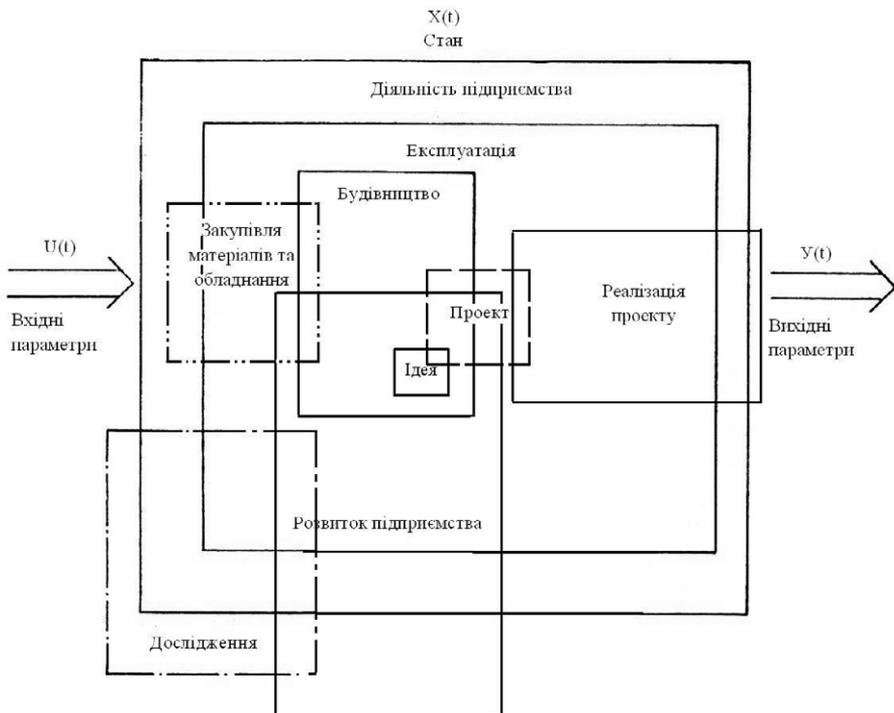

Рисунок 2. Схематичне зображення підприємства як системи

До основних характеристик підприємства як системи можна віднести:

- підприємство можна розглядати як велику складну систему, оскільки її елементи та створюваний між елементами взаємозв'язок багатоскладні, їх взаємний вплив один на одного не може бути описаний;
- підприємство – це динамічна система, оскільки фактор часу відіграє основну роль у зміні стану підприємства;
- підприємство – це самоорганізовувана система, оскільки на зміни впливу навколишнього середовища вона відповідає такими заходами, які змінюють зв'язки між елементами підприємства й завдяки цьому досягаються найефективніші результати;
- підприємство – це стохастична система, тому що процеси зміни її стану та впливи лише припущення.

За основу математичної моделі підприємства можна прийняти потік енергії між навколишнім середовищем та системою з тією приміткою, що слово «енергія» не можна замінити іншим, оскільки в даному випадку воно може означати енергетичні, фінансові чи матеріальні засоби. Таким чином, підприємство доцільно характеризувати на основі теорії потоку.

Якщо X означає змінну стану, U – вхідні, Y – вихідні, а K – утворені та розходувані в системі кількості енергії, тоді отримаємо схематичне зображення підприємства (рис. 3).

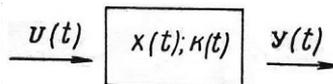

Рисунок 3. Спрощена математична модель підприємства

Опис роботи системи за теорією потоку можна представити рівнянням балансу відносно змінних стану. Інтегральне рівняння балансу для будь-якого досліджуваного інтервалу часу (t_0, t_N):

$$X(t_N) = X(t_0) + U(t_0, t_N) - Y(t_0, t_N) \pm K(t_0, t_N)$$

У міру росту масштабів виробництва, удосконалювання засобів праці, ускладнення виробничих відносин, розвитку спеціалізації та кооперування зростали і завдання управління виробничою діяльністю підприємства. В апараті управління виникли спеціалізовані підрозділи, що виконують різні функції [4,5,6]:

- управління персоналом та організації праці;
- оперативного управління і контролю виробництва;
- ремонту й обслуговування устаткування;
- матеріально-складського й транспортного господарства;
- збуту продукції;
- бухгалтерії та фінансів.

Приклад функцій різних підрозділів промислового підприємства наведений в таблиці 1.

Таблиця 1. Функції підрозділів промислового підприємства

Етапи промислової діяльності підприємства		Етапи фінансової та управлінської діяльності підприємства	
Найменування робіт	Виконавці	Найменування робіт	Виконавці
Складання технічного завдання та ескізного проекту	Відділ головного конструктора	Оформлення трудових відносин, документообіг	Відділ кадрів
Розробка технічного проекту виробу		Планування потреб підприємства в персоналі	
Проектування робочих креслень		Робота з контролюючими організаціями по праці	
Розробка технічного виробництва дослідного зразка	Відділ головного технолога	Оцінка стану ринку та постійний аналіз результатів комерційної діяльності підприємства	Відділи маркетингу та менеджменту
Проектування інструмента та технологічної оснастки	Інструментальний цех	Розробка прогнозів продажів та ринкової долі підприємства	
Виготовлення інструмента та технологічної оснастки		Проведення ситуаційного ринкового аналізу	
Виготовлення дослідного зразка	Експериментальний цех	Розробка товарної та цінової політики	
Випробовування та здача дослідного зразка		Забезпечення підприємства та всіх його підрозділів маркетинговою інформацією	
Доопрацювання робочого проекту конструкції для серійного виробництва	Відділ головного технолога	Закупівля матеріалів та устаткування для ремонту обладнання	
Проектування інструмента та оснастки для серійного виробництва		Закупівля сировини та матеріалів для виробництва	
Виготовлення інструмента та технологічної оснастки	Інструментальний цех	Збут готової продукції	Відділ збуту та маркетингу
Перепланування обладнання	Відділ головного механіка	Організація планування, обліку та аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства	Бухгалтерія
Наладка та впровадження технології виробництва	Відділ головного технолога та цехи	Здійснення контролю над збереженням власності, правильне витрачання грошових коштів та матеріальних цінностей	
		Складання бухгалтерських та статистичних обліків	

Кожний підрозділ підприємства можна розглядати як окрему систему, що має свої вхідні та вихідні параметри. На рис.4 наведена модель служби маркетингу підприємства [7] як кібернетичної системи.

Рисунок 4. Модель служби маркетингу підприємства

На представленій моделі виділені такі підсистеми першого рівня управління: система підприємства, система планування і система відділу маркетингу. Система планування одержує дані про діяльності виробничої системи і в результаті своєї діяльності формує вхідні параметри для відділу маркетингу і заносить їх у базу даних відділу. Фахівці відділу маркетингу, виконуючи свої функції, за допомогою ПЕОМ одержують вихідні параметри системи, оцінку яких робить бухгалтерія. Вихідні параметри частково виходять у зовнішнє середовище, а частково знову повертаються в базу даних відділу маркетингу і звідти надходять у відділ планування і сертифікації. Таким чином здійснюється зворотний зв'язок описаної системи.

Отже, було визначено, що підприємство являє собою відкриту систему. За її основу прийнято потік енергії між навколишнім середовищем та системою. Робота системи представлена рівнянням балансу. Будь-якою системою можна управляти. Моделі управління системами можуть бути створені методами математичної статистики, методами програмування та кібернетичними методами в залежності від складності системи.

Джерела та література:

1. Федоренко В.Г. Основи менеджменту. – К.: Алерта, 2007. – 420 с.
2. Гелловей Л. Операційний менеджмент. – СПб.: Пітер, 2001. – 320 с.
3. Яник И., Ремшей Н. Система технического обслуживания сельскохозяйственных машин. – М.: Колос, 1984. – 347 с.
4. Василенко В.О., Ткаченко Т.І. Виробничий (операційний) менеджмент: Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2003. – 532 с.
5. Фунтов В.Н. Основы управления проектами в компании. – СПб.: Питер, 2008. – 336 с.
6. Тарасюк Г.М. Управление проектами: Навч. посібник. – К.: Каравела, 2004. – 344 с.
7. Сахно Ю.О., Дорош М.С. Аналіз критеріїв управління при проектуванні складних економічних систем //Вісник Черніг. держ. технолог. ун-ту. – 2002. - № 5. – С. 87-92.

Юрій Николаєнко

ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ У КРИЗОВИЙ ПЕРІОД НА ПІДПРИЄМСТВІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями

Перехід від планової до ринкової економіки поставив у складне економічне і фінансове становище багато підприємств і комерційних організацій різних організаційно-правових форм. Маються на увазі як створені на основі

роздержавлення акціонерні товариства, так і численні підприємницькі структури. Важливо наголосити, що під час кризових ситуацій у керівників виникає питання відносин з трудовими ресурсами, оскільки основна маса затрат йде на виплату заробітної плати, з іншого боку, трудові ресурси це найцінніше, що є на підприємстві. Тому під час кризових ситуацій у керівника виникає питання: як зберегти хоча б найцінніші трудові ресурси і при цьому скоротити витрати по оплаті заробітної плати? Як в умовах кризи зберегти впевненість у завтрашньому дні у найбільш кваліфікованих працівників, котрі роками вирощувалися на підприємстві? Які найоптимальніші схеми скорочення витрат по виплаті заробітної плати в умовах скрутних часів на підприємстві?

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор

Проблема управління трудовими ресурсами, з точки зору державного управління трудового законодавства, під час кризи описувалася і досліджувалася великою кількістю науковців та практиків, таких як: Н. Гаузнер, Р. Бойер, І. Чіной, А. Аккорнеро, О. К. Воронов, Х. Керн, Б. Контіні, Р. Ревелі, Г. Данішевская, А.А. Никифорова, Анжелла З. Дейлі, Вільям П. Мюлейн Молодший, Герб Шмерц, Джеймс А. Фйок, Джон П. Сканлон, Ричард К. Хюд та багато інших. Але управління трудовими ресурсами як з точки зору державного управління трудового законодавства, так і з точки зору неформальних взаємовідносин керівництва з трудовими ресурсами під час кризи в поєднанні не знаходило свого відображення в наукових статтях.

Формулювання мети статті

Головною метою даної статті є:

- показати на прикладі управління трудовими відносинами у кризовий період на підприємстві;
- проаналізувати досвід управління трудовими відносинами у кризовий період та виділити головні принципи та методи;
- надати пропозиції щодо удосконалення управління трудовими відносинами у кризовий період.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Що ж являє собою кризова ситуація на підприємстві? Як криза впливає на відносини керівництва з трудовими ресурсами?

Теоретик стратегічного управління І. Ансофф визначає кризову ситуацію так:

- ситуація виникає несподівано і всупереч очікуванням;
- ситуація ставить нові завдання, які не відповідають минулому підприємства.

Існують різновиди кризової ситуації, їх можна за своїм характером розділити на дві групи.

- Неочікувані або конфліктні. Тобто такі, що виникають не внаслідок сукупності економічних тенденцій, а ті, що склалися штучно і не очікувано: це може бути рекламація великої партії виробів, публічний скандал, аварія внаслідок необережності працівників, аварія на підприємстві внаслідок форс-мажорних обставин, конфлікти з громадськими та політичними організаціями.

- Економічні кризи, які є очікуваними і мають передбачувану тенденційність.

На даний період часу, часу інтенсивної глобалізації, вітчизняні підприємства-виробники суттєво програють зарубіжним конкурентам як в якості, так і в ціні продукції.

В основному більшість економістів у першому та другому випадках кризову ситуацію розбивають на такі стадії:

1-а стадія. Характеризується спадом рентабельності (внаслідок різкого зниження попиту на продукцію), що веде до скорочення резервів підприємства, відставання у досягненні планованих цілей.

2-а стадія. Характеризується постійним наростанням збитковості підприємства.

3-я стадія. Характеризується комплексним виснаженням підприємства,

внаслідок чого відбувається різкий спад кількісних та якісних показників виробництва (відбувається масове звільнення персоналу, розпродуються основні активи підприємства).

4-а стадія. Характеризується наростаючою неплатоспроможністю, що веде за собою наростаючу кількість судових позовів, неспроможністю відшкодування кредитів, виникненням загрози банкрутства та передачі майна підприємства кредиторам.

В основному питання відносин з трудовими ресурсами виникає з самого початку кризової ситуації, але найбільше ситуація загострюється на пізніх стадіях кризи, коли у підприємства не вистачає фінансових активів для виплати заробітної плати.

Взагалі проблематику управління трудовими відносинами можна розглядати з точки зору макрорівня, тобто рівня, на якому відбувається регулювання державою законодавства щодо порядку відносин трудових ресурсів у період кризи на виробничих підприємствах, порядок звільнення працівників, форми оплати праці, способи нарахування заробітної плати, розподіл робочого часу та інше. Тобто всі юридичні формальності, які регулюються законодавством країни, і є основою щодо подальшого управління трудовими відносинами.

Також під час кризи є надзвичайно суттєвим і мікрорівень, тобто внутрішнє неформальне управління, створення сприятливого мікроклімату на підприємстві, який дозволив би зберегти кадри навіть при затримці чи відчутному зниженні заробітної плати.

Що стосується макрорівня, то сьогоднішнє загострення конкуренції на внутрішньому і світовому ринках, посилення нестабільності ринків у поєднанні з прискореними темпами науково-технічного прогресу, структурною перебудовою економіки, ускладненням складу сукупної робочої сили диктують необхідність підвищення державою гнучкості трудових відносин на підприємстві. Варто зауважити, що гнучкі трудові відносини починають з'являтися поряд із жорсткими і посідають стабільне місце саме в період кризи у США та Західній Європі. Так, період кінця 70-х років – період структурної кризи в промисловості. Які ж проблеми турбували тоді найбільше? Головною проблемою була нездатність підприємств-гігантів пристосовуватися до змін відповідно до умов ринкового середовища. Підприємці поклали відповідальність за жорсткість індустріальних структур на архаїзм статутів профспілок і деструктивний характер їх дій. Але організаційно-технологічна жорсткість масового виробництва сама є причиною громіздких централізованих систем трудових відносин, які панували в останні декілька десятиків років у розвинених країнах. Якщо розглядати ситуацію в Україні на сьогодні, то можна бачити, що система масового виробництва, яка тут склалася, є неповоротка, трудові відносини, що склалися відповідно до цієї системи, своєю жорсткістю ще більше підсилюють цю неповороткість. Це в умовах реформ та переходу до ринкових відносин може призвести до ліквідації масового виробництва. Основним гальмом для гнучкого розвитку виробництва у світовому досвіді були: обмежена практика найму, жорстке закріплення виробничих функцій, фіксований робочий час і витрати на оплату робочої сили, відсутність відповідних загальних та професійних підготовок.

На даний час в Україні продуктивність праці на підприємствах-гігантах є досить низька і не відповідає рівню заробітної плати, котра склалася внаслідок глобалізаційних процесів, лідери світової економіки мають новітнє обладнання, яке дозволяє економити робочу силу, і таким чином піднімається середня заробітна плата. Українські підприємства-гіганти зіткнулися з проблемою відставання технологій, низькою кваліфікацією персоналу, вони випускають продукцію набагато менших обсягів за один і той самий період часу порівняно з закордонними підприємствами, які володіють високоякісними технологіями, відповідно і зростає пропорція витрат на оплату праці у загальновиробничих витратах.

Ключовим якісним аспектом нових форм гнучкості в сфері праці є організація

праці. Після впровадження новітніх технологій почала піддаватися сумнівам система організації праці, розроблена Тейлором і Фордом, заснована на чіткому розмежуванні завдань. У ході переговорів з владними структурами та профспілками було досягнуто ряд угод, які усувають визначення, відділяють одну професію від іншої, кваліфікованих робітників від не кваліфікованих, керуючих і майстрів від підлеглих і виробничих працівників від обслуговуючого персоналу.

Професійна мобільність часто супроводжується заміною жорстких вертикальних ієрархічних систем більш незалежними автономними структурами, включаючи спеціалістів, котрі оволоділи багатьма професіями і поділяють цілі підвищення продуктивності праці, які встановлюються самими спеціалістами. З опису і аналізу соціально-економічних передумов гнучкості у сфері управління трудовими ресурсами, можна прийти до висновку, що криза і всі її негативні наслідки викликали необхідність диверсифікувати процес виробництва і виробничі відносини в усіх галузях економіки. Аналогічні проблеми ми бачимо в Україні, які ще більше загострюватимуться, вирішення їх буде набагато важчим через те, що тут водночас із економічною кризою проходить політична переорієнтація. А оскільки нині мають вплив різні політичні сили на систему виробництва, яка є достатньо жорсткою, то для надання їй більш гнучкого характеру необхідно немало часу.

Одним із найвпливовіших макроекономічних елементів впливу управління трудовими відносинами у кризовий період є гнучкі форми заробітної плати. Як уже згадувалося, в період кризи зазвичай з'являється різка різниця між величиною заробітної плати та рівнем продуктивності. Щоб подолати цю тенденцію, яка руйнувала виробництво, ряд урядів виробив політику, спрямовану на сповільнення росту заробітної плати шляхом таких мір, як політика доходів і заморожування заробітної плати, зменшення встановленого мінімального рівня заробітної плати, або ж відміна його, а також міри по припиненню індексації заробітної плати в основному шляхом укладення тристоронніх договорів та угод на національному рівні. В умовах кризової ситуації на підприємстві заробітна плата неминуче повинна бути гнучкою.

У світі під час кризових ситуацій виробництва розроблялися різні ставки заробітної плати. В багатьох країнах велася робота, направлена на те, щоб введення коефіцієнтів росту заробітної плати залежало від діяльності галузі, фірми, компанії, працівника і відмови від загального автоматичного підвищення заробітної плати.

У дослідженні науковця Коу в 1985 році були отримані коротко- і довгострокові оцінки несприйнятливості реальної заробітної плати в 11-и країнах. Методологія такого дослідження відповідала такому підходу: вона оцінює реакцію номінальної заробітної плати на зміни як темпів інфляції, так і темпів зростання безробіття. У відповідності з цим несприйнятливість реальної заробітної плати висока, коли номінальна заробітна плата точно і швидко встигає за змінами інфляційного процесу і відсутня реакція на зміну темпів росту безробіття. В довгостроковому плані грошова заробітна плата та інфляція мають тенденцію рости паралельно – тому різниця в довгострокових оцінках несприйнятливості реальної заробітної плати між країнами перш за все викликається реакцією заробітної плати на безробіття.

Отже, ми підійшли до зв'язку оплати праці в окремих працівників із результатами діяльності підприємств.

Розглянемо ще одну форму гнучкості заробітної плати. Це зниження заробітної плати для молодих працівників. Найбільш чітко вираженою є прийнята політика у цій сфері у Великобританії. Уряд там вважає, що молодь найчастіше звільняють з підприємств у кризовому стані тому, що заробітна плата, яку треба платити молодим працівникам, занадто велика з урахуванням відсутності необхідної професійної підготовки в цього контингенту. Внаслідок чого урядом був прийнятий закон про те, що для молодих осіб, молодших за 21 рік, не існує мінімальної заробітної плати, а заробітна плата визначається безпосередньо їх керівниками.

Якщо проаналізувати управління трудовими ресурсами в умовах кризи, то вся проблема полягає в тому, як уже згадувалося вище, що продуктивність праці не відповідає вимогам по виплаті стабільної заробітної плати, тобто заробітну плату працівникам необхідно платити кожного місяця приблизно однаково, а умови виробництва є нестабільними внаслідок нестабільного економічного, політичного середовища, і досить часто продукція, не знаходячи споживача, залежується, а отже, немає грошових надходжень, немає коштів на закупівлю сировини, виплату заробітної плати, через що частину персоналу необхідно просто звільняти, частина персоналу в деяких випадках може місяцями працювати на половину своєї потужності, а в той самий час зарплату отримувати стабільно однаково. Це трапляється внаслідок того, що законодавчі органи не забезпечують підприємців законодавчою можливістю працювати у гнучких трудових відносинах. Основу гнучких трудових відносин складає гнучка система оплати праці, яка вже була розглянута вище, головним завданням якої є зрівнювання рівня продуктивності праці відповідно до заробітної плати та загального фінансового становища на підприємстві, регулювання продуктивності праці і величини заробітної плати за рахунок гнучких форм зайнятості, тобто зайнятість відповідно до потреб виробництва.

Під гнучкими формами зайнятості розуміють:

1. Зайнятість по нестандартних організаційних формах (тимчасові працівники).
2. Зайнятість, пов'язана з різними режимами неповного робочого часу.
3. Зайнятість, пов'язана із соціальним статусом працівників.
4. Зайнятість на роботах із нестандартними робочими місцями і організацією праці (надомна праця, «працівники по викликах»).

Гнучкі форми зайнятості дають можливість підприємствам маніпулювати обсягом робочої сили, не створюючи соціальної напруженості у випадку звільнень працівників при зміні потреб виробництва. Трудове законодавство повинне враховувати дві протилежні, але однаково закономірні вимоги:

1. Забезпечення мінімальної гарантованої зайнятості в період стабільності.
2. Полегшення мобільності робочої сили, що важливо для модернізації економічних структур.

Усе більшого поширення набуває практика укладення договорів щодо неповного робочого дня. Останнім часом питання неповної зайнятості постає і в Україні. Нашим законодавством допускається робота неповний робочий день. Проте в даний час в Україні широко вдаються до такого способу, як відпустки без збереження заробітної плати. Це можна розглядати як системний спосіб підприємств втриматися на плаву під час кризи.

Однією з особливих форм гнучкої зайнятості є сезонні роботи, а також роботи з нерівномірним навантаженням. У Данії ця форма роботи охоплює некваліфікованих працівників – жінок, зайнятих у харчовій промисловості. Чоловіки працюють на будівництві.

Тенденція до гнучкості управління трудовими відносинами під час кризи зачепила і робочий час, який відіграє важливу роль і в динаміці продуктивності праці, і у формуванні рівня та способу життя.

Підприємці все більше бачать у гнучкості робочого часу головну сферу своїх ініціатив. Вони домагаються введення гнучкого трудового року, що дозволяє змінювати тривалість робочого часу в залежності від коливань попиту, право вводити робочі дні в суботу і неділю.

Флексибілізація робочого часу дає можливість ефективніше використовувати виробничі потужності підприємств, прийняти більше працівників, більшої свободи робітників у використанні свого часу. Підприємства і робітники мають можливість проявити більшу винахідливість, коли треба знайти шляхи і засоби скорочення робочих годин і пристосувати графіки роботи до реальностей, які відображають ринкові умови.

Отже, розглядаючи управління трудовими відносинами під час кризи з точки

зору управління на макрорівні, ми прийшли до висновку, що оптимальний спосіб підтримки національного виробника щодо скорочення витрат на заробітну плату є запровадження гнучких систем управління трудовими ресурсами. Ці системи характеризуються трьома головними напрямками:

- гнучкі форми заробітної плати;
- гнучкі форми зайнятості;
- використання гнучкості робочого часу.

Що ж стосується мікрорівня, тобто неформального управління трудовими відносинами в умовах кризи, то тут ситуація більше залежить від особистої освіченості та якостей керівництва щодо управління персоналом, ніж від чинного законодавства.

Персонал – це основа та найцінніший ресурс будь-якого підприємства, в кризових умовах йде постійна боротьба за найкваліфікованіші кадри, особливо це питання виникає під час кризи, і головною метою антикризової команди є те, щоб найцінніші кадри почували впевненість у завтрашньому дні, навіть якщо на підприємстві починають виникати проблеми. Прихильність працівників та страх загубити роботу – «це два найважливіших фактори, які потрібно враховувати у будь-якій кризовій ситуації на підприємстві. Тому що працівники – це основа кожного підприємства, і саме від їх настрою залежить те, як підприємство працюватиме надалі. Настрій працівників завжди відображається на продукті, котрий вони виробляють. Працівники повинні розуміти, що відбувається на підприємстві, вірити, що підприємство виживе, що вони збережуть свою роботу.

Також слід відмітити, що персонал під час кризової ситуації – це фактор, який необхідно максимально зберегти та завоювати його прихильність. Але водночас це також ефективний інструмент вирішення кризової ситуації. Наприклад, у ситуації з підприємством Гербер, коли почали розповсюджуватися чутки про те, що у банці для харчування малюків їхнього виробництва було знайдено шматочки скла. Особливу увагу антикризова команда приділяла працівникам, тому що вони були по всій країні, по всій торговій мережі підприємства, в консультаційних центрах, на виробництві і т.д. Вони були ідеально розташовані для того, щоб надавати потрібну і правдиву інформацію споживачам, єдине, що було необхідно, це постійне та детальне їх інформування. Також працівникам надавалися листівки та буклети, листи від імені президента, постійно показували кліпи, новини, реклами у кафетеріях для працівників.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна прийти до висновку, що управління трудовими відносинами в умовах кризи на підприємстві є складним, довготривалим та системним процесом, який вимагає постійної взаємодії та переговорів як з державними організаціями, котрі займаються регулюванням трудових відносин в країні, так і щохвилинна, неформальна, ненав'язлива робота з працівниками прямо на робочих місцях, постійна інформатизація працівників щодо ситуації, головним завданням якої є збереження найціннішого ядра трудового потенціалу.

Джерела та література:

1. Гаузер Н. Повышение гибкости – актуальная проблема современного рынка труда. – МЭМО, №10, 1991.
2. Данишевская Г. Рабочая сила в Великобритании. – МЭ. 1991, №9.
3. Никифорова А.А. Гнучкі форми зайнятості. Тематична підбірка. Проблеми праці і зайнятості в вітчизняних і зарубіжних публікаціях. Випуск 1. – Київ, 1992.
4. Chinoy E. Automobile Workers and the American Dream.– New York, 1955.
5. Contini B., Revelli R. The Process of Job Creation and Job Destruction in the Italian economy "Labour", 1987, №3
6. Закон України «Про зайнятість населення»
7. Gottschalk J. Crisis response, inside stories on managing image under siege. – Detroit, 1993

ПРО АВТОРІВ

Конча Сергій - кандидат історичних наук (м. Київ).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Адруг Анатолій - кандидат мистецтвознавства (м. Чернігів).

Іванченко-Коленда Сергій - аспірант ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка.

Чернецький Євген - історик (м. Біла Церква).

Зозуля Сергій - старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.

Еткіна Ірина - кандидат історичних наук, старший викладач ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Довга Ірина - студентка істфаку ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Курданов Андрій - заступник голови Чернігівської райдержадміністрації.

Адруг-Дараган Ганна - бібліограф Чернігівської районної центральної бібліотечної системи, член Національної спілки журналістів.

Колєватов Олексій - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Меша Володимир - кандидат історичних наук, ст. викладач гуманітарних дисциплін Донецького інституту підприємництва.

Рейко Марина - аспірантка ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Дзюба Тетяна - кандидат філологічних наук (м. Чернігів).

Пригоровський Віталій - член Національної спілки журналістів України (м. Ніжин).

Чирок Ярослав - аспірант кафедри вищої та прикладної математики ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Столяр Марина - кандидат філософських наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Чорна Лариса - кандидат філософських наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Доній Наталія - кандидат філософських наук (ЧДІЕУ).

Місюра Олександр - кандидат історичних наук (ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка).

Демченко Тамара - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Юр'єв Борис - краєзнавець (м. Чернігів).

Дудко Віктор - кандидат філологічних наук (м. Київ).

Клименко Олена - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Басенко Ольга - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Ермак Олександр - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Левченко Ніна - аспірантка ЧДІЕУ.

Виговська Валентина - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Ремньова Людмила - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Лебединська Людмила - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).

Кохась Олександр - викладач кафедри економіки та організації виробництва Чернігівського факультету бізнесу при ДВНЗ «Українська академія бізнесу та підприємництва».

Сахно Євген - доктор технічних наук (м. Чернігів).

Двоєглазова Марина - аспірантка ЧДІЕУ.

Петренко Андрій - студент ЧДІЕУ.

Ніколаско Юрій - кандидат економічних наук (ЧДІЕУ).